

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Miloš G. Panajotov

**POJAM UTEMELJIVANJA U SAVREMENOJ
METAFIZICI**

doktorska disertacija

Beograd, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš G. Panajotov

**THE CONCEPT OF GROUNDING IN
CONTEMPORARY METAPHYSICS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Mentor:

dr Andrej Jandrić, docent

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Članovi Komisije za odbranu doktorske disertacije:

dr Miljana Milojević, vanredni profesor

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Radmila Jovanović Kozłowski, docent

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Ines Skelac, docent

Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Datum odbrane: _____

Izjave zahvalnosti

Moje istraživanje, čiji su rezultati izneti ovom u ovom radu, finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (179067), kao i Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (451-03-47/2023-01/ 200163).

Najveću zahvalnost dugujem svom mentoru doc. dr Andreju Jandriću na svesrdnoj podršci i izuzetno korisnim sugestijama tokom pisanja ove disertacije.

Zahvaljujem se kolegi dr Nikoli Stamenkoviću na podršci, saradnji i savetima koje mi je pružao prethodnih godina.

Posebno se zahvaljujem i svojoj porodici na podršci koju su mi davali u mom istraživačkom radu, pre svega roditeljima, supruzi Mini i ćerki Dariji.

POJAM UTEMELJIVANJA U SAVREMENOJ METAFIZICI

Rezime

Cilj ovog rada jeste da ukaže na neophodnost i korisnost pojma utemeljivanja u savremenim metafizičkim raspravama. Da bi se ovo tvrđenje odbraniło nastojaćemo: (i) da predstavimo osnovne karakteristike pojma utemeljivanja; (ii) da se detaljnije upoznamo s istorijskim razvojem pojma i motivima njegovog uvođenja; (iii) da ga odbranimo od prigovora o nerazumljivosti; (iv) da uklonimo prigovore o redundantnosti utemeljivanja; i (v) da ukažemo na slučaj njegove primene u metafizici nauke. Naš argument u prilog neophodnosti i korisnosti utemeljivanja oslanjaće se na Lengov princip tranzitivnosti koji omogućava da se na transparentan način povežu naučna sa metafizičkim objašnjenjima. Ishod naših istraživačkih rezultata sugerisaće da se u oblasti metafizike nauke mogu očekivati dalje plodonosne primene utemeljivanja u rešavanju teorijskih sporova.

Ključne reči: utemeljivanje, metafizika, metametafizika, metafizičko objašnjenje, metafizika nauke, ontološka zavisnost, tranzitivnost, hjumovsko shvatanje zakona

Naučna oblast: Filozofija

Uža naučna oblast: Metafizika

THE CONCEPT OF GROUNDING IN CONTEMPORARY METAPHYSICS

Abstract

The aim of this dissertation is to highlight the necessity and usefulness of the concept of grounding in contemporary metaphysical discussions. To defend this claim, I will: (i) present the basic characteristics of the concept of grounding; (ii) provide a detailed account of the historical development of the concept and the motivation for its introduction; (iii) defend it against objections of unintelligibility; (iv) address objections regarding the redundancy of grounding; and (v) demonstrate a case of its application in the metaphysics of science. My argument in favor of the necessity and usefulness of grounding will rely on Lange's transitivity principle, which allows for a transparent connection between scientific and metaphysical explanations. The upshot of my research results will suggest that further fruitful applications of grounding can be expected in resolving theoretical disputes in the metaphysics of science.

Keywords: grounding, metaphysics, metametaphysics, metaphysical explanation, metaphysics of science, ontological dependence, transitivity, Humean laws

Scientific field: Philosophy

Scientific subfield: Metaphysics

Sadržaj

Uvod	1
1. Šta je utemeljivanje?	3
1. 1. Standardna slika utemeljivanja	3
1. 2. Karakteristike pojma utemeljivanja	8
2. Razvoj pojma utemeljivanja	18
2.1. Istorijsko nasleđe utemeljivanja	18
2.1.1. Eutifronova dilema	18
2.1.2. Utemeljivanje u Aristotelovoj metafizici	21
2.1.3. Princip dovoljnog razloga	27
2.1.4. Bolcanova teorija utemeljivanja	31
2. 2. Savremena istorija utemeljivanja	35
2. 2. 1. Fajново uvođenje pojma utemeljivanja	36
2. 2. 2. Šeferov neoaristotelovski pristup	38
2. 2. 3. Rozenova teorija utemeljivanja	42
2.3. O istorijskim razmatranjima o utemeljivanju	44
3. Da li je utemeljivanje razumljiv pojam?	51
3.1. Dejlijeva teza o nerazumljivosti utemeljivanja	51
3.2. Navođenje logičkih svojstava utemeljivanja	53
3.3. Razmatranje odnosa utemeljivanja s drugim bliskim pojmovima	55
3.4. Navođenje primera utemeljivanja	57
3.5. Opšta razmatranja o razumljivosti utemeljivanja	59
4. Da li je utemeljivanje redundantan pojam?	62
4.1. Skeptičke strategije i teza eliminativizma	62
4.2. Da li su tvrdnje o utemeljivanju sadržajne?	64
4.3. Može li utemeljivanje obavljati unificirajuću ulogu?	66
4.4. Da li je utemeljivanje neophodno zbog određivanja smera ontološkog prioriteta među entitetima?	73
4. 5. Opšta razmatranja o prigovorima o redundantnosti utemeljivanja	76
5. Slučaj primene utemeljivanja u metafizici nauke	80
5.1. Rasprave o hjumovskom shvatanju zakona	80
5.2. Lengov princip tranzitivnosti	82
5.3. Neophodnost pojma utemeljivanja	85
Zaključna razmatranja	88
Literatura	90

Uvod

Trivijalna je činjenica da je realnost u kojoj živimo nastanjena mnoštvom stvari vrlo različite vrste. Tvrdnja da postoje stvari kao što su cipele, stolice, biljke, atomi, fakulteti, itd., predstavlja banalnu svakodnevnu konstataciju koja, pak, postaje filozofski intrigantna kada se uzme u obzir zapažanje da ne postoje sve stvari na isti način ili, što bi se metafizičkim žargonom reklo, da se one ne nalaze na istom ontološkom nivou. Mnogi od tih entiteta pretpostavljaju druge entitete, odnosno počivaju na njihovom postojanju (kao što stolica, recimo, pretpostavlja postojanje atoma od kojih je sačinjena), pa se tako nameće povlačenje razlike između fundamentalnih objekata ili činjenica i manje fundamentalnih objekata ili činjenica.

U literaturi iz savremene metafizike često se može naići na mišljenje po kojem metafizika predstavlja „sistematsko istraživanje najfundamentalnije strukture sveta” (Lowe 1998, 2), odnosno da je njen osnovni cilj rasvetljavanje „fundamentalne strukture realnosti” (Sider 2011, 1). Ma kako to u prvi mah delovalo prihvatljivo, ovakvo određenje ne iscrpljuje u potpunosti domen metafizičkih istraživanja. S jedne strane, plauzibilno određenje metafizike moralo bi ostaviti otvorenim mogućnost prema kojoj realnost možda u svojoj strukturi uopšte nema fundamentalni nivo. S druge strane, rasprave među metafizičarima *de facto* pokazuju njihovo interesovanje za fenomene koji uopšte ne moraju biti metafizički fundamentalni, kao kada je reč o brojevima, svesti, iskazima, itd. Štaviše, tokom čitave istorije filozofije metafizičari su nudili različita rešenja kojima bi se razjasnio odnos između više i manje fundamentalnog ontološkog nivoa. Upravo na tragu takvih razmatranja u savremenoj metafizici dolazi do uvođenja pojma utemeljivanja (*grounding*), koji će biti glavni predmet razmatranja ove disertacije.

Misao po kojoj stvarnost u kojoj se nalazimo predstavlja hijerarhijski ustrojenu celinu gotovo je prisutna tokom cele istorije filozofije u vrlo različitim oblicima. Ona se očigledno manifestovala i kao stara ideja o „velikom lancu bića“ (*Great Chain of Being*) kako ju je formulisao Artur Lavdžoj (Arthur Lovejoy) (Lavdžoj 2014). U savremenoj istoriji metafizike kao temeljna metafizička pretpostavka uzimalo se da realnost poseduje objektivnu strukturu za koju se često, donekle metaforično, tvrdi da je uređena „slojevito“ (*layered*) ili da ima određene ontološke „nivo“ (*levels*) na osnovu kojih određene stvari počivaju na drugim stvarima. Dodatno su takvo razmišljanje podstakli Pol Openhajm (Paul Oppenheim) i Hilari Patnam (Hilary Putnam) svojim radom o „jedinstvu nauke“ (Oppenheim & Putnam 1958). Po njima, ideju o nivoima u realnosti potvrđuje hijerarhija redukcija, gde se entiteti višeg nivoa mogu redukovati na entitete nižeg nivoa, te se u zadnjoj instanci svi mogu redukovati na jedinstveni najfundamentalniji nivo. Mada se smatra da njihova ideja o redukciji nije doživela uspeh (pretežno zbog nedostatka opšteg principa redukcije koji bi sve mogao da obuhvati), opšta pretpostavka o nivoima realnosti nije izgubila na značaju. Naprotiv, to dokazuje i čitav niz filozofskih pojmova čija je osnovna namena bila da prikaže na koji način su ti nivoi zapravo povezani. Pa tako nalazimo pojmove kao što su ontološka zavisnost, determinacija, relacija identiteta, funkcionalna realizacija, kompozicija, metafizička nužnost, i (jedno vreme vrlo popularna) supervenijencija. Nezadovoljstvo izazvano neodgovarajućim konceptualnim sredstvima (naročito modalnim, poput supervenijencije) koji nisu mogli adekvatno da izraze i specifikuju razne aspekte metafizičke zavisnosti i determinacije, podstaklo je određenu grupu

filozofa da pretpostavi primitivni pojam utemeljivanja. Utemeljivanje, u stvari, na filozofsku scenu stupa kao pojam koji stoji u osnovi svih tih pojmova i koji nam omogućava da ih na bolji način razumemo. Grubo rečeno, može se reći da su dva osnovna motiva dovela do pojave utemeljivanja u savremenoj metafizici. S jedne strane, okretanjem ka pojmu utemeljivanja filozofi su težili da ponovo ožive tradicionalno shvatanje metafizike u čijoj osnovi je pitanje „šta se na čemu temelji?“ (Schaffer 2009). S druge strane, branioci ovog pojma smatraju da se njemu treba ozbiljnije posvetiti jer postoje određeni razlozi zbog kojih je utemeljivanje u teorijskoj prednosti nad konkurentskim pojmovima, koji su već bili u opticaju.

Osnovni cilj ove disertacije jeste da ukaže na razloge koji potvrđuju da je pojam utemeljivanja neophodan i teorijski koristan pojam. Ove tvrdnje nastojaćemo u radu da potkrepimo prikazom inherentnih karakteristika pojma utemeljivanja, razmatranjem njegovog istorijskog i savremenog razvoja, odbranom od skeptičkih prigovora koji vode ka eliminativizmu, i ukazivanjem na plodnosnu primenu tog pojma u metafizici nauke.

Stoga, prvo poglavlje u ovom radu započecemo ocrtavanjem jednog učestalog narativa o utemeljivanju koji ćemo nazvati “standardnom slikom utemeljivanja”. Ono će nam dati jasan kontekst i elemente koji su podstakli filozofe da uvedu pojam utemeljivanja. Dalje, u istom poglavlju, daćemo detaljniji prikaz karakterističnih svojstava utemeljivanja, kao i rasprava koje se o njima vode među teoretičarima.

Drugo poglavlje je posvećeno razmatranjima o razvoju pojma utemeljivanja. U prvom delu ovog poglavlja predstaviceemo i kritički razmotriti istaknuta istorijska stanovišta koje su teoretičari utemeljivanja uzimali u obzir. U drugom delu ovog poglavlja bavićemo se stanovištima filozofa koji su najviše uticali na uvođenje i razvoj pojma utemeljivanja u savremenim metafizičkim raspravama, a to su: Kit Fajn (Kit Fine), Džonatan Šefer (Jonathan Schaffer) i Gideon Rozen (Gideon Rosen). Treći deo ovog poglavlja posvećen je opštim pitanjima o istorijskim razmatranjima, kao što su: 1) da li je utemeljivanje novi ili stari pojam?; 2) od kakvog značaja je utemeljivanje za istoriju filozofije?; i 3) kakva je uloga istorijskih narativa u savremenom diskursu o utemeljivanju.

Treće i četvrto poglavlje ovog rada posvećeno je odgovaranju na skeptičke prigovore koji imaju nameru da dovedu do eliminativističkih zaključaka u pogledu utemeljivanja. U trećem poglavlju odgovorićemo na sve prigovore koje je izneo Kris Dejli (Chris Daly) i koji su usmereni ka pobijanju pretpostavke o razumljivosti primitivnog pojma utemeljivanja. S druge strane, u četvrtom poglavlju pokazaćemo da pojam utemeljivanja ne ugrožavaju ni prigovori o redundantnosti koje je iznela Džesika Vilson (Jessica Wilson).

Peto poglavlje biće posvećeno razmatranju primene pojma utemeljivanja u oblasti metafizike nauke, tačnije njegove primene kod rasprava o hjumovskom shvatanju prirodnih zakona. Efikasnom primenom Lengovog (Marc Lange) principa tranzitivnosti, ukazaćemo da je pojam utemeljivanja neophodan i koristan s obzirom na to da se pomoću njega može eksplicirati veza između naučnog i metafizičkog objašnjenja, što se ne može učiniti pomoću drugih specifičnijih relacija utemeljivanja.

Na kraju, u zaključnim razmatranjima sumiraćemo glavne poente do kojih smo došli u radu i ukazati na to da možemo očekivati plodonosne primene utemeljivanja u raspravama u okviru metafizike nauke.

Poglavlje 1

1. Šta je utemeljivanje?

S obzirom na to da je koncept utemeljivanja glavni predmet ove disertacije vrlo je važno da se s tim pojmom adekvatno upoznamo. Stoga, prvo poglavlje je posvećeno opštem pitanju: *šta je utemeljivanje?* U poglavlju 1.1. razmotrićemo ono što nazivam „standardnom slikom utemeljivanja“, odnosno upoznaćemo se sa učestalom strategijom kojom filozofi uvode pojam utemeljivanja. S druge strane, u poglavlju 1.2. ukazaćemo detaljnije na najrelevantnije karakteristike koje se pripisuju utemeljivanju, te na taj način ujedno i istaći glavne sporove među teoretičarima. Takvim pregledom odgovorićemo na gorepostavljeno pitanje i konceptualno se opremiti za ispitivanja koja će slediti.

1. 1. Standardna slika utemeljivanja

Može se bez ikakve sumnje konstantovati da se utemeljivanje (*grounding*)¹ danas smatra opštepoznatim pojmom među analitički orijentisanim metafizičarima. Takvu popularnost u širim filozofskim krugovima ovaj pojam je stekao u najvećoj meri zahvaljujući pionirskim člancima Fajna (Fine 2001), Šefera (Schaffer 2009) i Rozena (Rosen 2010). U radovima onih koji su ih sledili u istraživanju datog fenomena obrazovao se jedan opšti narativ koji ćemo zvati „standardnom slikom utemeljivanja“.² Reč je naprosto o jednom gotovo stereotipnom načinu uvođenja i predstavljanja utemeljivanja u literaturi kod znatnog broja teoretičara utemeljivanja.³ U ovom delu rada primarna ideja je da takav narativ skiciramo i ukažemo na ulogu koju je imao u savremenom filozofskom diskursu. Time ćemo ujedno dobiti opštu ideju o onome što će biti predmet specifičnijih razmatranja u narednim poglavljima.

Jedna od učestalih praksi prilikom uvođenja pojma utemeljivanja i njegovog razjašnjavanja jeste navođenje intuitivno razumljivih primera. Ovde će nam biti zgodno da uzmemo u obzir dva paradigmatična slučaja takvih navođenja primera. Džonatan Šefer nam sugeriše da uzmemo u obzir relacije između sledećih stvari (Schaffer 2009: 375):

¹ Kratka jezička napomena: ključni termin u ovom radu „grounding“ prevodimo kao „utemeljivanje“. Moglo bi se možda pretpostaviti da bi mogao da se prevede i u prostijem obliku kao „utemeljenje“. Međutim, upravo zbog određenih inherentnih metafizičkih karakteristika samog pojma, smatramo da je adekvatniji prevod termina u nesvršenom obliku. Iako će to iz rada biti mnogo jasnije, dovoljno je imati u vidu da je reč o izvesnom metafizičkom odnosu koji se ne može temporalno okončati.

² Na ovu standardnu sliku utemeljivanja ukazao sam ranije u radu Panajotov (2022: 66-70). Ovde će date poente biti detaljnije i opširnije elaborirane.

³ Možemo navesti samo neke od primera gde je dati narativ o utemeljivanju prisutan: Schaffer (2009; 2016), Rosen (2010), Audi (2012b), Fine (2012), Daly (2012), Clark and Liggins (2012), Ney (2016). Teoretičare utemeljivanja Fajn šaljivo naziva „groundhogs“ tj. „mrmotima“ (Fine 2020: 521).

- 1) entiteta i njegovog singltona,
- 2) švajcarskog sira i njegovih rupa,
- 3) prirodnih i moralnih karakteristika,
- 4) retkih (*sparse*) i obilnih (*abundant*) svojstava,
- 5) *truthmakers* i istine.

Na samom početku uvodne studije zbornika čiji su i priređivači, Fabris Koreja (Fabrice Correia) i Benjamin Šnider (Benjamin Schnieder) pružaju nešto opširniju listu raznolikih primera (Correia & Schnieder 2012:1):

- 1) Mentalne činjenice postoje usled neurofizioloških činjenica.
- 2) Pravne činjenice su utemeljene na nepravnim, npr. socijalnim činjenicama.
- 3) Normativne činjenice su zasnovane na prirodnim činjenicama.
- 4) Značenje proizilazi iz činjenica koje nisu semantičke.
- 5) Dispozicionalna svojstva se poseduju na osnovu kategoričkih svojstava.
- 6) Ono što objašnjava postojanje celine jeste postojanje i uređenost njenih delova.
- 7) Skup stvari je manje fundamentalan od svojih članova.
- 8) Ono što nešto čini lepim jesu određene činjenice o doživljaju njegovih posmatrača.
- 9) Supstancija prethodi tropima ili modusima.
- 10) To što je sneg beo je istina zato što je sneg beo.

Da bismo jasno uočili poentu ovih primera, trebalo bi u potpunosti zanemariti manje značajno pitanje o istinitosti iznetih tvrdnji. Mnogo bitnije je da smo u stanju da razumemo šta se njima saopštava. Ono što je zaista relevantno jeste da uočimo ono što je zajedničko svim navedenim slučajevima, a to je činjenica da svaki od datih iskaza predstavlja svojevrсни odgovor na pitanje: „Šta na čemu počiva?“. Iako su u takvim tvrdnjama prisutni entiteti vrlo različitih ontoloških kategorija, svaka od tih tvrdnji govori o naročitom odnosu prioriteta između entiteta na koji ciljaju često upotrebljavane fraze kao što su: „zato što“, „na osnovu“, „biti zasnovan na“, „biti utemeljen na“, „počivati na“, „zavisiti od“ i druge. Od pre nekih desetak godina mnogi filozofi su gotovo konvencionalno prihvatili stav da se kao tehnički teorijski pojam uvede koncept utemeljivanja (eng. *grounding* ili *ground*) kojim će se jednoznačno zahvatiti metafizički smisao koji stoji u osnovi navedenih primera. Sasvim uopšteno i sažeto rečeno, pojam utemeljivanja se odnosi na fenomen metafizičke zavisnosti i determinacije između različitih stvari.

Utemeljivanje se uzima kao specifični metafizički „lepak“ koji, kao povezujući faktor, stoji među entitetima koji se nalaze na različitim ontološkim nivoima. Ovu osnovnu misao predočava Šefer sledećim rečima:

[k]ada se jednom povuče razlika između više i manje fundamentalnih entiteta, prirodno je pretpostaviti *relaciju koja povezuje određene fundamentalnije entitete sa određenim manje fundamentalnim entitetima koji su iz njih izvedeni*. Ova usmerena veza naziva se utemeljivanje. (Schaffer 2016: 145)

Prema tome, jedna od temeljnih metafizičkih pretpostavki svake teorije o utemeljivanju jeste da ona predstavlja relaciju među stvarima u strukturi realnosti koja je hijerarhijski ustrojena. U navedenim primerima jasno se mogu razlikovati fundamentalniji entiteti koji utemeljuju (*ground*) od manje fundamentalnih entiteta koji su utemeljeni (*grounded*). Drugim rečima, zahvaljujući utemeljivanju određeni slojevi realnosti „stoje na“ drugim slojevima, odnosno ontološki su zavisni od njih.

U određenom smislu, moglo bi se smatrati da pojam utemeljivanja predstavlja filozofski koncept čije značenje mogu potpuno shvatiti samo određeni filozofi u okviru njima dostupnih „ontoloških soba“. Sasvim suprotno tome, Luis Deroset (Louis deRosset) naglašava da su nam pitanja o utemeljivanju prilično poznata i van domena standardnih filozofskih razmatranja:

Bilo bi pogrešno, međutim, misliti da su pitanja o utemeljivanju ograničena samo na filozofiju. Fizički hemičari nam mogu reći, na opšti način, šta tečnost u jednom sistemu čini toplijom u odnosu na tečnost u drugom sistemu, a mogu nam reći i da određeni hidroksidni jon ima jedinicu negativnog naelektrisanja zbog naelektrisanja njegovih sastavnih čestica. Jednom prilikom sam na radiju čuo jednu teorijsku fizičarku kako opisuje svoje istraživanje o tome šta gravitaciju čini tako slabom. U svim ovim slučajevima, ovi istraživači, kako filozofi tako i naučnici, postavljaju pitanja ili iznose tvrdnje o tome na šta se određene okolnosti „oslanjaju” u smislu o kome je reč. (deRosset 2023: 2)

Ovim se želi naglasiti da nam ideja o utemeljivanju nije strana, već naprotiv, intuitivno razumljiva, posebno kada je posmatramo u kontekstu drugih istraživačkih oblasti. Prema tome, moglo bi se slobodno tvrditi da naše razumevanje značenja metafizičkog pojma utemeljivanja počiva na prethodnom razumevanju nespornih, ordinarnih (nefilozofskih) slučajeva, na šta u dobroj meri ukazuje i česta prisutnost raznovrsnih gorenavedenih izraza iz svakodnevnog i naučnog govora. To znači da pojam utemeljivanja „nije ni više ni manje opskurniji od reči ‘zato što’“ (Berker 2018: 730). Šire gledano, međutim, ne može se poreći da se filozofski odgovori na pitanja o utemeljivanju prilično razlikuju od drugih. Svi primeri koji su navedeni sugerišu da je jedna od očiglednijih osobenosti utemeljivanja to što se pod tim pojmom podrazumeva *nekauzalna* metafizička relacija zavisnosti i determinacije. Izgledalo bi sasvim zbunjujuće tvrditi da činjenica da je trava zelena uzrokuje istinitost iskaza „Trava je zelena“ ili da članovi nekog skupa kauzalno dovode do postojanja samog tog skupa. Klasični primeri uzročnosti obuhvataju dijahrone relacije (u kojima se uzroci u temporalnom smislu javljaju pre posledica), dok se za relacije utemeljivanja uzima da su sinhronne, odnosno smatra se da utemeljivanje ne podrazumeva temporalni sled. Osim toga, dok se za one činjenice koje utemeljuju smatra da su fundamentalnije od utemeljenih činjenica, za uzroke se to obično ne može tvrditi u odnosu na njihove posledice.

No, i pored očitih razlika, utemeljivanje i uzročnost dele izvesne odlike zbog kojih se za utemeljivanje ponekad tvrdi da je „metafizička uzročnost“ (Sider 2011: 145; Schaffer 2012: 122; Wilson A. 2017). Jedna od relevantnih osobina utemeljivanja je to što, poput uzročnosti, predstavlja *eksplanatornu relaciju*. To podrazumeva da u svim situacijama gde x utemeljuje y , x nužno objašnjava y . Objašnjenje bilo kog tipa podrazumeva *eksplanandum* - činjenicu koja

zahteva objašnjenje, kao i *eksplanans* - činjenicu (jednu ili više njih) koje objašnjavaju. Povrh toga što operišemo kauzalnim objašnjenjima, Fajn ukazuje da su filozofi sve skloniji stavu da na raspolaganju imamo i nekauzalna objašnjenja na osnovu utemeljivanja:

Brojni filozofi su nedavno postali predusretljivi prema ideji po kojoj, pored naučnog ili kauzalnog objašnjenja, može postojati distinktivna vrsta metafizičkog objašnjenja, u kojem eksplanans i eksplanandum nisu povezani pomoću neke vrste kauzalnog mehanizma, već putem konstitutivne forme determinacije. (Fine 2012: 37)

Iako pored utemeljivanja nalazimo i druge tipove objašnjenja (poput kauzalnih ili probabilističkih objašnjenja), Fajn je čvrstog uverenja da je ono „najčvršća takva veza“, odnosno da predstavlja „krajnji oblik objašnjenja“. (Fine 2001: 16) Ovu vrlo tesnu vezu između utemeljivanja i objašnjenja potvrđuju i formalno-logička svojstva koja su im zajednička. Naime, prema prihvaćenom „ortodoksnom gledištu“ (Raven 2013) relacija utemeljivanja poseduje sledeća svojstva:

Irefleksivnost: X ne može utemeljivati X .

Asimetričnost: ukoliko X utemeljuje Y , onda ne može X biti utemeljeno na Y .

Tranzitivnost: ako X utemeljuje Y , a Y utemeljuje Z , onda i X utemeljuje Z .

Potpuno identične formalne osobenosti svojstvene su i objašnjenjima: i) ništa ne objašnjava samo sebe; ii) nisu dozvoljena cirkularna objašnjenja; i iii) objašnjenje objašnjenja objašnjava i eksplanandum (Raven 2013: 193-194). Konjunkcija ovih logičkih svojstava formira takozvani strogi parcijalni poredak (*strict partial order*) koji utemeljivanje nameće stvarima u realnosti, obrazujući time hijerarhijski ustrojenu ontološku strukturu.

Može se postaviti uopšteno pitanje: koji su zapravo bili motivi i osnovni razlozi koji su doveli do onoga što se povremeno naziva „revolucijom utemeljivanja“ (Schaffer 2016)? Neosporno, jedan od relevantnijih uzroka tome možemo videti u znatnom orijentisanju sve većeg broja filozofa ka onome što se učestalo naziva „neoaristotelovski“ pristup metafizici. Naime, pod snažnim uticajem poznatog Kvajnovog (W.V.O. Quine) članka “On What There Is” (1948), u kojem on tvrdi da se zadatak metafizike (ontologije) sastoji u odgovaranju na temeljno pitanje „Šta postoji?“ (*What there is?*), analitički filozofi su pod metafizičkim pitanjima primarno podrazumevali pitanja o postojanju izvesnih spornih entiteta u realnosti (kao što su pitanja o egzistenciji svojstava, temporalnih delova stvari, brojeva, značenja, itd.). Međutim, vremenom se osnažio glas onih metafizičara koji smatraju da je takvo viđenje metafizike pogrešno i da ono ne vodi rešavanju supstantivnih problema. Umesto fokusiranja na egzistencijalno formulisana pitanja, oni smatraju da bi metafizička istraživanja trebalo da budu usmerena probleme ontološke zavisnosti, ontološkog prioriteta, na pitanja o fundamentalnosti, i tome slično. Upravo zbog toga Šefer nas opominje da se prisetime Aristotelove *Metafizike*:

Vratimo se Aristotelovoj *Metafizici*. Gotovo da nema postavljenih egzistencijalnih pitanja. Čitava rasprava je o *supstancijama* (fundamentalnim jedinicama bića). [...] Za Aristotela ozbiljno pitanje o brojevima jeste da li su oni transcendentne supstancije ili su utemeljeni na konkretnim stvarima. Pitanje nije *da li* brojevi postoje, već *kako*. (Schaffer 2009: 348)

Poenta ovog Šeferovog navoda sastoji se u apelu filozofima da se okrenu tradicionalnom načinu postavljanja suštinskih metafizičkih pitanja među kojima egzistencijalna pitanja, po njegovom mišljenju, nemaju značajnu ulogu (ako uopšte imaju ikakvu). U čemu je, u stvari, problem s egzistencijalno formulisanim pitanjima? Nije reč o tome da su standardni primeri egzistencijalnih iskaza na određeni način defektni (kako to, recimo, često tvrde neki ontološki antirealisti), već o tome što su odgovori na pitanja o postojanju spornih entiteta sasvim trivijalni. Uzmimo jedan paradigmatičan primer: na pitanje „Da li postoje brojevi?“, odgovor treba da glasi „Da. Brojevi postoje“, budući da to kao truizam sledi na osnovu prakse našeg prihvatanja kao istinitim tvrdnji poput „Postoje parni brojevi“. U skladu sa takvim razmatranjem, za skoro sva pitanja o postojanju određene vrste entiteta Šefer daje kratak permisivistički odgovor: „Svakako da postoje! Pitanje je da li jesu ili nisu *fundamentalni*.“ (2009: 347)

Već s prvim radovima o utemeljivanju zagovornici utemeljivanja su podrazumevali određeni istorijski narativ. Iako se slažu u tome da su savremene rasprave o utemeljivanju pokrenute s člancima Fajna, Šefera, Rozena i drugih, oni su isticali da je koncept utemeljivanja prisutan u istoriji filozofije gotovo od njenih početaka. Pa tako se tvrdi da utemeljivanje bezmalo možemo naći u Platonovim razmatranjima o Eutifronovoj dilemi, u okviru Aristotelovih stavova o supstanciji, u Lajbnicovom principu dovoljnog razloga i na mnogim drugim mestima. Imajući ovo u vidu, mnogi autori bi se složili s Derosetovom izjavom da utemeljivanje predstavlja „novo ime za staru ideju“ (deRosset 2023: 1). Prema tome, apelovanje Šefera i drugih filozofa da se metafizičari fokusiraju na pitanja oblika „šta utemeljuje šta“ predstavlja povratak tradicionalnom načinu bavljenja metafizičkim temama, kako nam to ukazuju istaknuti istorijski primeri.

U analitičkoj filozofiji teoretičari su relacije metafizičke determinacije i zavisnosti primarno analizirali u modalnim pojmovima, od kojih se najviše izdvojio pojam supervenijencije. Međutim, sve veći broj autora uočio je različite manjkavosti takvog pristupa. Jedan od razloga bio je čisto formalne prirode: supervenijencija kao simetrična i refleksivna relacija ne može poslužiti da se adekvatno formulišu tvrdnje o metafizičkim relacijama koje nemaju takve osobine. Kao takva, supervenijencija nije više bila pogodno sredstvo za formulisanje mnogih metafizičkih teorija koje je trebalo da opišu odnos među ontološkim nivoima. Većina filozofa utemeljivanja složila se sa Šeferovim mišljenjem da „jedna od pouka neuspeha analiza pomoću supervenijencije jeste da je pojam metafizičke zavisnosti potreban, ali neanalizabilan, i da je stoga najbolje tretirati ga kao primitivan pojam“ (Schaffer 2016a: 145). Kasnije ćemo se vratiti na razloge za odbacivanje pojmova poput supervenijencije. Dakle, prema mišljenjima mnogih metafizičara utemeljivanje je *primitivan pojam* (*primitive notion*), što znači da se ne može analizirati preko drugih temeljnijih pojmova (poput ontološke zavisnosti, supervenijencije, *truthmakinga* i drugih) s obzirom na to da „nismo sigurni kako bismo pomoću još bazičnijih pojmova mogli izraziti šta znači da jedna činjenica počiva na drugoj“. Stoga, utemeljivanje treba pretpostaviti kao jednu neophodnu „*primitivnu strukturirajuću koncepciju metafizike*“ (Schaffer 2009: 364).

Iako se opire analizama preko drugih pojmova, utemeljivanje se uzima kao teorijski koncept koji ima značajnu ulogu u definisanju drugih temeljnih metafizičkih pojmova (kao što su pojam fundamentalnosti, redukcije, *truthmakinga*, itd.). Svoju namenu je vrlo brzo našao u formulisanju raznovrsnih metafizičkih tvrdnji prvog reda. Pa tako, filozofi su težili da utemeljivanje upotrebe kao pogodno sredstvo za određivanje: redukcije (Fine 2001; Rosen 2010), fizikalizma (Dasgupta 2014; Bryant 2020), stanovišta u filozofiji duha (Ney 2016; 2020),

tvrdnji u socijalnoj ontologiji (Griffith 2018; Epstein 2015; Passinsky 2020), prezentizma (Baron 2015), teorije *truthmakera* (Rodriguez-Pereyra 2005; Correia 2014), slobodne volje i moralne odgovornosti (Sartorio 2013), tvrdnji u metafizici nauke (Lange; 2013; Emery 2020), itd.

Iznetu standardnu sliku utemeljivanja mogli bismo rezimirati kroz naredne tačke. Utemeljivanje uobičajeno (mada ne i nužno sve zajedno) podrazumeva:

- pretpostavku o hijerarhijskoj strukturi realnosti;
- neoaristotelovsko određenje zadatka metafizike;
- čvrstu povezanost s objašnjenjem;
- uvođenje utemeljivanja navođenjem primera i njegovih teorijskih funkcija;
- primitivnost pojma utemeljivanja;
- istorijski narativ o utemeljivanju;
- primenu u analizi drugih filozofskih pojmova.

Bilo bi pogrešno verovati da su svi ovi elementi standardne slike univerzalno prihvaćene pretpostavke svake savremene teorije utemeljivanja. Ova slika, u stvari, predstavlja rudimentarni prikaz često upotrebljivanog narativa kojim se pojam utemeljivanja nastojao predstaviti onima koji nisu bili dovoljno upućeni. Primenom takve slike služimo se i mi ovde.⁴ No, i ovako simplifikovana ideja koja je o tom pojmu izneta pruža nam solidan uvid u motive i razloge uvođenja utemeljivanja u konceptualni aparat savremenih metafizičara. U ovom delu rada za nas je to sasvim dovoljno.

1. 2. Karakteristike pojma utemeljivanja

Standardna slika utemeljivanja kakvu smo prikazali ne predstavlja kolektivni stav iza koga stoje svi teoretičari utemeljivanja. Može se zapravo reći da ona, posmatrana iz drugog ugla, predstavlja i referentno mesto od kojeg započinju mnoga neslaganja među njima. Letimičan pogled na literaturu o utemeljivanju sugerise nam da su mišljenja filozofa o utemeljivanju daleko heterogenija i kompleksnija nego što se to može zaključiti na osnovu iznete standardne slike. Da bismo stekli istančaniju predstavu o karakteristikama i raspravama o utemeljivanju biće korisno da iznesemo više pojedinosti o onim osobinama utemeljivanja koje će nam biti od značaja dalje u radu.

⁴ Naša upotreba termina „slika“ u određenoj meri se podudara s upotrebom istog izraza od strane Roberta Pirsija (Robert Piercey). Sažeto rečeno, Pirsij povlači razliku između *teorija* (*theories*) koje mogu biti istinite ili lažne i *slika* (*pictures*) tj. opštijih, dinamičnijih teorijskih gledišta (može se tako govoriti o „kartezijanskoj“ ili „kantovskoj“ slici). U tom kontekstu, teorije predstavljaju specifičnije formulacije tih slika. Pirsij ovako vidi njihovu razliku: „[S]like i teorije su različite vrste stvari. Teorija je skup iskaza, odnosno skup odgovora na izvesna filozofska pitanja. Slika, s druge strane, jeste dispozicija: tendencija da se filozofskim pitanjima pristupi na karakterističan način. To nije odgovor na određeno filozofsko pitanje, već poziv da se traže odgovori određene vrste. Naposljetku, bitna razlika između teorija i slika jeste u tome što obavljaju različite funkcije“ (Piercey 2009: 30). Po njegovom mišljenju, Sol Kripke (Saul Kripke) je bio prvi koje je na tu razliku ukazao u svojoj knjizi *Naming and Necessity* (Kripke 1980: 93).

Određene distinkcije

U literaturi o utemeljivanju standardizovale su se određene distinkcije o kojima će ovde ukratko biti reči. U tom pogledu, najveći doprinos pružili su Fajnovi radovi (naročito Fine 2012a).

Potpuno i parcijalno utemeljivanje: ovo razlikovanje je lako razumljivo. Naime, ukoliko A i B potpuno (*fully*) utemeljuju konjunkciju $A \wedge B$, onda zasebno A i zasebno B parcijalno (*partially*) utemeljuju istu tu konjunkciju. Prema Fajnovom mišljenju, potpuno utemeljivanje konceptualno prethodi parcijalnom utemeljivanju, s obzirom na to da se parcijalno utemeljivanje može definisati preko potpunog, dok obratno ne može biti slučaj (Fine 2012: 50).⁵ Razlog tome je što konjunkcija i disjunkcija A i B imaju iste parcijalne temelje (tj. A i B), ali u slučaju disjunkcije $A \vee B$, A i B su potpuni temelji. Da bi se došlo do uvida u ovu razliku neophodno je pozvati se na potpuno utemeljivanje.

Neposredno i posredno utemeljivanje: Neposredno (*immediate*) je ono utemeljivanje koje nije (ne mora biti) posredovano drugim relacijama utemeljivanja. Konjukcija $A \wedge B$ je neposredno utemeljena na konjunktima A i B . Ako, pak, toj konjunktiji pridružimo još jedan konjunkt C , onda ćemo reći da je konjunkcija $(A \wedge B) \wedge C$ samo posredno (*mediate*) utemeljena na A , B i C . Očito je da i neposredno i posredno utemeljivanje mogu imati potpune i parcijalne varijante. Povlačenje ove distinkcije je za Fajna važno jer nam omogućava da izrazimo teorijske intuicije o hijerarhiji među istinama o utemeljivanju (Fine 2012a: 51).

Slabo i strogo utemeljivanje: Strogo (*strict*) utemeljivanje karakteriše činjenica da se temelj (*ground*) neke utemeljene činjenice uvek nalazi na nižem stupnju u hijerarhiji u odnosu na samu utemeljenu činjenicu, kao što su brojni primeri do sada i podrazumevali. S druge strane, Fajn smatra da se slabo (*weak*) utemeljivanje javlja tamo gde su utemeljena činjenica i njen temelj na istom hijerarhijskom nivou, iz čega proishodi da neke činjenice mogu slabo utemeljivati i same sebe. Po Fajnu, iskaz „Ana je u braku s Markom” slabo utemeljuje iskaz „Marko je u braku s Anom“, kao i obratno. Očito je da slaba relacija utemeljivanja nije asimetrična kao stroga relacija utemeljivanja.⁶ Treba imati u vidu da ova Fajnova distinkcija nije univerzalno prihvaćena među teoretičarima utemeljivanja.

Formalna svojstva

Već s najranijim radovima o utemeljivanju u fokusu su često bila razmatranja o njegovim formalno-logičkim karakteristikama. Naime, filozofi su pretpostavljali da, iako se pojam utemeljivanja može uzeti kao primitivni pojam, o njemu može još mnogo šta da se kaže a da se pritom ne redukuje na neki drugi pojam. Uzimanje formalnih svojstava u obzir trebalo je da doprinese rasvetljavanju prirode samog utemeljivanja, te da time donekle ukaže na koji način se pojam utemeljivanja razlikuje od nekih drugih pojmova (poput supervenijencije) i onih s kojima je u vrlo tesnoj vezi (kao što je slučaj sa objašnjenjem).

⁵ Za mogućnost obratnog određenja videti: Leuenberger (2020), Trogdon & Witmer (2021).

⁶ O različitim pokušajima da se na što adekvatniji način odredi slabo utemeljivanje videti: deRosset (2013).

Već smo ranije istakli da se prema „ortodoksnom gledištu“ – koje, iako dominantno, nije univerzalno prihvaćeno gledište – podrazumeva da utemeljivanje nameće strogi parcijalni poredak među svojim relatima, što nam zapravo govori da je relacija utemeljivanja irefleksivna, asimetrična i tranzitivna (Schaffer 2009; Correia 2010; Fine 2012; Raven 2013). To su glavna svojstva koje veliki broj teoretičara prećutno podrazumeva u svojim radovima. Jedan od često navođenih razloga zbog kojih se utemeljivanje uzima kao ekplanatorna relacija jeste upravo činjenica da utemeljenje i objašnjenje dele navedena formalna svojstva. Pitanja o tim karakteristikama zaslužuju malo više diskusije.

Irefleksivnost

Da je utemeljivanje irefleksivna relacija smatralo se toliko očiglednim da se podrazumevalo da su bilo kakva dodatna pojašnjenja suvišna. Tvrdi se da je jasno da ništa ne može da utemeljuje samo sebe, kao što ništa ne može sebe da objasni. Ako bi se, pak, dopustilo da utemeljivanje bude reflektivno, to bi nas lako dovelo do problematičnog tvrđenja da nešto može biti fundamentalnije od samog sebe (Thompson 2020: 264). Ukoliko neko smatra da je određeni entitet samodovoljan, onda ne treba da tvrdi da on samog sebe utemeljuje, već da je taj entitet fundamentalan, odnosno da njega ništa drugo ne utemeljava.

Postoje, međutim, autori koji su tvrdili da irefleksivnost ne bi trebalo olako nekritički pretpostavljati. Primera radi, Džonatan Lou (Jonathan Lowe) je ukazivao da postoje određena stanja stvari koja sama sebe objašnjavaju, a koja su i epistemički moguća (Lowe 1998: 145). Uostalom, istorija filozofije nam pruža određene primere stanovišta koja podrazumevaju postojanje Boga koji sam sebe objašnjava, tako da ideja o reflektivnom utemeljivanju nije novina u filozofiji. Vilsonova smatra da bi u metafizičkim razmatranjima trebalo ozbiljnije uzeti mogućnost po kojoj fundamentalni entiteti mogu sebe utemeljivati i pritom braniti stav o samoopravdajućim bazičnim verovanjima koja su u skladu s fundacionalističkom epistemologijom (Wilson 2014: 571). Međutim, ova razmatranja nisu ubedila većinu teoretičara da odustane od svojstva irefleksivnosti utemeljivanja.

Asimetričnost

Kao i u slučaju irefleksivnosti, većina filozofa nije smatrala da asimetričnost utemeljivanja treba naročito objašnjavati. Uzimalo se da je vrlo prirodna posledica pretpostavke o hijerarhijskom uređenju bilo kog sistema. Svojstvo asimetričnosti – ako A utemeljuje B, onda A ne može biti utemeljeno pomoću B — važno je i kao opšta karakteristika objašnjenja koja zabranjuje cirkularna objašnjenja. Međutim, određeni autori misle da pretpostavku o asimetričnosti utemeljivanja treba preispitati (Bliss 2014; Thompson 2016, 2018). Naomi Tompson (Naomi Thompson), recimo, navodi da na osnovu funkcionalnog odnosa mase, zapremine i gustine (kao količnika mase i zapremine nekog tela), treba prihvatiti da činjenica o vrednosti zapremine nekog tela utemeljuje činjenicu o njegovoj gustini, kao i obrnuto. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da mnogi recipročni funkcionalni odnosi ne podrazumevaju simetrično utemeljivanje (Bliss & Trogdon 2021: odeljak 2.3.).

Tranzitivnost

Tranzitivnost je još jedna od onih karakteristika koja se globalno pretpostavljala u opštim diskusijama o utemeljivanju. Kao što smo već naveli, ona podrazumeva da ukoliko X utemeljuje Y , a Y utemeljuje Z , onda i X utemeljuje Z . Čini se da je sasvim očigledno da ukoliko su biološke činjenice utemeljene na hemijskim, a hemijske na fizičkim činjenicama, možemo zaključiti da su biološke utemeljene na fizičkim činjenicama. Međutim, i ovo formalno svojstvo je u literaturi dovedeno u pitanje, i to pre svega zahvaljujući Šeferovim kritičkim razmatranjima (Schaffer 2012).⁷ Naime, on je izneo nekoliko kontraprimera tranzitivnosti utemeljivanja, od kojih se jedan učestalo ponavlja u literaturi. Pretpostavimo da imamo blago ulubljenju nesavršenu kuglu koja je manje-više okrugla i koja ima maksimalno određen oblik S . Pogledajmo onda sledeće tri tvrdnje:

(1) Činjenica da predmet ima ulubljenje koje ima utemeljuje činjenicu da taj predmet ima oblik S .

(2) Činjenica da predmet ima oblik S utemeljuje činjenicu da je on manje-više okrugao.

(3) Činjenica da predmet ima ulubljenje koje ima, utemeljuje činjenicu da je ona manje-više okrugao.

Uzimamo da je (1) tačna tvrdnja s obzirom da nema tog udubljenja, oblik kugle bi bio drugačiji. (2) je ispravno, jer *oblik S* jeste determinata determinable *biti manje-više okrugao*, a determinable su potpuno utemeljene na svojim determinatama. Na osnovu ovoga, tranzitivnost nam sugerise da zaključimo (3), a to je tvrdnja koju Šefer odbacuje kao neplauzibilnu, jer ulubljenje ne pravi razliku u osobini *manje-više okrugao* ovog predmeta, tj. data kugla je manje-više okrugla uprkos malom ulubljenju, a ne zahvaljujući njemu (Schaffer 2012: 126-127). Prema tome, ovde nas tranzitivnost navodi na pogrešan put.⁸

Vrlo brzo pojavili su se odgovori na Šeferov argument. Među prvima je Džon Litland (Jon Erling Litland) tvrdio da ukoliko Šeferove iskaze o parcijalnom utemeljivanju zamenimo sa iskazima o potpunom utemeljivanju, onda se neće pojaviti takav ishod koji dovodi u pitanje tranzitivnost (Litland 2013: 22-23). Nezavisno od Litlanda i Majkl Rejven (Michael J. Raven) je ponudio svoj odgovor Šeferu (Raven 2013). Šire gledano, za sada argumenti upućeni protiv tranzitivnosti utemeljivanja nisu uverili filozofe da od tog svojstva odustanu u svojim razmatranjima.

Kako smo već naveli i pored kritika opštih svojstava utemeljivanja koje dolaze s različitih strana, većina autora i dalje ostaje pri tome da se na njih može odgovoriti, te da se i dalje treba držati mišljenja da utemeljivanje poseduje „ortodokсна svojstva“. Gabrijel Ouk Rabin (Gabriel Oak Rabin) tvrdi da čak i ako pretpostavimo da navedeni primeri protiv ortodoksnih svojstava nisu problematični, oni ne mogu ozbiljnije da dovedu u pitanje opštu sliku o hijerarhijskoj uređenosti realnosti (Rabin 2018).

⁷ U prethodnom radu (Schaffer 2009) Šefer je podrazumevao da je utemeljivanje tranzitivna relacija.

⁸ Šeferov izlaz iz ovog problema sastoji se u tome što on smatra da je utemeljivanje zapravo četvoromesna kontrastivna relacija.

Hiperintenzionalnost

Filozofi koji se interesuju za utemeljivanje gotovo jednoglasno podrazumevaju da je ono hiperintenzionalan pojam (Schaffer 2009: 364; Trogdon 2013: 109; Bliss & Trogdon 2021: §2.2). Tu odliku jednostavno objašnjava Keri Dženkins (Carrie Jenkins) sledećim rečima: „Reći da je izraz ‘zavisi od’ hiperintenzionalan znači reći da on stvara kontekste u kojima se ne mogu uvek supstituisati nužno koekstenzivni pojmovi *salva veritate*“ (Jenkins 2011: 270). Hiperintenzionalnost utemeljivanja se uobičajeno demonstrira navođenjem primera koji su intuitivno ubedljivi. Obično se navode nužno koekstenzivni iskazi kao što su „Sokrat postoji“ i „{Sokrat}postoji“, s obzirom da u svakom mogućem svetu u kome je jedan istinit to mora biti i drugi. Međutim, vidimo da istinit iskaz „{Sokrat}postoji na osnovu toga što Sokrat postoji“ ne bi ostao istinit ukoliko bismo njegovim delovima zamenili mesta i tvrdili da „Sokrat postoji na osnovu toga što {Sokrat}postoji“. Činjenica da Sokrat postoji utemeljuje činjenicu da {Sokrat}postoji, a ne obratno, iako svaka od ovih činjenica nužno povlači onu drugu. Prema tome, smatra se da modalni pojmovi, kao što je supervenijencija, ne mogu izraziti odnos ontološkog prioriteta među činjenicama, za šta su nam potrebni hiperintenzionalni pojmovi kao što je utemeljivanje.⁹

Utemeljivanje i objašnjenje

Za teoretičare utemeljivanja vrlo je značajan eksplanatorni aspekt pojma utemeljivanja. Svi oni se slažu u tome da kada neko x utemeljuje y , to povlači da x metafizički objašnjava y . Podrazumeva se da se takvo metafizičko objašnjenje odnosi na nekauzalna objašnjenja i da poseduje ista formalna svojstva kao i utemeljivanje. U literaturi se o nekauzalnim objašnjenjima uobičajeno govori kao o „metafizičkim objašnjenjima“ koja stoje između eksplanansa i eksplananduma na konstitutivan (ne u smislu materijalne konstitucije), a ne na kauzalan način. Na osnovu pretpostavke o nekauzalnim objašnjenjima Pol Oudi (Paul Audi) je izneo *argument na osnovu objašnjenja* u prilog postojanja utemeljivanja (Audi 2012: 105):

1. Ukoliko određena činjenica objašnjava neku drugu činjenicu, onda prva ima determinišuću ulogu prema drugoj.
2. Postoje određena objašnjenja u kojima činjenica kojom se objašnjava (eksplanans) nema kauzalni odnos prema činjenici koja je objašnjena (eksplanandum).
3. Stoga, postoji nekauzalna relacija determinacije, odnosno utemeljivanje.

Oudijeva ideja je vrlo jednostavna: ukoliko imamo određeno razumevanje pojma nekauzalnog objašnjenja bez teškoća ćemo razumeti i šta je utemeljivanje. Prema tome, očigledno je da su objašnjenje i utemeljivanje čvrsto povezani koncepti. O eksplanatornoj prirodi utemeljivanja eksplicitno je govorio još Fajn:

Smatramo da je *utemeljivanje* eksplanatorna relacija: ukoliko je istina P utemeljena na drugim istinama, onda one *objašnjavaju* njenu istinitost; slučaj P važi *na osnovu* drugih istina. Postoje, svakako, mnoge druge eksplanatorne veze među istinama. Međutim, relacija utemeljivanja se od

⁹ O daljim razmatranjima o odnosu utemeljivanja i različitih oblika hiperintenzionalnosti videti: Duncan, Miller & Norton (2017). O hiperintenzionalnosti u metafizici videti: Nolan (2014).

njih razlikuje po tome što je najčvršća takva veza. [...] [o]na je krajnji oblik objašnjenja. (Fine 2001: 15-16; originalni kurziv)

Kada treba detaljnije odrediti odnos utemeljivanja i metafizičkog objašnjenja, onda nailazimo na određena razilaženja među zastupnicima utemeljivanja. To neslaganje je jasno uočio Rejven ukazavši na razliku između tabora *unionista* (unionists) i tabora *separatista* (separatists) (Raven 2015: 326). Naime, unionisti su oni filozofi koji drže da nije slučajno što se mnoga svojstva utemeljivanja i metafizičkog objašnjenja podudaraju, jer su zapravo oni identični. Za različite verzije ovakvog gledišta videti: Dasgupta (2014, 2017), Rosen (2010), Raven (2010, 2012), Fine (2012), Litland (2015). Separatistima pripadaju oni autori koji veruju da ove pojmove ne treba poistovećivati, već da njihov odnos treba razumeti tako da utemeljivanje na određeni način *podupire* (*backs*) metafizička objašnjenja. Tu ideju često objašnjavaju navođenjem analogije s odnosom između relacije kauzalnosti i uzročnih objašnjenja:

Treba razlikovati ontičku (*worldly*) relaciju utemeljivanja od metafizičkih objašnjenja između činjenica koje ona podupire (*backs*), baš kao što treba razlikovati ontičku relaciju kauzalnosti od kauzalnih objašnjenja između činjenica koje ona podupire. (Schaffer 2012: 124)

Jedan od razloga što su određeni filozofi skloni da odvoje relaciju utemeljivanja od metafizičkog objašnjenja jeste što objašnjenje ima izvesne epistemičke ili kontekstualne aspekte koje sam pojam utemeljivanja (kao objektivna relacija) ne treba da ima.¹⁰ Treba, pak, imati u vidu da među pristalicama ovog viđenja ima različitih interpretacija koje se odnose na prirodu same relacije podupiranja (*backing*).¹¹ Separatistička stanovišta su dominantna u literaturi o utemeljivanju, a neke od istaknutih primera možemo naći u: Schaffer (2009, 2012, 2016a), Audi (2012a, 2012b), Trogdon (2013), Maurin (2019), Wirling (2020).¹²

Relati utemeljivanja

Do sada smo već u radu učestalo o utemeljivanju govorili kao o metafizičkoj relaciji. Ukoliko ona jeste relacija, smisleno je pitati koji su njeni relati? U literaturi se često može naići na razliku između *ravnih* (*flat*) i *dimenzioniranih* (*dimensioned*) teorija utemeljivanja (Clark & Liggins 2012: 818-819). Prema stanovištu ravne teorije, relati u relacijama utemeljivanja pripadaju istoj ontološkoj kategoriji. Najčešće se podrazumeva da su to činjenice (*facts*) (Rosen 2010; Audi 2012b). Manji broj autora sklon je dimenzioniranom pristupu, koji dopušta da relacija utemeljivanja može povezivati relate koji stoje u potpuno drugačijim ontološkim kategorijama (Schaffer 2009).

Treba imati u vidu da mnogi metafizičari govore o utemeljivanju kao relaciji u vrlo slobodnom smislu, ne želeći nužno da se ontološki obavežu na kategoriju relacije. I ovde postoji

¹⁰ Rodriguez-Perejra (Gonzalo Rodriguez-Pereyra) je separatističku poentu ovako izneo: „Objašnjenje nije i ne objašnjava utemeljivane – naprotiv, utemeljivanje je ono što čini mogućim i što ‘utemeljuje’ objašnjenje“ (Rodriguez-Pereyra 2005: 28).

¹¹ Primera radi, Wirling (Yiwa Sjölin Wirling) razmatra i brani poziciju po kojoj je relacija podupiranja oblik parcijalnog utemeljivanja (Wirling 2020).

¹² O još nekim temama o odnosu objašnjenja i utemeljivanja videti: Skiles & Trogdon (2021), Glazier (2020), Thompson (2019), Maurin (2019) i Kovacs (2017).

razilaženje između zagovornika *predikatske teorije* (*predicate theory*) i zastupnika *konektivne teorije* (*connective theory*) (Clark & Liggins 2012: 816). Prvi smatraju da se pri govoru o utemeljivanju treba služiti relacionim predikatima, poput „biti zasnovan na“ i sličnim, dok drugi drže da tvrdnje o utemeljivanju treba tumačiti ontološki neutralnim rečeničnim veznicima (Fine 2001, 2012a).

Dobra zasnovanost

Još jedno od pitanja oko kojeg se filozofi razilaze jeste metafizičko pitanje da li je utemeljenje dobro zasnovan (*well-founded*) fenomen? Drugim rečima, da li svaki lanac utemeljivanja ima kraj? I ovde teoretičari zauzimaju vrlo oprečne stavove u zavisnosti od toga šta oni sami podrazumevaju pod dobrom zasnovanošću. Primera radi, Šefer smatra da je koncept utemeljivanja dobro zasnovan budući da, po njegovom mišljenju, beskonačni nizovi relacija utemeljivanja nisu mogući (Schaffer 2010). Iako neki autori podržavaju ovako mišljenje (Cameron 2010; Dixon 2016), postoje i oni koji takvu mogućnost ostavljaju otvorenom (Bliss 2013; Tahko 2014). Možemo se složiti s Rozenovim mišljenjem (Rosen 2010: 116) da ideja o dobroj zasnovanosti nije neophodan aspekt teorije utemeljivanja. Ona je supstantivna metafizička teza koja zahteva zasebna razmatranja.

Utemeljivanje i modalnost

Na samom početku predgovora svoje knjige *Fundamental Things* (2023) Deroset piše:

Prvi put sam se susreo s eksplicitnim teoretisanjem o utemeljivanju kada sam čuo Kita Fajna kako prezentuje „The Question of Realism“ ... negde oko prelaska u 21. vek. U to vreme sam bio student postdiplomskih studija koji se bavio metafizikom modalnosti. Jedna istaknuta ideja u toj literaturi bila je da je modalna stvarnost na neki način drugorazredna: zavisna od nemodalne realnosti i determinisana njom. Tada se to često karakterisalo kao ideja da se modalna realnost na neki način redukuje na nemodalnu. To mi je delovalo kao vrlo sužena koncepcija onoga o čemu je zapravo reč. Pojam utemeljivanja koji je Fajn na predavanju predstavio činio mi se boljom alternativom, zbog čega sam bio uzbuđen. (deRosset 2023: ix)

Istraživanja iz oblasti modalne logike tokom druge polovine dvadesetog veka znatno su podstakla otvaranje mnogih starih metafizičkih pitanja i oblikovala veliki broj metafizičkih teza. U toku te dominacije modalnog pristupa pitanja o metafizičkoj zavisnosti i determinaciji posebno se u analizama izdvojio pojam *supervenijencije*, naročito u sferi filozofije duha nakon objavljivanja poznatog članka „Mental Events“ (1970) Donalda Dejvidsona (Donald Davidson).¹³ Tvrdnju da mentalni događaji zavise od fizičkih događaja Dejvidson izražava tezom o supervenijenciji: „ne mogu postojati dva događaja koji bi bili slični u svakom fizičkom pogledu, ali bi se razlikovali u nekom mentalnom pogledu; odnosno, jedan objekat ne može da se promeni u nekom mentalnom pogledu, a da se ne promeni i u nekom fizičkom pogledu“

¹³ Iako je Dejvidson pojam supervenijencije učinio popularnim u širim filozofskim krugovima, sam termin „supervenijencija“ je među prvima upotrebio Ričard Her (Richard M. Hare) u knjizi *The Language of Morals* (1952). Međutim, poznato je da je ranije Džordž Edvard Mur (George Edward Moore) koristio takav pojam u etičkom kontekstu. Više o tome videti: Kim (1984) i McLaughlin & Bennett (2023).

(Davidson 1970: 214). Ili kako je to Dejvid Luis (David Lewis) izneo kao slogan: „Supervenijenciju imamo kada ne može biti razlike jedne vrste bez razlike druge vrste“ (Lewis 1986b: 14).

Na manjkavosti i neodrživost daljeg zastupanja takvog pristupa u analiziranju oslanjanjem na pojam supervenijencije prvi su ukazali oni autori koji su prethodno bili njegovi najrevnosniji zagovornici. Jedan od nesumnjivo najpoznatijih jeste Džegvon Kim (Jaegwon Kim), čiji se sažeti kritički osvrt na supervenijenciju neretko citira u literaturi o utemeljivanju:

Supervenijencija sama po sebi nije eksplanatorna relacija. Ona nije „duboka“ metafizička relacija, već pre „površna“ relacija koja saopštava obrazac kovarijacije svojstava, ukazujući na prisustvo interesantne relacije zavisnosti koja bi je mogla objasniti. (Kim 1993: 167)

Koji razlozi filozofima sugerišu da pojam supervenijencije nije adekvatan pojam za artikulisanje metafizičkog prioriteta i determinacije? U literaturi su najviše u opticaju sledeća dva načelna razloga. Prvi se odnosi na čisto formalna svojstva tog pojma. Naime, relacija supervenijencije je refleksivna i može biti simetrična (dok je utemeljivanje irefleksivna i asimetrična relacija), usled čega nije pogodna da izrazi usmerenost relacija između manje i više fundamentalnih entiteta. Drugi razlog tiče se opštih zamerki modalnim pojmovima, čiju osnovnu ideju jasno ilustruje proslavljeni Fajnov primer sa Sokratom i njegovim singltonom:

Razmotrimo Sokrata i skup čiji je jedini član Sokrat. Nužno je, onda, da ukoliko postoji Sokrat postoji i skup. Ali ne želimo reći, shodno toj tvrdnji, da Sokrat zavisi od skupa, da ono što je Sokrat zavisi od toga šta je skup. Zapravo, skloni smo tome da tvrdimo suprotno, da skup zavisi od svog člana. (Fine 1995: 271)

Drugim rečima, ukazivanje na modalnu nerazdvojivost entiteta – na čemu se temelji ideja o supervenijenciji – nije u mogućnosti da utvrdi koji od njih na kome počiva, odnosno koji je od njih fundamentalniji od drugog. Kritička preispitivanja modalnih pojmova na tragu ovog zaključivanja dovela su do onoga što je Sajder (Theodore Sider) nazvao „postmodalnom revolucijom“ (Sider 2020: 2), a svoj doprinos u njenom javljanju nesumnjivo su imale i teorije utemeljivanja.

Utemeljivanje i drugi pojmovi

Još jedan od načina na koji filozofi nastoje da o primitivnom pojmu utemeljivanja nešto kažu jeste tako što će ukazati na ono šta on izvesno nije, tj. da ga dodatno razjasne, poredeći ga sa njemu kontrastiranim pojmovima. Na isti način ćemo i mi ovde delimično postupiti. Osim toga, reći ćemo nešto i o odnosu utemeljivanja i drugih bliskih pojmova.

Pojmovni prioritet

Mada se to slabije isticalo, podrazumeva se da utemeljivanje nije stvar čisto pojmovne prirode. Odnosno, utemeljivanje treba da predstavlja metafizički, a ne pojmovni prioritet. Tomas Hofveber (Thomas Hofweber) je, međutim, u svom kritičkom osvrtu na utemeljivanje ukazao na to da su neki slučajevi utemeljivanja koje filozofi navode zapravo primeri prioriteta među

pojmovima. On navodi Fajnov primer (Fine 2001: 9): „Slučaj da su Džek i Džil venčani ne sastoji se ni od čega više od toga da je Džek u braku s Džil“, odnosno tvrdnju „Činjenica da su Džek i Džil venčani utemeljuje činjenicu da je Džek u braku s Džil“. Hofveber tvrdi da je ovo jasan slučaj pojmovne istine i da ne vidi na koji način bi prisutna relacija u datom slučaju mogla biti eksplanatorna (Hofveber 2009: 270).¹⁴ Ukoliko bismo se i složili sa ovom Hofveberovom konstatacijom, iz toga ne bi sledilo da su svi primeri utemeljivanja pojmovne istine.

Ideja o pojmovnom prioritetu nije još u literaturi ispitana u dovoljnoj meri, niti njegov odnos prema metafizičkom prioritetu. Određeni korak u tom smeru napravio je Robert Smitson (Robert Smithson) u svom radu (Smithson 2020). On pravi razliku između metafizičkog utemeljivanja, koje povezuje različite ontološke nivoe, i pojmovnog utemeljivanja (*conceptual grounding*), koje povezuje stvari na različitim semantičkim nivoima, tj. tiče se značenja jezičkih izraza (2020: 1503). Jedan od njegovih zaključaka jeste da se ova dva tipa utemeljivanja međusobno isključuju, iako oba mogu biti u osnovi nekauzalnih tvrdnji. Tamo gde je reč o pojmovnom utemeljivanju ne može biti reči o metafizičkom. Za nas je dovoljno istaći par razlika. Za pojmovne istine se uzima da su apriorno saznatljive, dok to uopšte ne mora biti slučaj sa utemeljivanjem. Primera radi, činjenica da je lomljivost čaše utemeljena na specifičnoj uređenosti njenih atoma nije činjenica koju ćemo izvesti *a priori*. Ako nešto pojmovno prethodi nečemu drugom, iz toga ne sledi da ono i metafizički prethodi tome drugom. Kao što tvrdi Rejven, pitanje da li činjenice iz teorije skupova utemeljuju aritmetičke činjenice nezavisno je od pitanja da li im one pojmovno prethode (Raven 2012: 690). Osim toga, očito bi bilo problematično tvrditi da su svi iskazi o utemeljivanju analitičke istine.

Uzročnost

Pojam s kojim se utemeljivanje najčešće kontrastira svakako je uzročnost. Primeri utemeljivanja koje smo ranije izneli jasno pokazuju da se ne mogu adekvatno razumeti na kauzalan način. Iskazom „Normativne činjenice počivaju na prirodnim činjenicama“ ne upućuje se ni na kakvu kauzalnu relaciju. Prema tome, jedno od distinktivnih osobnosti utemeljivanja jeste da ono predstavlja nekauzalan vid metafizičke determinacije.

Očito je da je uzročnost dijahrona, dok je utemeljivanje sinhrona relacija. Drugim rečima, kod utemeljivanja ne može biti reči o tome da temelj (*ground*) vremenski prethodi utemeljenom entitetu, kao što je to slučaj kod uzroka i posledice. Teoretičari utemeljivanja često tvrde da se temelj nalazi na fundamentalnijem ontološkom nivou u odnosu na ono što utemeljuje, dok kod relata uzročnosti to nije slučaj. Osim toga, tvrdnje o utemeljivanju i tvrdnje o uzročnosti značajno se razlikuju i po svojoj modalnoj snazi. Kauzalne relacije potpadaju pod određene opšte zakone koji su kontingentni, dok se kod utemeljivanja smatra da ono što je utemeljeno nužno sledi iz svog temelja. Ovo su poznati opšti razlozi kojim se brani različitost relacije utemeljivanja od relacije uzročnosti.

I pored očiglednih razlika, među njima postoje izvesne strukturalne sličnosti. Njima se, recimo, pripisuju ista formalna svojstva. I jedna i druga relacija jesu „generičke“, odnosno obe su relacije kojima se produkuje nešto drugo. Bitno je istaći i da su obe eksplanatorne relacije. S

¹⁴ Rejven je ponudio odgovor ovom tipu kritike utemeljivanja: Raven (2012: 691-692).

obzirom da se kauzalna objašnjenja uzimaju kao paradigmatičan oblik uspešnih objašnjenja, mnogi filozofi teže da utemeljivanje modeluju po uzoru na kauzalnost. Fajn je, recimo, sklon tvđenju da „utemeljivanje, ako hoćete, stoji prema filozofiji kao uzročnost prema nauci“ (Fine 2012: 40). Slično govori i Šefer: „Utemeljivanje je nešto poput metafizičke uzročnosti. Grubo govoreći, kao što uzročnost povezuje svet kroz vreme, tako i utemeljivanje povezuje svet kroz nivoe“ (Schaffer 2012: 122). Stoga su neki, poput Alastera Vilsona (Alastair Wilson 2016, 2018), skloni da utemeljivanje poistovete s metafizičkom uzročnošću, odnosno da tvrde da su metafizička i nomološka uzročnost zapravo samo vrste kauzalnosti. Karen Benet (Karen Bennett 2017), s druge strane, veruje da i uzročnost i relacije utemeljivanja mogu da se objedine jednom opštom grupom relacija koja ona naziva *izgrađivanje* (*building*). No, većina autora ne smatra da ih treba posmatrati kao deo iste celine. Oni su skloniji stavu da iako ih treba jasno razlikovati, do boljih uvida o prirodi utemeljivanja može se doći komparacijom njihovih svojstava. Primera radi, Trogdon (2018) iznosi mišljenje da kao što se mnoga naučna objašnjenja pozivaju na kauzalne mehanizme (*causal mechanisms*), tako možemo videti da se određeni tip metafizičkog objašnjenja poziva na mehanizme utemeljivanja (*grounding mechanisms*).¹⁵

Motivaciju koja stoji u osnovi samog uvođenja pojma utemeljivanja u korpus već postojećih filozofskih pojmova, kao i odnosa utemeljivanja spram njih, čini se da na vrlo prigodan način prenose sledeće Sajderove reči:

Metafizici je oduvek bio potrebno nešto što će povezivati nivoe (*level-connector*). U njoj se ne može otići predaleko bez nekog tipa razlikovanja između fundamentalnih i nefundamentalnih činjenica, odnosno između manje i više fundamentalnih činjenica. [...] Do sada smo koketirali s različitim načinima povezivanja nivoa: preko značenja, apriorne implikacije, supervenijencije. Međutim, razmotrite vezu između činjenice višeg nivoa da je Njujork grad i osnovne fizičke stvarnosti – neke činjenice koja, recimo, uključuje opšte kvantno stanje. Ova veza očigledno nije stvar značenja; jezik sam po sebi ne zna ništa o kvantnoj mehanici. Takođe ona nije ni apriorna veza. Supervenijencija je korak u pravom smeru, jer je to metafizičko (pre nego li epistemičko ili semantičko) objašnjenje veze među nivoima, ali je ona isuviše neadekvatna. [...] Prema toma, postoji mesto za metafizičku i nemođalnu koncepciju veze među nivoima. To mesto ispunjava utemeljivanje. Podstaknuti smo da s dobrom voljom govorimo o činjenicama koje jedne druge utemeljuju (jedne važe „na osnovu“ drugih, „čine istinitim“ jedna drugu, itd.), čak i ako ne možemo utemeljivanje definisati preko drugih pojmova. (Sider 2020a: 747-748)

Na osnovu prethodnih razmatranja različitih mišljenja vidimo da se među teoretičarima utemeljivanja vode rasprave oko gotovo svih karakteristika i da ima vrlo malo konsenzusa povodom mnogih pitanja. Ovakva heterogena slika koja prati sve otvorene rasprave o utemeljivanju podstakla je pojedine filozofe da sumnjaju u bilo kakvu teorijsku vrednost utemeljivanja. Međutim, neslaganja koja smo ovde prikazali ne odlikuju samo rasprave o utemeljivanju: isto važi za većinu metafizičkih pojmova.

¹⁵ Mehanizmi utemeljivanja su „relacije determinacije određene vrste koje stoje između konstituenata utemeljenih činjenica i konstituenata činjenica koje utemeljuju“ (Trogon 2018: 1290).

Poglavlje 2

2. Razvoj pojma utemeljivanja

U ovom delu rada iznećemo razvojni put pojma utemeljivanja. Prvo ćemo razmotriti koncept utemeljivanja iz perspektive njegovih istaknutih prethodnika iz istorije filozofije (poglavlje 2.1.), a potom ćemo videti na koji način je utemeljivanje uvedeno u savremeni metafizički diskurs (poglavlje 2.2.) U trećem delu ovog poglavlja ukazaćemo na značajna pitanja o istoriji utemeljivanja koja do sada nisu razmatrana na ozbiljniji način. Glavna ideja je da prikazemo karakteristične načine na koje se vodio istorijski diskurs o utemeljivanju, kao i da ga kritički razmotrimo s obzirom na to da ozbiljnijeg teorijskog osvrta do sada gotovo da uopšte nije bilo.¹⁶

2.1. Istorijsko nasleđe utemeljivanja

U neku ruku moglo bi se posumnjati da je odabir istorijskih stanovišta koja će ovde biti razmatrana prilično ograničen i arbitrarno odabran, što dalje povlači pitanje da li bi se u jednakoj meri mogla obuhvatiti i neka druga istorijska gledišta? Da bismo istakli kako naš izbor nije stvar pukog slučaja, moramo uzeti u obzir dva načelna razloga. Kao prvo, nema sumnje da bi svaki iole ambiciozniji poduhvat čiji bi cilj bio da pruži detaljniji prikaz istorije određene ideje morao biti predmet zasebnog istraživačkog rada (monografije ili makar zbornika) što bi ujedno podrazumevalo daleko više prostora nego što je to ovde slučaj. Naša razmatranja istorijskog nasleđa koja se dovode u vezu sa utemeljivanjem svakako su ograničenog karaktera i ne pretenduju da predstavljaju iscrpni istorijski pregled. Drugo, još značajnije, istaknute istorijske pozicije koje će biti predmet naših ispitivanja predstavljaju reprezentativna stanovišta o kojima se u dosadašnjoj literaturi o utemeljivanju najviše raspravljalo.

2.1.1. Eutifronova dilema

Kada uzimaju u obzir istorijat razmatranja o utemeljivanju, mnogi filozofi skloni su tome da tvrde kako se ono može uočiti vrlo rano u istoriji filozofije, a naročito da se može eksplicitno

¹⁶Tu i tamo može se naići na neki vrlo kratak i sažet pasus ili fusnotu o ovome, ali detaljnije obrazloženog kritičkog osvrta na učestali istorijski diskurs o utemeljivanju do sada ne nalazimo u literaturi.

prepoznati još kod Platona, tačnije u njegovom poznatom dijalogu *Eutifron*.¹⁷ U pitanju je dijalog iz ranije (tzv. „sokratovske“) faze Platonovog opusa u kome učesnici – Sokrat i Eutifron – razmatraju pitanje kakva je priroda *pobožnosti* (τὸ ὅσιον).¹⁸ Teoretičari utemeljivanja smatraju značajnim činjenicu da se utemeljivanje može jednostavno razumeti na primeru onoga što se tradicionalno naziva „Eutifronovom dilemom“ koja je izražena pitanjem: „Da li bogovi vole ono što je pobožno zato što je pobožno ili je ono pobožno zato što ga bogovi vole?“ (10a).¹⁹ Šefer, recimo, ističe da on navodi ovaj primer svojim studentima i da ga oni bez teškoća shvataju (Schaffer 2016b: 92). Prema tome, filozofi naklonjeni pojmu utemeljivanja skloni su tome da Eutifronovu dilemu vide kao klasičan istorijski slučaj spora između dve opcije koje se neposredno tiču utemeljivanja. Dalje od ove konstatacije većina od njih ne ide.

Koreja i Šnider, u svom sažetom istorijskom prikazu pojma utemeljivanja (Correia F. & Schnieder B. 2012), otišli su korak dalje i pružili kratku analizu rasprave između Sokrata i Eutifrona iz perspektive utemeljivanja. Prema njihovom mišljenju, Sokrat uzima utemeljivanje u obzir prilikom kritičkog razmatranja Eutifronove tvrdnje u kojoj on iznosi tezu da je pobožno ono što bogovi vole. Oni se slažu oko sledećeg:

(a) Ukoliko bogovi nešto vole, oni to vole jer je pobožno.

Osim toga, slažu se i povodom sledećeg iskaza:

(b) Nešto nije pobožno zato što ga bogovi vole.

Koreja i Šnider primećuju da ovde nije dato objašnjenje zaključivanja od (a) do (b), jer se po svojoj prilici ovde pretpostavlja da je „zato što“ (tj. utemeljivanje) asimetričnog karaktera (2012:3). Sokrat i Eutifron slažu se i oko sledeće tvrdnje:

(c) Ako je nešto voljeno od strane bogova (*god-beloved*), ono je takvo zato što ga bogovi vole.

Koreja i Šnider smatraju da Sokrat iznosi ovu tvrdnju budući da time želi da učini „plauzibilnim tvrdnju o utemeljivanju po kojoj nešto ima relaciono svojstvo (biti voljen od strane bogova) zato što stoji s nečim u određenoj relaciji (bogovi to vole)“ (2012: 3). Zaključujući da je suprotan iskaz neistinit, oni dolaze do narednog iskaza:

(d) Nije slučaj da je nešto voljeno od strane bogova zato što ga bogovi vole.

Na osnovu razmatranja prethodnih koraka (od (a) do (d)) Sokrat izvodi zaključak da Eutifron nije uspeo da odbrani svoju prvobitnu tvrdnju po kojoj je pobožno ono što bogovi vole. Ta tvrdnja obavezuje ga i na prihvatanje sledećeg:

(e) Ako je nešto pobožno, ono je pobožno zato što je voljeno od strane bogova.

¹⁷ Videti: Schaffer (2009, 2016b), Raven (2012), Cameron (2016), Corkum (2020), Bliss & Trogdon (2021).

¹⁸ Starogrčki termin τὸ ὅσιον (*to hosion*) ne može se sasvim jednoznačno prevesti jednim izrazom. On se u literaturi prevodi kao „sveto“ (eng. *hollines*), kako to čini Slobodan U. Blagojević u svom prevodu (Platon 1987), ili kao „pobožnost“ (eng. *piety*). U okviru Platonovog dijaloga, taj termin načelno podrazumeva ispravno postupanje, odnosno delanje koje je u skladu sa zapovestima bogova (bogougodno postupanje).

¹⁹ Naše čitanje dijaloga *Eutifron* oslanja se na prevod iz zbornika *The Collected Dialogues of Plato* (Plato 1961).

Uzevši u obzir i iskaz (c), onda iz toga proishodi i početna tvrdnja:

(f) Ako je nešto pobožno, ono je pobožno jer ga bogovi vole.

Korak od (e) do (f) je moguć jer su tvrdnje oblika „zato što“ tranzitivne, što je slučaj i sa utemeljivanjem. Ovde je, međutim, problem u tome što (f) protivreči iskazu (b) oko koga su se sagovornici već složili. Time je Eutifronova inicijalna tvrdnja dovedena u pitanje.

Ovim sažetijim prikazom dijalektičkog sporenja oko prave prirode pobožnosti, Koreja i Šnider skreću pažnju na to da ne treba slučaj utemeljivanja uočiti samo u prostom navođenju Eutifronove dileme, već i u činjenici da se Sokratova argumentacija u istom dijalogu oslanja na principe za koje se danas uzima da su karakteristični za utemeljivanje. Odnosno, njegova argumentacija na relevantan način uključuje „jednu supstantivnu tvrdnju o utemeljivanju (relaciona svojstva su utemeljena na relacijama) i implicitno se oslanja na strukturalna svojstva utemeljivanja, odnosno na asimetriju i tranzitivnost, koja su danas opšteprihvaćena među filozofima koji se bave utemeljivanjem“ (2012: 4).²⁰ Prema tome, u *Eutifronu* ideja o utemeljivanju je prisutna i u čuvenoj formulaciji dileme i u daljoj raspravi među stranama o njoj.

Mada je priličan broj filozofa usvojio ovakav stav kao istorijsku činjenicu, moglo bi se kritički pristupiti s pitanjem: u kojoj meri je ovakvo tumačenje glavnih poenti iz *Eutifrona* opravdano, odnosno koliko pozivanje na utemeljivanje doprinosi razumevanju argumentacije koja je tamo predstavljena? Postoje li alternativne interpretacije iskaza koji su tu izneti? Jedan od načina na koji bi se Korejin i Šniderov prikaz argumenata mogao kritički razmotriti jeste da se detaljno tekstualno utvrdi ima li izvesnih interpretativnih nedostataka u tom prikazu i da li relacija oko koje se Sokrat i Eutifron raspravljaju zaista poseduje one karakteristike koje ima savremeni koncept utemeljivanja. U to se ovde nećemo upuštati, ali zarad argumenta možemo pretpostaviti da datu relaciju zaista karakterišu ista formalna svojstva kao i utemeljivanje. Na osnovu čega treba da zaključimo da pozivanje na logičke karakteristike (kao što su asimetričnost, irefleksivnost i tranzitivnost) opravdava pretpostavku da je ovde reč o utemeljivanju? U stvari, gotovo sve tvrdnje oblika „zato što“ (*because claims*) imaju ta svojstva. Primera radi, očito je da iskaz „Trava raste zato što kiša pada“ poseduje takva formalna svojstva iako za njega izvesno nećemo reći da je iskaz o utemeljivanju. Istina je da relacija o kojoj se u *Eutifronu* vodi rasprava nije standardno shvaćena uzročnost, no šta nam ukazuje da je tu nesumnjivo reč o nužnoj metafizičkoj relaciji. Čini se da Koreja i Šnider ne uspevaju sasvim da to jasno pokažu fokusirajući se isključivo na formalne karakteristike. Pozivanje na formalna svojstva može biti indikativno, ali ne i sasvim konkluzivno pri utvrđivanju relacije utemeljivanja (na ovu poentu ćemo se više puta vraćati tokom rada). Osim toga, u novijim interpretacijama *Eutifrona* valjalo bi uzeti u obzir i ona stanovišta koja čitavu raspravu ne stavljaju nužno u čiste metafizičke okvire.²¹ Plauzibilniji stav, čini mi se, bio bi onaj po kojem tumačenje s obzirom na utemeljivanje jeste samo jedna od mogućih interpretacija pitanja i odgovora koji se razmatraju u *Eutifronu*.²² Na

²⁰ Vrlo sličan pristup pozivanju na utemeljivanje pri analiziranju argumentacije u *Eutifronu* primenjuje i Metju Evans (Matthew Evans) u članku „Lessons from Euthyphro 10A-11B“ (2012). Uz pomoć pojma utemeljivanja Evans nastoji da iznese donekle „neortodoksno“ tumačenje tzv. „Eutifronovog argumenta“.

²¹ Videti, na primer: Ebrey D. (2017).

²² Fil Korkam (Phil Corkum) smatra da Sokrat ovde od Eutifrona traži definicijsko objašnjenje pobožnosti i da se oni ovde ne bave „jačim pojmom utemeljivanja“ (Corkum 2020: 24-25). Ovde je predstavljen nerazrešen definicijski problem koji će Platon u kasnijim radovima dalje artikulirati i rešavati. Ukoliko je ovo ispravno mišljenje, to nas opominje da budemo obazriviji pri olakom „pronalaženju“ utemeljivanja u tom dijalogu.

osnovu prethodno rečenog, mišljenja sam da se o utemeljivanju u tom Platonovom delu može govoriti samo uz određene rezerve.

2.1.2. Utemeljivanje u Aristotelovoj metafizici

Gotovo svaki istorijski narativ o utemeljivanju među teoretičarima neminovno svoje korene nalazi kod Aristotela. To uopšte ne bi trebalo da nas iznenađuje budući da je filozofima dobro poznato koliko je kod njega očevidna zainteresovanost za određivanje ideje o ontološkoj zavisnosti i determinaciji. Teoretičarima utemeljivanja naročitu pažnju privuklo je Aristotelovo određenje zadatka metafizike koje se u velikoj meri podudara s njihovim, a koje se može lako kontrastirati s kvajnovskim pristupom metafizičkim problemima. To će sasvim biti jasno kada budemo razmatrali Šeferovo stanovište. Tek naknadno javljaju se radovi onih autora koji s više pažnje pristupaju konkretnim momentima Aristotelovog metafizičkog učenja u kojima se mogu prepoznati mnogi aspekti savremenog pojma utemeljivanja. Drugim rečima, teoretičari utemeljivanja su primarno bili inspirisani Aristotelovom koncepcijom metafizike (tj. njegovom metametafizikom) nego li samim njegovim metafizičkim učenjem. Za takav pristup važi mišljenje koje je izneo Tuomas Tahko (Tuomas Tahko): „Kada kažem da je moja koncepcija metafizike aristotelovska, odnosno neoaristotelovska, to ima više veze s Aristotelovom filozofskom metodologijom nego s njegovom metafizikom“ (Tahko 2012: 26).

Uzevši u obzir ono što ovde naveli, prvenstvo ćemo dati Aristotelovoj koncepciji metafizike. Potom ćemo izneti ona mesta koja su upućeniji u Aristotelovu metafiziku doveli u vezu s pojmom utemeljivanja. Tu se nećemo detaljnije upuštati u interpretativne detalje koji su izazov i najboljim poznavacima Aristotela, niti će to biti neophodno u cilju naših daljih razmatranja u radu.

Aristotelovo određenje „prve filozofije”

Dobro je poznato da Aristotelu nije bio poznat termin „metafizika”, već da je za tu vrstu istraživanja upotrebljavao različite izraze kao što su „mudrost”, „prva filozofija”, „prva nauka” ili „teologika”. Već u prvoj knjizi *Metafizike* on je određuje kao najviši oblik prirodne ljudske sklonosti ka sticanju znanja, zbog čega je i naziva „mudročću” (*sophia*).²³ Za razliku od znanja koje se stiče putem čulnog iskustva, koje je u stanju samo da konstatuje pojedinačne činjenice, mudrost (tj. metafizika) nastoji da na eksplanatoran način dospe do najuniverzalnijeg znanja o stvarnosti. Kao takvu, predmet njenog istraživanja predstavljaju *prvi principi* (*prōtai archai*) i *uzroci* (*aitiai*), budući da „preko njih i na osnovu njih spoznaje se sve ostalo” (*Met.*, 982b2-3). Pod „prvim principima” imaju se u vidu temeljna načela na osnovu kojih sve stvari postoje i na osnovu kojih se one saznaju, dok „uzroci” podrazumevaju krajnje razloge i objašnjenja (koja nemaju dalja objašnjenja) zbog čega stvari postoje na način na koji postoje. Onom koji spozna

²³ Termin „*sophia*” Aristotel upotrebljava kako bi govorio o najvišoj instanci teorijskog znanja, dok za mudrost u praktičnom smislu koristi izraz „*phronēsis*” koji se kod nas često prevodi kao „razboritost”. O Aristotelovom pojmu mudrosti videti: Owens (1987).

ova prva načela „nužno pripada to da zna sve” (*Met.*, 982a22-23). To, međutim, ne povlači da on zna sve o svemu, već da poznaje nešto sasvim određeno o svim stvarima. Na osnovu toga, Aristotel ovu „mudrost” izjednačava sa „opštom naukom” koja nastoji da utvrdi univerzalne, netrivialne i fundamentalne istine na kojima počivaju sve ostale istine o postojećim stvarima.

Kako god naizgled delovalo navedeno određenje metafizike, ono ostaje u priličnoj meri neprecizno. Aristotel ovu neodređenost sužava konkretnijom karakterizacijom nauke za kojom traga, pa tako na početku četvrte knjige nalazimo:

Postoji neka nauka koja posmatra biće kao biće i sve što mu po sebi pripada. Ova nauka nije istovetna ni sa jednom od takozvanih parcijalnih. Jer nijedna druga nauka ne razmatra uopšte biće kao biće već odvoji neki njegov deo pa posmatra prilučnost koja mu pripada, kao na primer matematičke nauke. (*Met.*, 1003a21-26)

Pod „bićem” ovde se prosto misli na „ono što jeste”, odnosno na „ono što postoji” (*to on*). Međutim, na koji način ispravno razumeti tvrdnju da je predmet metafizike „biće kao biće”? Isprva bi se moglo pomisliti da postoji poseban predmet „biće kao biće” koje ona ispituje, ali bi to bilo pogrešno. Tačnije rečeno, ona razmatra stvari koje postoje na osnovu same njihove karakteristike da postoje. Sama reč „kao” treba da sugerise relevantan *način* na koji ona pristupa svom predmetu, a ne zaseban predmet koje bismo zvali „biće kao biće”. Ova poenta postaje očiglednija kada uzmemo u obzir dalje Aristotelovo razjašnjenje metafizike koju on kontrastira ostalim naukama. Prosta činjenica da metafizika izučava postojeće stvari ne razlikuje je suštinski od bilo koje druge nauke. Ostale nauke se, takođe, bave postojećim stvarima, ali to čine s obzirom na njihove određene aspekte. Neke od njih svoje istraživanje ograničavaju samo na određeni domen postojećih stvari, kao što je to slučaj s biologijom koja proučava živa bića. Druge, pak, razmatraju daleko širi skup bića, poput fizike koja ispituje stvari koje se kreću i koje su podložne promenama. Pa ipak, nijedna od posebnih nauka „ne razmatra biće kao biće”, odnosno ne razmatra stvari koje postoje na osnovu njihove najosnovnije osobine da postoje. U tom kontekstu Vasilis Politis (Vasilis Politis) ispravno tumači Aristotelovu misao: „[Č]ak i da, na primer, matematika istražuje sva bića (pod pretpostavkom da se brojevi mogu primeniti na sve stvari), ona ne istražuje sva bića na potpuno generalan način i prosto utoliko što jesu. Jer ona svoju pažnju usredsređuje na jednu odliku svih stvari (npr. njihovu brojivost) nasuprot drugoj odlici svih stvari (npr. njihovoj materijalnoj prirodi, pretpostavljajući da su sve stvari materijalne)” (Politis 2004: 92). Očigledno ono što je osobeno metafizičici ne sastoji se isključivo u činjenici da razmatra sva bića, jer bi iz toga sledilo da ona nije ništa drugo do trivijalno sumiranje rezultata drugih nauka.

Kakav je, prema ovoj slici, odnos između metafizike i ostalih nauka? U gorenavedenom mestu Aristotel tvrdi da nauku o „biću kao biću” ne treba poistovetiti ni sa jednom od tzv. „parcijalnih” nauka budući da svaka od njih ispituje samo određeni aspekt realnosti.²⁴ Ovom ide

²⁴ Izraz „parcijalne nauke” nas može odvesti u pogrešnom smeru ukoliko bismo pod njim imali u vidu gledište po kom metafizika predstavlja jednu sveopštu i ujedinjujuću nauku, iz koje se sve ostale nauke izdvajaju kao njeni posebni delovi. Kao što smo ranije rekli, metafizičaru nije cilj da utvrdi sve istine o svim stvarima, već posebne istine o svim stvarima.

u prilog ono što on naknadno ističe: „Svaka od njih omeđi rod za sebe i sistematski se bavi njome kao nečim prisutnim i postojećim, ali ne utoliko ukoliko jest. Nauka koja se bavi time jest neka druga mimo ovih nauka” (*Met.*, 1064a1-4). Iako ostale nauke od metafizike izdvaja njihov fokus na posebne oblasti istraživanja iz toga ne proishodi da su nauke potpuno nezavisne od metafizike. Uostalom, to se ogleda i u činjenici da druge nauke nisu u stanju da na takva pitanja pruže odgovore. Baveći se najopštijim pitanjima „bića kao bića”, metafizika se za Aristotela izdvaja kao „prva filozofija” (*prōtē philosophia*) (*Met.*, 1026a23-34). Ona nije „prva” zato što s njom treba početi pre nego što se upustimo u pojedina naučna istraživanja, već zbog toga što se ona na najapstraktnijem nivou zanima za prve i najbazičnije principe postojećih stvari koje nužno pretpostavljaju svi teorijski oblici istraživanja činjenica o svetu. Problemima kojima se bavi „prva filozofija” možemo pristupiti samo ukoliko smo već upoznati sa stvarima koje postoje, odnosno ukoliko već posedujemo određena teorijska (naučna) znanja.²⁵

Čitav Aristotelov metafizički poduhvat, kakvog nalazimo u *Metafizici*, možemo razumeti kao odgovaranje na temeljno pitanje „Šta je ono što postoji?” (*Ti to on*). Ono ne predstavlja savremeni kvantifikacijski tip pitanja (u kvajnovskom smislu) koji bi od nas zahtevao da na njega odgovorimo utvrđivanjem koji su to entiteti koji postoje. Pitanje „Šta je ono što postoji?”, u stvari, jeste pitanje o *načinu* na koji postojeće stvari postoje, što je potpuno u skladu sa iznetom formulacijom metafizike kao nauke o „biću kao biću”. Kod Aristotela ova ideja primetna je u raspravi o postojanju matematičkih entiteta:

Nužno je da matematički predmeti, ako postoje, budu ili u opažajnim stvarima, kao što neki tvrde, ili odvojeni od opažajnih (i tako neki govore); ili ako nije ni ovako ni onako, tada oni ili ne postoje ili postoje na neki drugi način. Prema tome naše dvoumljenje neće se ticati njihovog bića već načina bića. (*Met.*, 1076a32-36)

Spor između Aristotela i platoničara ne odnosi se na to da li matematički objekti postoje, već na koji način oni postoje. Evidentno je, prema tome, da Aristotel osnovno metafizičko pitanje ne shvata u nekom egzistencijalnom smislu, već kao pitanje o prirodi stvari koje postoje (Corkum 2008: 76). Uzmemo li to u obzir, onda nije nimalo čudno zbog čega on postavljajući pitanje „Šta je ono što postoji?” dolazi do formulacije pitanja „Šta je supstancija?” (*Met.*, 1028b4-6). Tragajući za supstancijom, zapravo, filozof je u potrazi za onim bićima koja su primarno postojeća, tj. za onim bićima koja sopstvenu egzistenciju ne duguju drugim bićima. U knjizi IV *Metafizike* Aristotel kaže: „O ‘biću’ se govori na mnogo načina, ali u odnosu na nešto jedinstveno, tj. u odnosu na neku jedinstvenu prirodu” (*Met.*, 1003a34-36). Drugim rečima, iza višeznačnosti koja se pripisuje biću stoji jedinstven poredak stvari koje postoje, među kojima supstancije predstavljaju bića čije je postojanje zasnovano na njima samima, dok druge stvari jesu utoliko što se prediciraju supstancijama (tj. „u odnosu na neku jedinstvenu prirodu”). Prema tome, Aristotelov metafizički pogled na svet podrazumeva hijerarhiju postojećih stvari od kojih neke postoje na primaran način (supstancije), a druge postoje isključivo u izvedenom smislu, budući da počivaju na egzistenciji prvih. Metafizičar ima zadatak da utvrdi poredak te opšte hijerarhije, pa na taj način treba razumeti pomenuti spor oko prirode matematičkih entiteta.²⁶

²⁵ O tome više videti: Cohen & Reeve (2020)

²⁶ Za detaljnu interpretaciju hijerarhije i prioriteta kod Aristotela videti: Peramatzis (2011), naročito drugi deo: *Ontological Priority*.

S obzirom na prethodno izneta razmatranja možemo izdvojiti sledeća određenja Aristotelove „prve filozofije“:

- 1) Nauka o prvim principima i uzrocima.
- 2) Nauka o biću kao biću.
- 3) Nauka o supstancijama.²⁷

Kao što smo videli, prvo jeste preliminarno određenje kojim se metafizika uvodi kao „mudrost“, odnosno kao najviši oblik prirodne tendencije ljudi ka sticanju znanja koja nastoji da dođe do najtemeljnijih načela stvarnosti. Drugim određenjem prikazana je specifičnost metafizike naspram svih drugih nauka. Ispitujući „biće kao biće“ središnju ulogu u metafizici zauzima ono što se od XVII veka naziva *ontologija*. Treća formulacija koju smo naveli predstavlja konkretizaciju prethodnih određenja. Prema njoj, metafizika jeste sistematično istraživanje hijerarhije postojećih stvari, u čijoj se osnovi nalaze konstitutivni elementi stvarnosti (supstancije) na kojima su dalje zasnovana sva ostala bića.

Izneta određenja metafizike motivisala su određenu grupu savremenih metafizičara da svoj pristup okarakteriše kao „neoaristotelovski“ pristup metafizici, nameravajući time da se nedvosmisleno distancira od kvajnovski inspirisanih metafizičkih gledišta koja su dugo dominirala u savremenoj metafizici. No, o tome će biti više reči kasnije (naročito u poglavlju 2.3.).

Primeri utemeljivanja kod Aristotela

Izvesni autori su se, upoznajući različite teorije utemeljivanja, upustili u interpretaciju Aristotelove metafizičke doktrine verujući da bi se ona time mogla dodatno rasvetliti, dok su drugi kod Aristotela samo nalazili jasne primere utemeljivanja. Pa tako, Koreja i Šnider, ne zalazeći u pojedinosti, ističu da se u okviru Aristotelovog učenja o četiri uzroka (*aitiai*) utemeljivanje može prepoznati u formalnim i materijalnim uzrocima. Ukoliko je ovakvo viđenje ispravno, teorija o četiri uzroka i Aristotelova distinkcija između dokaza da je nešto slučaj i dokaza zašto je nešto slučaj, jesu relevantni istorijski izvori za razmatranje utemeljivanja (Correia & Schnieder 2012: 2).

U filozofskoj literaturi se često nalazi tvrdnja da se prva formulacija istine kao korespondencije može naći u Aristotelovoj *Metafizici*:

Tvrditi da nije ono što jest ili da jeste ono što nije jest lažno, a tvrditi da jest ono što jest ili da nije ono što nije istinito je, tako da onaj koji tvrdi da /nešto/ jest ili da nije mora ili govoriti istinu ili lagati. (*Met.* 1011b 25)

²⁷ Ovim određenjima bi nesumnjivo trebalo pridodati i određenje metafizike kao „teologike“. Međutim, mada je to sigurno zanimljivo s interpretativne strane, čini se da bi nas to udaljilo od ciljeva koje imamo u ovom radu. Nas ovde primarno interesuju ona određenja metafizike koja su imala uticaja na savremenu metafizičku scenu.

Obrazlažući srodnu ideju detaljnije u *Kategorijama*, po Šeferovom mišljenju (Schaffer 2009: 375), Aristotel iznosi jasan primer utemeljivanja, po kome istina počiva na onome što postoji tj. biću:

[A]ko postoji čovek, tada je istinita tvrdnja kojom tvrdimo da postoji čovek; važi i obrnuto – jer, ako je istinita tvrdnja kojom tvrdimo da postoji čovek, tada čovek postoji – ali ta istinita tvrdnja nikako nije uzrok bića stvari /πράγμα/ već se na neki način stvar pokazuje kao uzrok da je tvrdnja istinita, jer za tvrdnju se kaže da je istinita ili lažna zato što ta stvar jest ili nije. (*Cat.* 14a14-22)

Uzimajući u obzir ideju o ontološkom prioritetu u realnosti, Šefer je uveren da Aristotel ovde podrazumeva utemeljivanje kada tvrdi da je određena tvrdnja istinita s obzirom na stvari o kojima nešto tvrdi, a ne obratno. Naime, nećemo reći da činjenica da Sokrat postoji počiva na istinitom iskazu „Sokrat postoji“, već da je iskaz „Sokrat postoji“ istinit zato što Sokrat postoji (Schaffer 2016b: 52). Po Šeferu, nema sumnje da je ovde prisutna asimetrija između činjenica i iskaza o tim činjenicama kao karakteristično formalno svojstvo utemeljivanja. To, kao i ekplanatorna dimenzija relacije o kojoj je reč, dovoljno sugeriše da kod Aristotela imamo nesporne primere utemeljivanja. Slično primećuje i Deroset, navodeći isti citat u kome ističe ekplanatorne fraze koji su tu prisutne, ukazujući time da su koncepti utemeljivanja i objašnjenja već vrlo rano u filozofiji bili združeni (deRosset 2023: 3).

Pojam utemeljivanja uzima u obzir i Korkam prilikom razmatranja značajnih pojmova Aristotelove metafizike, kao što su ontološka odvojivost (*ontological separation*) i prioritet (Corkum 2020: 26). U *Metafizici* Aristotel nam o prioritetu govori na sledeći način:

Nešto se naziva ranijim /πρότερα/ i kasnijim /ἕστερα/ zato što, pošto postoji nešto prvo, tj. neki početak u svakom rodu, jest bliže nekom određenom početku,... (*Met.* 1018b9-12)

Odnosno:

Dakle, o ovom se u tom smislu govori da je ranije i kasnije, a o drugom po prirodi i po bivstvu: to je sve ono što može postojati bez drugog, a bez čega ovo drugo ne može postojati. (*Met.* 1019a 1-4)

Poznato je da u *Kategorijama* Aristotel navodi različite ontološke kategorije: supstancije i one koje to nisu (poput kvaliteta i kvantiteta), i sugeriše da se u okviru njih mogu razlikovati pojedinačnosti i univerzalije. Njegova ideja jeste da se univerzalije pripisuju pojedinačnim supstancijama, odnosno da na njima počivaju, tj. da od njih zavise. Drugim rečima, individualne supstancije su ontološki primarnije u odnosu na univerzalne. Korkam je u ranijem radu (Corkum 2008) tvrdio da se Aristotelu može pripisati tzv. ideja o prvenstvu (*primacy*): individualne supstancije prethode i odvojive su i od nesupstancija (svega onoga što nije supstancija) i univerzalnih supstancija; a nesupstancije i univerzalne supstancije dolaze naknadno i neodvojive su u odnosu na individualne supstancije (Corkum 2020: 26). Ontološka odvojivost i prioritet o kojima se ovde govori nesumnjivo podrazumevaju nekakvu relaciju zavisnosti. Mnogi autori smatrali su da te koncepte treba jednostavno tumačiti preko ontološke zavisnosti. Primera radi, Gejl Fajn (Gail Fine) je zastupao egzistencijalnu interpretaciju (Fine G. 1984), dok su Lin Spelman (Lynne Spellman) i Mihail Peramacis (Michail Peramatzis) branili esencijalističku interpretaciju datih pojmova (Spellman 1995; Peramatzis 2011).²⁸ Ukazavši na različite

²⁸ Za pregled karakteristika i slabosti prethodnih interpretacija videti: Corkum (2016).

manjkavosti ovih tumačenja, Korkam (Corkum 2016) je tvrdio da je adekvatnije odvojivost i prioritet kod Aristotela tumačiti pomoću utemeljivanja:

A je *odvojivo* od B ako, za bilo koje dato B, činjenica da A ima svoj ontološki status (kao jedna od stavki u kategorijama, poput supstancije, kvaliteta itd.) nije utemeljena na činjenici da A stoji u izvesnoj vezi prema B. (Corkum 2020: 28)

Prednosti utemeljivanja ovde je, po Korkamovom mišljenju, u tome što ono na plauzibilan način odražava Aristotelovu zainteresovanost za relacije u svetu koje stoje kao potpora našim naučnim objašnjenjima. Te relacije nameću hijerarhijsku strukturu u kojoj su pojedinačne supstancije fundamentalnije od univerzalnih (koje na njima počivaju). Osim toga, od pomoći je što utemeljivanje kao generički pojam može obuhvatiti različite varijacije, s obzirom na to da postoje različiti načini na koje pojedinačne stvari mogu biti potpora objašnjenjima univerzalija. Takav pojam omogućava istoričarima da iznesu i negativne poente (npr. da se odvojivost i prioritet ne tiču ontološke zavisnosti) bez potrebe za analiziranjem svih pojedinačnih vrsta utemeljivanja. Korkam, međutim, skreće pažnju da usvajanje ovakvog tumačenja može imati i svoju cenu. On, recimo, podozreva da bi se njim Aristotelu mogla nametnuti anahrona faktička ontologija (*factive ontology*) (Corkum 2020: 28). Da li je ovakav interpretativni model vredan određene teorijske cene, autor smatra da treba da nam otkriju dodatna pažljiva razmatranja. U svakom slučaju, on se izdvaja kao jedno od konceptualnih oruđa u tumačenju relevantnih Aristotelovih metafizičkih pojmova.

Vredno pomena jeste da je pažnju izvesnih teoretičara utemeljivanja privuklo i Aristotelovo učenje o dokazima (ἀπόδειξις). Kao što smo videli, na ovo su već uzgredno ukazali Koreja i Šnider, ali bez daljih razmatranja. Naime, do naučnog znanja (ἐπιστήμη) za kojim tragamo, po Aristotelu uobičajeno dolazimo pomoću dokaza, odnosno pomoću valjanog deduktivnog argumenta. Znati nešto za Aristotela znači biti u mogućnosti da se to i dokaže. On na sledeći način govori o dokazima (prevod Blagojević U. Slobodana):

Pod dokazom podrazumevam naučni zaključak, a naučnim nazivam onaj na osnovu koga znamo time što ga posedujemo. Ako je znanje to što smo ustvrdili, tada je nužno da se dokazno znanje osniva na stavovima koji su istiniti, prvi, neposredni, poznatiji, raniji od zaključka, te da su mu uzrok, jer na taj način oni mogu da budu i osobena načela tog što se dokazuje. Zaključak može postojati i bez toga, ali dokaz ne može, jer neće tvoriti znanje. (Anal. Post. 1.2, 71b 18-25)

Aristotel ovde podrazumeva razliku između neposrednih i posrednih dokaza. On tvrdi da su neposredni dokazi u prednosti nad posrednim budući da neposredni dokazi slede iz premisa koje „po prirodi“ prethode zaključku. Ovo „po prirodi“ Aristotel u više navrata kontrastira sa onim što dolazi prvo „po nama“, odnosno prema njegovim rečima: „nije isto što je po prirodi ranije i to što je za nas ranije, niti poznatije /po prirodi/ i nama poznatije“ (Anal. Post. 1.2, 71b35-72a1). Ono što je „po nama“ ranije jeste ono što je bliže opažanju, kao što su pojedinačni objekti u svetu. Interesujući se za prioritet „po prirodi“ koji važi među naučnim tvrdnjama, Marko Malink (Marko Malink) tvrdi da je upravo ta relacija ona koja odgovara savremenom pojmu utemeljivanja. Njegova razmatranja sugerišu da je ta relacija vrlo bliska strogoj parcijalnoj relaciji poretka utemeljivanja kakvu možemo naći u Fajnovoj semantici za čistu logiku utemeljivanja (Malink 2020: 44-45). Ovaj aspekt Aristotelovog učenja značajan je i zbog razumevanja uticaja na razvoj teorije utemeljivanja Bernarda Bolcana (Bernard Bolzano), koji se na to eksplicitno poziva. O tome će nešto kasnije biti reči.

2.1.3. Princip dovoljnog razloga

Prema vrlo opštem određenju princip dovoljnog razloga predstavlja tezu po kojoj za svaku stvar koja postoji mora postojati razlog (uzrok, objašnjenje) njenog postojanja. Iako su različiti istaknuti filozofi implicitno ili eksplicitno priznavali takvo načelo (videti: Melamed & Lin 2023: odeljak 5), njega je u svojim radovima prvi imenovao i formulisao Lajbnic (Gottfried Wilhelm Leibniz). Izvestan broj savremenih autora smatra da je princip dovoljnog razloga i dalje korisno filozofsko oruđe ukoliko se on koncipira na adekvatan način.²⁹ Iz perspektive savremenih razmatranja o utemeljivanju interesantno je pomenuti primer Šamika Dasgupte (Shamik Dasgupta) koji je nastojao da pruži jednu savremenu verziju ovog principa, formulišući ga upravo pomoću pojma utemeljivanja (Dasgupta 2016). Kada, pak, govorimo o principu dovoljnog razloga iz perspektive istorije utemeljivanja, ovde ćemo razmotriti dva mesta u literaturi u kojima se on uzima u obzir.

U svom istorijskom prikazu, Koreja i Šnider među prvima su istakli princip dovoljnog razloga kao jednu od istorijskih preteča pojma utemeljivanja. Po njihovom sudu, iako princip dovoljnog razloga može savremenom čitaocu izgledati vrlo opskurno a rasprave o njemu nedovoljno jasne, čini se vrednim nastojanje da se taj princip podvrgne novom procenjivanju imajući u vidu sve veće interesovanje savremenih filozofa za pojam utemeljivanja.

Filozofi koji su bili deo racionalističke tradicije usvajali su različite pojmove razloga, među kojima neki od njih, po Koreji i Šnideru, ciljaju na pojam temelja. Osim toga, često su razlikovali različite verzije principa dovoljnog razloga, među kojima ima onih koji imaju identične principe kao i utemeljivanje (Correia& Schnieder 2012: 4) Autori ističu da se u raspravama o datom principu često javljaju dve distinkcije koje su mnogi poistovećivali:

D1: a) razlozi postojanja konkretnih stvari (supstancija i njihovih modusa) *versus*

b) razlozi istinitosti.

i

D2: a) objektivni razlozi postojanja stvari ili činjenica *versus*

b) razlozi njihovog saznanja.

Mada su se među zagovornicima principa dovoljnog razloga distinkcije *D1* i *D2* često tretirane kao koekstenzivne, određeni filozofi su insistirali na tome da se one moraju jasno razgraničiti. Koreja i Šnider ukazuju kako su Kruzijus (Christian August Crusius 1743) i Šopenhauer (Arthur Schopenhauer 1813/2018) sugerisali da ne treba poistovetiti razloge postojanja konkretnih stvari s objektivnim razlozima. Oni su verovali da su očiti objektivni razlozi u domenu matematike, gde mnogi matematički entiteti imaju razloge koji su determinisani drugim, a da pritom oni ne stoje ni u kakvoj uzročnoj vezi (što je karakteristično za razloge postojanja konkretnih stvari koji se obično poistovećuju s uzrocima). Mladi Kant

²⁹ Videti: Pruss (2006), Della Roca (2010), Dasgupta (2016), Amijee (2017).

(1755/1992) je, s druge strane, tvrdio da filozofi previđaju značajnu razliku između razloga istinitosti i razloga saznanja. Koreja i Šnider tvrde da se ovakvi stavovi mogu pogodno izraziti pomoću utemeljivanja: „Kruzijus i Šopenhauer su skrenuli pažnju na relacije utemeljivanja među matematičkim činjenicama dok je Kanta interesovalo šta utemeljuje istinu truth-bearera” (Correia & Schnieder 2012: 5).

Kao što vidimo, ovi autori se nažalost nisu upustili u detaljnije analiziranje i upoređivanje karakteristika navedenog principa i utemeljivanja. Umesto toga, samo su nam pružili jedan vrlo opšt istorijski narativ koji bi tek trebalo u narednim istraživanjima potvrditi. Srećom, ovaj propust nastojala je donekle da ispravi Fatima Amidži (Fatema Amijee). U svom radu (2020) primećuje da je princip dovoljnog razloga izgubio na popularnosti tokom istorije filozofije usled toga što su se s njim podrazumevale kontroverzne ideje koje su izašle iz filozofske mode. Postojanje Boga, identitet nerazlučivih, necesitarizam itd., neki su od takvih diskutabilnih primera. Pa ipak, u novije vreme određena grupa autora sklona je da ponovo razmatra vrednost tog principa, što je delom posledica i velike popularnosti raznih teorija utemeljivanja. Imajući to u vidu, Amidžijeva posvećuje pažnju različitim istorijskim i savremenim pitanjima o odnosu principa dovoljnog razloga i utemeljivanja, naročito uzimajući u obzir Spinozine i Lajbnicove stavove o principu dovoljnog razloga.

Da bi se transparentnije sagledao njihov odnos autorka u prvi plan stavlja pojam metafizičkog objašnjenja kao glavnu sponu između njih, tj. onaj oblik objašnjenja koji nadilazi dimenziju ljudskog (subjektivnog) faktora i odnosi se samo na oblik objektivnog objašnjenja koji bi bio dostupan potencijalno sveznajućem umu. Tako posmatrano, Amidžijeva ističe da je takva zamisao objašnjenja u skladu s Lajbnicovim viđenjem dovoljnog razloga:

Sve dosad govorili smo kao jednostavni *fizičari*; kad se moramo uzdignuti k metafizici služeći se *velikim načelom*, koje se doduše općenito malo upotrebljavalo, a po kojem se *ništa ne zbiva bez dovoljna razloga*, drugim riječima, ništa se ne događa za što onaj koji dovoljno poznaje stvari ne bi mogao pružiti neki razlog dovoljan da se određeno kaže zašto je nešto tako, a ne drukčije. (Leibniz 1980: 251)

Spinoza

Kada je o Spinozi reč, evidentno je da kod njega ne možemo naći eksplicitno određenje ideje o dovoljnom razlogu. Nema sumnje, pak, da je ono implicitno prisutno u raznim stavovima njegove *Etike*.³⁰ Na jednom značajnom mestu o tom principu govori služeći se pojmovima „uzrok” i „razlog”:

Za svaku stvar mora biti označen uzrok, ili razlog, i zašto postoji, i zašto ne postoji. (E Ip, 11d2)

Ukoliko bismo želeli da Spinozino shvatanje dovoljnog razloga protumačimo pomoću utemeljivanja i metafizičkog objašnjenja, Amidžijeva smatra da moramo da odgovorimo na tri

³⁰ Jicak Melamed (Yitzhak Y. Melamed) i Martin Lin (Martin Lin) ističu da princip dovoljnog razloga kod Spinoze možemo najranije uočiti u njegovom radu o geometrijskom izlaganju Dekartove prve filozofije (1663), u jedanaestom stavu prvog dela knjige gde iznosi stav: „Ne postoji ništa za šta se ne može postaviti pitanje šta je uzrok [causa (sive ratio)] i zašto postoji.“ Postoji mogućnost da to nije bio stav samog Spinoze u datom momentu (Melamed & Lin 2023: poglavlje 2).

potencijalne teškoće. Prvo, čini se da ako su uzroci različiti po vrsti od metafizičkih objašnjenja (razloga), onda nisu saglasni Spinozin princip dovoljnog razloga i onaj koji bi bio formulisan pomoću utemeljivanja. Amidžijeva veruje da bi ovakav problem nastao samo kao posledica nesporazuma oko razumevanja Spinozinog koncepta „uzroka“ koji, zapravo, nije identičan pojmu uzroka kako se danas u filozofiji standardno upotrebljava (Amijee 2020: 66). Vrlo značajna razlika jeste u tome što Spinozin pojam uzroka podrazumeva pojmovnu vezu: za svako x i y , x uzrokuje y ako postoji pojmovna veza između pojma x i pojma y . Ova pojmovna komponenta uzroka treba da bude shvaćena u eksplanatornom smislu.³¹ Osim toga, princip dovoljnog razloga kod Spinoze primenjuje se i među entitetima koji ne mogu biti u međusobnim uzročnim odnosima (u savremenom smislu), što potvrđuje i Spinozina tvrdnja: „ako postoji trougao, mora biti razloga ili uzroka zašto on postoji; a ako ne postoji, mora, takode, biti razloga ili uzroka koji ga sprečava da postoji, ili koji uništava [uklanja] njegovo postojanje” (E Ip 11 d2). Ovo dovoljno govori da je pogrešno Spinozin pojam uzroka tumačiti kao savremeni pojam. Amidžijeva ističe da njegov pojam uzročnosti prilično odgovara eksplanatornoj dimenziji koju ima pojam utemeljivanja: „s obzirom da se posledice razumeju kroz njihove uzroke, uzročna veza (time i pojmovna) je, za Spinozu, paradigmatičan slučaj utemeljivanja“ (2020: 66).

Drugo, Spinozin princip se po svojoj prilici primenjuje na kategoriju stvari a ne činjenica, što znači da njegova primena ima dosta uži domen od onog koji bi bio formulisan preko utemeljivanja. Međutim, Amidžijeva je mišljenja da on dati princip može u svojoj primeni proširiti i na činjenice budući da Spinoza „ne govori o objašnjenju stvari *simpliciter*, već o objašnjenju postojanja ili nepostojanja stvari“ (2020: 66). Ona skreće pažnju na mogućnost onih interpretacija (navodi primer: Michael Della Rocca 2015) koje kod Spinoze jasno razlikuju stvari i činjenice, a koje jasno ukazuju da se njegov princip dovoljnog razloga može primenjivati i na stvari i na činjenice. Prema tome, čini se da ni ovde ne postoji prepreka da se Spinozin princip shvati pomoću utemeljivanja.

Treće, jedan od Spinozinih stavova podrazumeva da Bog uzrokuje (objašnjava) samog sebe, što očitno u sukobu sa svojstvom irefleksivnosti koje se pripisuje utemeljivanju i objašnjenju (bar prema ortodoksno shvaćenim karakteristikama utemeljivanja i objašnjenja). Koncept „uzrok samog sebe“ Spinoza definiše kao „ono čija suština sadrži u sebi postojanje, ili ono čija se priroda ne može shvatiti drukčije, nego kao postojeća“ (E I d1). Amidžijeva je naklonjena onom tumačenju ovog stava po kojem je činjenica da Bog postoji objašnjena činjenicom da je Bogu esencijalno pripada postojanje (Amijee 2020: 67). Bez daljih pretpostavki (poput toga da je Božija suština identična Bogu), ovako shvaćen Spinozin stav zapravo ne dovodi irefleksivnost u pitanje. Time autorka odbacuje i treći potencijalni problem u tome da u Spinozinom principu prepoznamo utemeljivanje.

Lajbnic

U dobro poznatom stavu 32§ *Monadologije* (1714/1980) Lajbnic govori o principu dovoljnog razloga sledećim rečima:

³¹ S tim u vezi, kao dokaz treće postavke Spinoza tvrdi: „Ako nemaju ničeg zajedničkog među sobom, onda ne mogu jedna iz druge da se razumeju, i otuda jedna ne može biti uzrok druge“ (E I d3).

[N]ijedna činjenica nije prava i postojeća, nijedna postavka istinita, ako ne postoji dovoljan razlog zašto je to tako, a ne drugačije, premda nam ti razlozi najčešće ne mogu biti potpuno poznati.

Kao što to Amidžijeva ispravno naglašava, Lajbnicov princip se u dobroj meri javlja kao posledica njegovog shvatanja istine. Tu teoriju istine ne nalazimo eksplicitno u njegovim radovima već u pismu Arnou (Antoine Arnauld) 14. jula 1686.:

[U] svakoj potvrdnoj, ispravnoj, bilo nužnoj bilo slučajnoj, općenitoj ili posebnoj izreci na određeni način u subjektu sadržan i pojam predikata (*praedicatum inest subjecto*) ili pak ja ne znam što bi inače morala značiti istina. [...] Za povezanost termina neke izreke mora, naime, ipak uvijek postojati određena osnova koja se mora nalaziti u njezinim pojmovima. To je moje veliko načelo s kojim se, vjerujem, moraju složiti svi filozofi, a od toga je načela samo zaključak onaj aksiom da se ništa ne događa, a da se za to ne može spomenuti razlog zašto se dogodilo tako, a ne nekako drukčije (Leibniz 1980: 163; kurziv kao u prevodu).

Prema ovde iznetom shvatanju istine, koje se u literaturi katkad naziva „teorija istine kao sadržavanje u pojmu“ (Džoli 2007: 409, Look 2013: odeljak 3.4), ono što određeni iskaz čini istinitim jeste činjenica da je predikat tog iskaza sadržan u njegovom subjektu. Ovo, u krajnjoj liniji, podrazumeva ideju po kojoj su sve istine (u određenom smislu) analitičke.³² Ne zalazeći detaljnije u sve detalje ovih Lajbnicovih ideja, Amidžijeva bitnu poentu sumira na sledeći način: „Dovoljni razlog svakog iskaza predstavlja apriornu demonstraciju koja redukuje iskaz na identitet, a to se sastoji u supstituisanju termina iskaza s definicijama dok mi (ili Bog) ne dospemo do identiteta“ (Amijee 2020: 68). Lajbnic ovakvom teorijom istine, po njenom mišljenju, uzima da je dovoljni razlog zapravo razlog istinitosti (*truth-making reason*) nekog istinitog iskaza (2020: 68). S obzirom da ovako shvaćen dovoljni razlog ne može biti kauzalne prirode, time se dodatno odražava značajna podudarnost s pojmom utemeljivanja.

Još jedna od relevantnih stvari koje Amidžijeva uzima u obzir je Lajbnicova teza o Bogu kao o „poslednjem razlogu stvari“:

Dovoljan razlog, kome nije potreban nijedan drugi razlog, mora dakle biti izvan toga niza slučajnih stvari i mora se nalaziti u nekoj supstanciji koja je uzrok toga niza i koja je neko nužno biće što u sebi samoj nosi razlog svoga postojanja; jer inače ne bismo imali nikakva dovoljna razloga pri kojem bismo se mogli zaustaviti. A taj posljednji razlog stvari nazivamo: *Bog*. (Leibniz 1980: 252)

Na koji način ispravno razumeti tvrdnju da je Bog dovoljni razlog postojanja kontingentnih stvari? Amidžijeva misli da ovde postoji potencijalna prepreka u tome da se princip dovoljnog razloga shvati pomoću utemeljivanja. Iz Lajbnicovog navoda sledi da je odnos između Boga (kao nužnog bića) i kontingentnih stvari odnos produkovanja (poput uzročnosti), a ne odnos konstitucije. Ukoliko bismo sledili Fajnovu mišljenje (Fine 2012a), tvrdi Amidžijeva, pa držali da u iskazima utemeljivanja eksplanans konstituiše eksplanandum, onda zaista ne bismo rekli da Lajbnicov Bog utemeljuje kontingentne stvari. Ako bismo, s druge strane, branili

³² U svojim razmatranjima o nužnim (analitičkim, večnim) i činjeničkim (slučajnim) istinama Lajbnic se oslanja i na određene epistemičko-teološke pretpostavke. Sledeći citat to dovoljno dobro ilustruje: „[...] izvesnost i savršen razlog za slučajne istine poznati su jedino Bogu, koji jednom intuicijom obuhvata beskonačno. A kada je ta tajna poznata, teškoća oko apsolutne nužnosti svih stvari uklonjena je, i postaje očigledno kakva je razlika između pouzdanog i nužnog.“ (citac preuzet iz Koplston 1995: 298.)

ideju da utemeljivanje može biti i relacija produkcije³³ onda tumačenje dovoljnog razloga uz pomoć utemeljivanja izgleda dosta plauzibilnije (Amijee 2020: 68). Osim toga, kao i u Spinozinom slučaju, moglo bi se posumnjati da je ovde koncipiran Bog (koji kao supstancija „u sebi samoj nosi razlog svoga postojanja“) u sukobu sa svojstvom irefleksivnosti. Amidžijeva nudi isti manevar: „Božije postojanje je objašnjeno Božijom esencijom koja je sadržana u Bogu. Stoga, Lajbnic nije očigledno obavezan na kršenje irefleksivnosti“ (2020. 68.). Ukratko rečeno, nema načelnih teškoća da i ovde govorimo o utemeljivanju.

2.1.4. Bolcanova teorija utemeljivanja

Bolcanova filozofska razmatranja dugo su nezasluženo bila zanemarivana u širim filozofskim krugovima. Međutim, okolnosti su se prilično promenile otkako su diskusije o utemeljivanju podstakle traganje za istorijskim primerima. Autorima nije bilo teško da uvide u kojoj meri Bolcanovi uvidi o utemeljivanju deluju iznenađujuće moderno u različitim pogledima. Među prvima koji sudošli do ponovnog „otkrića“ Bolcanove teorije utemeljivanja bio je Armin Tadel (Armin Tatzel) (2002), a potom Koreja i Šnider³⁴ (u pomenutom istorijskom prikazu). Najveću pažnju u svetlu istraživanja utemeljivanja posvetio je Štefan Roski (Stefan Roski) u svojim radovima³⁵ i mi ćemo se ovde većim delom osloniti na njegova istraživanja Bolcanovog rada.

Nova čitanja od strane teoretičara utemeljivanja pokazuju u kojoj meri koncept utemeljivanja ima istaknuto mesto u Bolcanovom filozofskom razvoju.³⁶ Pitanja o utemeljivanju su prisutna u mnogim Bolcanovim spisima još od rane faze³⁷, pa tako nalazimo da ideju o utemeljivanju Bolcano prvi put iznosi u svom ranom spisu *Prilozi bolje zasnovanog izlaganja matematike (Beiträge zu einer begründeteren Darstellung der Mathematik)* (1810) iako ne koristi takav termin:

[U] domenu istina, tj. u skupu svih istinitih sudova, prevladuje izvesna *objektivna veza* koja je nezavisna od naše slučajnog i *subjektivnog prepoznavanja* tih sudova. S obzirom na tu vezu neki od ovih sudova su temelji drugim, a drugi su posledice prvih. (Bolzano 1810/2022 II §2)

Nema sumnje da najzrelija i najobuhvatnija razmatranja o utemeljivanju Bolcano predstavlja u svom čuvenom četvorotomnom delu *Teorija nauke (Wissenschaftslehre)* (1837/2014, nadalje kratko *WL*) i o njima će ovde pretežno biti reči. Na početku dela (u okviru *WL*) u kojem detaljnije počinje s ispitivanjem pojma utemeljivanja, Bolcano napominje da iznošenjem vlastitih

³³ Takvu ideju, recimo, jasno brani Karen Benet u knjizi *Making Things Up* (2017).

³⁴ Šnider je ubrzo objavio i rad o Bolcanovom shvatanju uzročnosti i utemeljivanja (Schnieder 2014).

³⁵ Roski je odbranio doktorsku disertaciju (2014) pod naslovom „Bolzano's Notion of Grounding and the Classical Model of Science“. Objavio je više radova o Bolcanovoj teoriji temeljivanja (Roski 2020, 2019 (sa Schnieder B.), 2019, 2016). Pored toga, od većeg značaja su mu knjige *Bolzano's Conception of Grounding* (2017), kao i *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies* (2022; priredio sa Schnieder B.).

³⁶ Terminološka napomena: u prevođenju Bolcanovih ključnih teorijskih pojmova sledimo prevode na engleski koje koriste teoretičari utemeljivanja. Od naročitog značaja su tri sledeća pojma: temelj (*Grund*) – ono što utemeljuje nešto drugo, posledica (*Folge*) – ono što je utemeljeno, i utemeljivanje (*Abfolge*) – relacija koja povezuje temelj s posledicom.

³⁷ Za ranije radove u kojima se dotiče pojma utemeljivanja videti Roski & Schnieder (2017: II, 2 i 4).

stavova ne pretenduje na potpunu originalnost, te nam skreće pažnju da su o istim stvarima razmišljali i drugi filozofi u prošlosti:

Čvrsto sam se uverio u to da među istinama postoji posebna relacija utemeljivanja tako što sam primetio da su neki od najprordornijih mislilaca bili istog mišljenja. (*WL II §198*)

Pod „misliocima“ ovde pre svih ima na umu Aristotela i Lajbnica, a zatim i čitavu tradiciju koja ih je sledila. Na njegovo gledište o utemeljivanju uticali su neki aspekt njihovih teorija koje smo predstavili ranije u okviru ovog poglavlja. Kao prvo, Bolcanu je bilo vrlo značajna forma nauke i naučnog dokaza kakvu je Aristotel prikazao u *Drugoj Analitici*. Tu je, kao što smo videli (3.1.2.), nauka prezentovana kao sistem određenih istina do kojih se u istraživanju došlo i koji podrazumeva određeni objektivni sled među tim istinama. Po sudu Roskog, Bolcano je smatrao da „u idealnoj aristotelovskoj nauci, aksiomi predstavljaju najviše fundamentalne istine u redosledu utemeljivanja, a eksplanatorni dokazi su dokazi koji svoje teoreme dobijaju iz svojih temelja“ (Roski 2020: 77). Dobrim delom Bolcanovo istraživanje utemeljivanja motivisano je njegovom vizijom da matematika treba da uspešnije ostvari takav ideal. Drugi značajan uticaj na Bolcana imale su rasprave o principu dovoljnog razloga koje su tada bile vrlo aktuelne. Bio je mišljenja da su ti sporovi bili loše postavljeni s obzirom da se bazični pojmovi (poput uzroka, razloga i temelja) nisu adekvatno razjasnili i međusobno razdvajali.³⁸ Oni razlozi koji upućuju na objektivnu hijerarhiju među istinama mogu se, po njemu, razložnije formulisati pomoću njegovog pojma utemeljivanja.³⁹

Bolcanova teorija kreće od stava da utemeljivanje nalazimo u slučajevima kada je određeni iskaz istinit na osnovu nekog drugog istinitog iskaza (ili više njih).⁴⁰ Ovo podrazumeva da nisu svi istiniti iskazi na istom nivou i da postoji objektivni red među njima, jer određeni istiniti iskazi predstavljaju temelje drugim iskazima (posledicama). Da bi uveo pojam utemeljivanja Bolcano koristi rečenični veznik „zato što“ i tvrdi da je iskaz oblika „*A* zato što *B*“ istinit ukoliko je iskaz *A* temelj iskazu *B*. (*WL II §177*). Njemu je naročito stalo da istakne da je relacija utemeljivanja stvar objektivnog odnosa među istinitim iskazima kao svojim relatima, i stoji potpuno nezavisno od naših sazajnih mogućnosti (*WL II §198*).

Jedan od načina da se fenomen utemeljivanja više specifikuje bio da se pruži detaljnija konceptualna analiza datog pojma pomoću nekih fundamentalnijih pojmova. U skladu s ubeđenjima mnogih modernih teoretičara utemeljivanja, Bolcano veruje da takva analiza nema nikakvog izgleda na uspeh, pa usled toga treba pretpostaviti da je reč o naročito jednostavnom tj. primitivnom pojmu.⁴¹ Iz toga što se ne može ponuditi reduktivna analiza utemeljivanja ne treba izvesti zaključak da se o njemu nema šta dodatno reći. Da bi dalje jasnije odredio svoj ključni koncept, Roski primećuje da se Bolcano oslanja na identične strategije koje su u upotrebi i u savremenom diskursu o utemeljivanju (Roski 2020: 78; Roski & Schnieder 2022: 6):

³⁸ Vrlo sličan stav podstakao je i Šopenhauera da traga za izlazom iz takvih konfuznih rasprava o dovoljnom razlogu. Videti Šopenhauer (1813/2018).

³⁹ Jedna od značajnih konsekvenci Bolcanu bio je uvid da ukoliko se princip dovoljnog razloga formuliše pomoću utemeljivanja onda se ispostavlja lažnim. Osnovni razlog tome je Bolcanova uverenost da postoje istine koje nemaju temelj (Roski 2020: 78).

⁴⁰ Iskaze Bolcano shvata kao apstraktne entitete koji imaju izvesnu strukturu u kojoj subrečenični delovi međusobno stoje u određenom redu.

⁴¹ Doduše, on na jednom mestu (*WLII §221*) uzima u obzir i mogućnost analiziranja pojma utemeljivanja koji bi bio holističkog karaktera.

- 1) navođenje primera utemeljivanja;
- 2) navođenje opštih principa o različitim svojstvima utemeljivanja;
- 3) razmatranje odnosa utemeljivanja s bliskim pojmovima.

Bolcanovo povremeno navodi jednostavne primere slučajeva utemeljivanja sledećeg tipa (WL II §§199, 205):

- a) Sokrat je grčki filozof delom zato što je Grk.
- b) Sokrat je bled je istinito zato što je Sokrat bled.

Razumevanje ovakvih primera pokazuje da intuitivno shvatamo i osnovnu ideju o utemeljivanju koja im je u osnovi zajednička. Bolcano ne misli da utemeljivanje predstavlja čisto tehnički pojam koji je u opticaju samou krugu teoretičara. Štaviše, prilično je uveren u to da je koncept utemeljivanja vrlo prisutan i u svakodnevnom govoru, kao što to nagoveštavaju sami primeri.⁴²

Zagovornicima utemeljivanja naročito je zapalo za oko činjenica da se Bolcano s naročitom pažnjom eksplicitno bavi formalnim svojstvima utemeljivanja i to baš onim na koje se i oni pozivaju. Citirajući ga navešćemo način na koji se dotiče nekih od najrelevantnijih svojstava:

Faktičnost: „Tvrdim da se pojmovi temelja i posledice, po svojim ispravno shvaćenim smislovima, mogu primenjivati jedino na istine, bilo da su u pitanju individualne istine ili čitavi skupovi istina.“ (WL II §203)

Irefleksivnost: „Možemo čak u određenom smislu reći da određeni pojedini iskazi ili skup iskaza stoje u ovoj relaciji sami *prema sebi*. Po mom mišljenju, to nije slučaj s relacijom utemeljivanja: ni za jednu individualnu istinu *A*, niti za skup istina *A, B, C, D, ...*, ne možemo tvrditi da stoje prema sebi u relaciji *utemeljivanja*, tj. da oni sami predstavljaju svoj temelj i svoju posledicu. Ovo je već prustno u pojmovima koje vezujem za termine ‘temelj’ i ‘posledica’. Ako o nečemu mislim kao o temelju, time podrazumevam i nešto *čiji* je to temelj. Ako o nečemu mislim kao o posledici, time podrazumevam i nešto čega je to posledica.“ (WL II §204)

Asimetričnost: „Koliko god istine bile brojne i raznovrsne na koje nailazimo između posledice i temelja, počinjući od određene istine *A*, izvesno je da se samo *A* neće naći među njima ili, drugačije rečeno, nijedna istina nije potpora samoj sebi.“ (WL II §218)

Tranzitivnost: Pozivajući se na razliku između neposrednog i posrednog utemeljivanja, Bolcano smatra da su posredna utemeljivanja tranzitivna: „ako je *B* posledica ili delimična posledica *A*, a *C* je posledica ili delimična posledica *B*, onda je *C* posledica ili delimična posledica *A*; kao i da *A* je temelj ili delimični temelj *C*.“ (WL II §213)

Dobra zasnovanost: „Mislim da ima i mora da postoje neke istine koje nemaju dalji temelj svoje istinitosti.“ (WL II §214) Usvajanjem ideje o ovim tkz. „bazičnim istinama“

⁴²Ova ideja je prisutna u: Bolzano (1838/2022).

Bolcano odbacuje princip dovoljnog razloga kao tezu da svaka istina mora posedovati svoj temelj (razlog).⁴³

Ove formalne karakteristike zajedno impliciraju to da utemeljivanje uspostavlja strogi parcijalni poredak među istinitim iskazima. Osim toga, utemeljivanje očigledno predstavlja i relaciju prioriteta s obzirom da „utemeljeni iskaz svoju istinitost *duguje* temelju“ (Roski & Schnieder 2022: 7).

Bolcanu je dobro poznato da postoje koncepti i relacije koje su vrlo bliske utemeljivanju i da imaju dosta toga zajedničkog što ga je podstaklo da u više navrata posveti posebnu pažnju njihovim odnosima. Već u svojim ranijim uvidima o utemeljivanju Bolcanu je vrlo bitno da istakne tu „objektivnu vezu“ naspram drugih relacija koje su subjektivnog karaktera (budući da zavise od našeg rasuđivanja). U *WL*, pak, on nastoji da utemeljivanje konceptijski razdvoji i od subjektivnih i od izvesnih objektivnih relacija. Naime, Bolcano insistira na tome da se utemeljivanje ne poistoveti s epistemičkim relacijama koje imamo prilikom spoznaje istina (*WL* II §§177, 198). Istina je da utemeljivanje poseduje izvesne karakteristike koje ima i izvođenje deduktivnih zaključaka – koje naziva „deducibilnost“ - ali ističe da za razliku od deducibilnosti utemeljivanje stoji isključivo između istinitih iskaza, a osim toga deducibilnost ne odražava ni hijerarhiju prioriteta među istinama (*WL* II §200). Utemeljivanje, po Bolcanovom uverenju, treba jasno razdvojiti i od drugih ontoloških relacija koje povezuju konkretne objekte u realnosti uključujući time i uzročnost (dovoljno je očigledno da se razlikuju po svojim relacijama) (*WL* II §§168, 201). Činjenica da se među ovim konceptima može i treba napraviti jasna razlika ne umanjuje značaj njihovih paralelnih strukturalnih sličnosti i konceptualne bliskosti. Bolcano to u više navrata naglašava i detaljnije obrazlaže da bi potom predložio način na kojibi se takvi pojmovi mogli smisljeno definisati pomoću utemeljivanja.⁴⁴

Ne zalazeći dalje u suptilnije detalje Bolcanovog učenja o utemeljivanju, valjalo bi ponovo istaći da je on na njegovom razvoju neprekidno radio dugi niz godina tokom kojih su mnogi njegovi stavovi prilično revidirani. Čak i u svojoj najzrelijoj fazi svog rada na utemeljivanju - kakvog zatičemo u *WL* - Bolcano unapred napominje da njegovo istraživanje ne bi trebalo smatrati okončanim i da mnogo toga ostaje još neizvesno:

Istraživanja koja ću preduzeti vrlo su teška i gotovo da ne postoji rad u ovoj oblasti koje bih mogao uzeti u obzir. Stoga, unapred molim čitaoca, da u ovom odeljku više nego u drugom, ne očekuje nešto dovršeno. Skoro sve što u ovom delu postizem obojeno je neizvesnošću, o mnogim temama nisam postigao nikakvo rešenje i u najboljem slučaju moja ispitivanja su samo fragmentarna i predstavljaju sugestije koje će postići ciljeve ukoliko druge podstaknu da razmišljaju dalje o ovim stvarima. (*WL* II §195)

Imajući u vidu ovo dugotrajno i obuhvatno bavljenje fenomenom utemeljivanja čini se u potpunostim zaslužena pažnja s kojom mu se filozofi danas vraćaju.

⁴³ Više o tome videti: Roski & Schnieder (2019).

⁴⁴ Primera radi, o tome na koji način Bolcano uzročnost definiše pomoću utemeljivanja videti: Schnieder (2014).

2. 2. Savremena istorija utemeljivanja

Treba unapred reći da predmet ovog potpoglavlja neće biti nekakav sveopšti istorijski pregled razvoja savremenih teorija utemeljivanja. Za tako nešto nemamo dovoljno prostora za razmatranje, a i da imamo čini se razložnijim da će za nekakav takav pregled biti potrebna određena vremenska distanca kako bi se takav razvoj mogao potpunije sagledati. Umesto toga, mi ćemo se ovde ograničiti na aspekt *uvođenja* koncepta utemeljivanja u savremeni metafizički diskurs. Ni ovde naš odabir stanovišta koje će biti razmatrana nije slučajna. Štaviše, odabir zapravo i nije naš s obzirom da je među teoretičarima utemeljivanja postalo opšte mesto da su radovi Fajna (2001), Šefera (2009) i Rozena (2010) bili ti koji su svojim jakim uticajem podstakli uvođenje i dalji razvoj pojma utemeljivanja kakvog danas zatičemo.⁴⁵ Ovo „trojstvo“ radova, kako ga Rejven naziva (Raven 2019: 153), izazvalo je ogromnu buru među metafizičarima i dovelo do čitave generacije onih filozofa koje smo do sada zvali „teoretičarima utemeljivanja“. Za potpunije shvatanje uvođenja ovog pojma čini se neophodnim da treba sagledati okolnosti u kojima se on kao reakcija pojavljuje. Stoga ćemo se ovde nakratko osvrnuti na situaciju na metafizičkoj sceni u kojoj se pojavljuje pojam utemeljivanja.

Među mnogim autorima s kraja 90-ih godina XX veka i prve decenije XXI veka vladalo je uvreženo mišljenje da su nakon pojave Kvajnovog članka “On What There Is” (1948/2007) metafizičke rasprave ponovo oživele među analitičkim filozofima. Po Kvajnom mišljenju, osnovno pitanje na koje ontologija nastoji da odgovori jeste „Čega ima?“ ili „Šta postoji?“ (What there is?), a način na koji se na njega može odgovoriti upućuje nas na razmatranje *ontoloških obaveza* (*ontological commitments*) čiji se kriterijum izražava čuvenim Kvajnovim sloganom: *biti znači biti vrednost vezane promenljive*. Ovim se, naravno, ne tvrdi da postojanje nije ništa drugo osim vrednost promenljive, već je namera da se time strogo eksplicira na šta smo se ontološki obavezali usvajanjem određene teorije.⁴⁶ Naime, Kvajn je naklonjen ideji po kojoj istraživanje stvarnosti pripada domenu (prirodnih) nauka, dok se zadatak ontologije sastoji u tome da utvrdi i eksplicira egzistencijalne posledice naše najbolje naučne teorije o svetu. Veliki broj savremenih metafizičkih i metaontoloških gledišta⁴⁷ sledilo je kvajnovsku koncepciju prema kojoj se supstantivni ontološki sporovi vode oko egzistencijalnih pitanja (npr. oko postojanja svojstava, značenja, matematičkih entiteta), pa prema tome tipične ontološke tvrdnje imaju formu $\exists xFx$. Posledice ovakvog pristupa mogle su se zapaziti u tome što su se dominantne

⁴⁵Ovo potvrđuje je i *grounding* kategorija na sajtu *philpapers.org* na kome u odeljku ključni radovi (key works) stoji: „Nedavni interes za pojam utemeljivanja je u velikoj meri posledica sledeća četiri rada: Fine 2001, Fine 2012, Rosen 2010 i Schaffer 2009.“ (<https://philpapers.org/browse/grounding>, pristupljeno 20. juna 2023.)

⁴⁶Kvantifikacija kod Kvajna ima ključnu ulogu pri sagledavanju ontoloških obaveza: „Promenljive kvantifikacije: ‘nešto’, ‘ništa’, ‘sve’ natkriljuju čitavu našu ontologiju, kakva god da je ona; osuđeni smo na prihvatanje neke posebne ontološke pretpostavke ako, i samo ako, ono što je navodno pretpostavljeno moramo da uvrstimo među entitete nad kojima se protežu naše promenljive kako bi neko od naših tvrdjenja bilo istinito“ (Kvajn 1948/2007: 219).

⁴⁷Biće od koristi da ukratko razjasnim svoju upotrebu izraza „metametafizika“ i „metaontologija“. Jedno vreme su određeni filozofi bili skloni da date termine uzimaju kao sinonime. Međutim, skorašnja praksa u literaturi pokazuje da su se njihova značenja jasno razdvojila i takvu praksu ću i ja slediti. Grubo rečeno, „metametafizika“ je širi koncept koji podrazumeva najopštija razmatranja o osnovama i metodologiji metafizike (pitanja o prirodi metafizike, razlozima za i protiv metafizike itd.), dok se „metaontologija“ primarno bavi pitanjima o prirodi ontoloških rasprava. Stoga se smatra da metaontologija potpada pod metametafiziku, kao što i ontologija potpada pod metafiziku. (Videti o ovome Tahko 2015: 3-6).

metaontološke rasprave, u principu, vodile povodom različitih tumačenja egzistencijalnih iskaza, kao i egzistencijalnog kvantifikatora.⁴⁸

Nasuprot čitavoj ovakvoj tradiciji, izvesna grupa Aristotelom inspirisanih filozofa smatra da kvajnovski pristup metafizici vrlo limitiran usled čega nas vodi u sasvim pogrešnom smeru. Za njih metafizika predstavlja mnogo ambiciozniji istraživački poduhvat koji nije primarno usmeren ka raspravama o egzistenciji spornih entiteta. Umesto toga ona treba da traga za temeljnim objašnjenjem prirode stvari koje postoje, tj. načina na koji je realnost struktuisana na različitim nivoima fundamentalnosti. Zbog toga su oni u velikoj meri inspirisani načinom na koji je Aristotel formulisao predmet i cilj metafizičkog istraživanja. U jednoj velikoj meri među njima se mogu svrstati začetnici teorija o utemeljivanju (Fajn, Šefer i Rozen) koji su tvrdili da se supstantivna i duboka metafizička pitanja ona koja se primarno tiču utemeljivanja. U onome što sledi razmotrićemo na koji način su i zbog čega uveli taj pojam koji će vrlo brzo stvoriti standardnu sliku utemeljivanja o kojoj smo ranije govorili.

2. 2. 1. Fajново uvođenje pojma utemeljivanja

Svi teoretičari utemeljivanja slažu se u mišljenju da je radom „The Question of Realism“ (2001) Fajn bio prvi koji je pojam utemeljivanja imenovao i uveo u savremene filozofske tokove. Na samom početku tog članka on ističe da mu je glavni cilj da njime predoči „pojmovne i metodološke osnove za proučavanje realizma“ koje će ga dovesti do dva glavna zaključka: „prvo, da postoji primitivni metafizički pojam realnosti, koji se ne može razumeti na fundamentalno drugačije načine; i drugo, da pitanja o tome šta je realno trebaju biti rešena na osnovu razmatranja *outemeljivanju*“ (Fine 2001: 1; originalni kurziv). Uvođenje utemeljivanja, prema tome, treba razumeti u kontekstu opštih razmatranja o određivanju realizma, odnosno shodno postavljenom pitanju o tome šta znači zastupati realističko gledište o određenom domenu.

Interesantno je da ispitivanje o realizmu započinje razmatranjem pitanja da li se može usvajanje antirealističkih stavova o određenom domenu entiteta uskladiti s prihvatanjem ordinarnih tvrdnji o njima u svakodnevnom govoru. Da li je, recimo, antirealista u stanju da dosledno poriče objektivno postojanje brojeva a da istovremeno tvrdi da postoji prost broj između 2 i 6? Da li je uopšte sporno istovremeno prihvatanje tih stavova? Ukoliko bi među takvim stavovima postojala protivrečnost to bi onda antirealiste dovelo do vrlo neželjenog stanovišta koje bi ih obavezalo na odbacivanje velikog broj korisnih ordinarnih tvrdnji. Međutim, u ovo „postmurovsko doba umerenosti“, smatra Fajn, malo ko će tvrditi da je filozofija u stanju da pruži tako ubedljive argumente koji bi bili u stanju da u potpunosti dovedu u pitanje našu uverenost u svakodnevne stavove. Štaviše, pre će pouzdanost tih svakodневnih tvrdnji biti razlog da nešto nije u redu sa filozofskim argumentima (Fine 2001: 2). Plauzibilniji oblik antirealizma trebalo bi da dopusti mogućnost da se realisti i antirealisti mogu složiti povodom istinitosti gotovo svih nefilozofskih iskaza. Ispravnije gledano oni se, zapravo, razilaze oko interpretacije

⁴⁸ Bez obzira da li brane tvrdokorne metafizičke pozicije ili su više deflacionistički orijentisane, većina metaontoloških stanovišta pod metafizičkim raspravama ima prvenstveno u vidu kvajnovsku zamisao metafizike u čijem su središtu sporovi oko egzistencijalnih pitanja.

takvih iskaza. Za formulisanje ovakve pozicije neophodan je metafizički koncept *realnosti* (*reality*) koji omogućava da se povuče razlika između tvrdnje da se nešto čini da je slučaj i tvrdnje da je nešto stvarno (*really*) slučaj (Fine 2001: 3).

Određivanje realizma (i njemu bliskih osnovnih metafizičkih pojmova) preko različitih koncepcija kao što su supervenijencija, *truthmakeri*, itd. po Fajnu je učinilo razmatranja još opskurnijim. Takvi pokušaji definisanja su analogni naturalističkoj grešci:

Zaista, teško je izbeći utisak, kad sagledamo različite pokušaje definisanja, da imamo jednu distinktivnu metafizičku ideju o realnosti kao objektivnoj ili fundamentalnoj. S ove tačke gledišta, pokušaji definisanja ovih pojmova drugim bio bi sličan naturalističkoj grešci; isto kao što bi bila greška izvesti zaključak o nerazumljivosti normativnih pojmova na osnovu teškoće njihovog definisanja preko naturalističkih pojmova, tako bi bila greška, u ovom slučaju, izvesti zaključak o nerazumljivosti pojmova faktičnosti i reducibilnosti na osnovu teškoće njihovog definisanja pomoću nemetafizičkih pojmova. (Fine 2001: 12)

Umesto toga, u istraživanju se treba osloniti na primitivni pojam (Fine 2001: 21) realnosti koji referira na faktičko (*factual*) stanje stvari, odnosno objektivne činjenice. Jasno je, dakle, da koncept utemeljivanja Fajn ovde uvodi kao važno sredstvo koje nam omogućava da pitanje realnosti određenih entiteta dovedemo u vezu s pitanjem o njihovoj faktičnosti. Nakon pretresanja različitih pitanja, Fajn svojim razmatranjima dolazi do sledeće definicije faktičkih iskaza:

Iskaz je faktički akko je realan ili je utemeljen na onome što je realno. (Fine 2001: 28)

Utemeljivanje o kojem je ovde reč ne treba poistovetiti s pojmom redukcije. Redukcija, u strožem metafizičkom smislu, podrazumeva da ono što je redukovano nije realno, dok utemeljivanje to ne podrazumeva. Fajn smatra da kada se tvrdi da se činjenica PAQ redukuje na činjenicu P i činjenicu Q iz toga sledi da konjunktivna činjenica nije realna, dok to ne implicira tvrđenje da je takva konjunktivna činjenica utemeljena na svojim konjunktima (Fine 2001: 15). Razlika između redukcije i utemeljivanja ostavlja prostor za antirealistička stanovišta koja nisu eliminativističkog karaktera.⁴⁹

Fajn preporučuje da tvrdnje o utemeljivanju imaju sledeću „kanonsku“ formu (2001: 15):

Slučaj da S se ne sastoji ni u čemu više od toga da je slučaj T, U, \dots

gde se S, T, U, \dots odnose na pojedinačne rečenice. Svi iskazi s desne strane *potpuno* (*fully*) utemeljuju iskaz S , dok svaki od njih pojedinačno *parcijalno* (*partly*) utemeljuje taj iskaz. Osim toga, za Fajna je vrlo važno da utemeljivanje predstavlja poseban tip metafizičkog objašnjenja:

Smatramo da je *utemeljivanje* eksplanatorna relacija: ako je istina P utemeljena na drugim istinama, onda one *objašnjavaju* njenu istinitost; slučaj P *počiva na* drugim istinitim slučajevima. Postoje, svakako, mnoge druge eksplanatorne veze među istinama. Relacija utemeljivanja se, međutim, od njih razlikuje po tome što je najčvršća takva veza [...] Ona predstavlja krajnji oblik objašnjenja. (Fine 2001: 15-16; originalni kurziv)

⁴⁹ Treba istaći da Fajna ne interesuje antirealističko gledište kako bi ga zastupao, već samo kao mogućnost koja će biti od pomoći u metametafizičkom rasvetljavanju rasprava o realizmu.

Iako o utemeljivanju Fajn povremeno govori (kao i mnogi drugi teoretičari utemeljivanja) kao o relaciji između istinitih iskaza, on naglašava da takav govor o utemeljivanju uopšte nije nužan. Štaviše, da bi se izbeglo kontroverzno obavezivanje na ontologiju relacija (ili činjenica) on smatra da utemeljivanje u tvrdnjama treba izražavati uz pomoć rečeničnog operatora „zato što“ (*because*) (Fine 2001: 16). Ova ontološka neutralnost prilično razlikuje Fajnovu viđenje utemeljivanja od drugih zagovornika tog koncepta (poput Šefera i Rozena).

Značaj Fajnovog članka o kojem smo govorili ne može se preceniti kada se govori o pojavi i razvoju utemeljivanja. Zahvaljujući njemu utemeljivanje je ušlo u inventar ključnih metafizičkih pojmova i postalo jedan od najbitnijih predmeta raspravljanja među današnjim metafizičarima. Fajnovi kasniji radovi na utemeljivanju dodatno su produbili ovde započeto istraživanje i pružili znatan doprinos novim logičkim analizama utemeljivanja na koje se većina filozofa utemeljivanja danas poziva.⁵⁰

2. 2. 2. Šeferov neoaristotelovski pristup

U neku ruku može se slobodno i bez preterivanja reći da Šeferov članak „On What Grounds What“ predstavlja svojevrsni metametafizički manifest pojmu utemeljivanja, kao i neoaristotelijanizmu. U trenutku objavljivanja tog članka (2009) preovlađujuća su bila kvajnovska metaontološka gledišta uz ređe zastupljene karnapovske pozicije, dok su po Šeferu „druge pozicije jedva na mapi“ (Schaffer 2009: 350). On primećuje da je u literaturi analitičke filozofije bio prilično zastupljen istorijski narativ, po kojem se metafizički problemi uvode razmatranjem spora između Karnapa (Rudolf Carnap 1950/2004) i Kvajna (1948/2007, 1951), iz kojeg je Kvajn izašao kao pobednik u raspravi. Postavlja se, međutim, pitanje zbog čega bi odavde uopšte trebalo krenuti pri razumevanju metafizičkih problema? Naime, Karnap, kao i Kvajn, pretpostavlja da su osnovna metafizička (ontološka) pitanja egzistencijalna pitanja (pitanja o postojanju brojeva, iskaza, mereoloških suma, svojstava, itd.). Do neslaganja među njima dolazi povodom pitanja jesu li takva pitanja uopšte smisljena. Po Šeferu je, u stvari, vrlo iluzorno u Kvajnovoj pobedi videti pobedu tradicionalno shvaćene metafizike. Pridružujući se mišljenju određenih interpretacija (poput Price 2007) Šefer tvrdi da je ispravnije Kvajna shvatiti kao „antimetafizičkog saveznika“ Karnapa, pa bi shodno tome čitavu raspravu među njima trebalo tumačiti kao „međusobnu unutrašnju debatu između antimetafizičkih pragmatista“ (Schaffer 2009: 349). Prema tome, takav narativ nam saopštava jednu iskrivljenu sliku o razvoju metafizike u drugoj polovini dvadesetog veka.

Osim toga, prema Šeferovom mišljenju, daleko ozbiljniji problem s kvajnovskim pristupom jeste u tome što sasvim pogrešno formuliše osnovno pitanje metafizike i šta ona treba da čini. Zadatak skoro svake metafizike koja se razvijala pod Kvajnovim uticajem je da utvrdi šta postoji. Međutim, ovakav pristup, po Šeferu, sasvim odstupa od tradicionalne slike metafizike kakvu nalazimo kod Aristotela:

Vratimo se Aristotelovoj *Metafizici*. Gotovo da nema postavljenih egzistencijalnih pitanja. Čitava rasprava je o *supstancijama* (fundamentalnim jedinicama bića). Aristotel se, istina, na jednom

⁵⁰ U prilog tome videti npr. Fine (2012a).

mestu zaustavlja da postavi pitanje da li brojevi postoje, a njegov odgovor je kratko i odlučno *da*: „istinито je reći da matematički predmetinaprostо postoje i da su takvi kakvim ih matematičari smatraju“(Meta. 1077b 32-3) Za Aristotela ozbiljno pitanje o brojevima jeste da li su oni transcendentne supstancije ili su utemeljeni na konkretnim stvarima. Pitanje nije *da li* brojevi postoje, već *kako*. (Schaffer 2009: 348)

U kontekstu Aristotelovog razmatranja postojanja vremena Owen (G. E. L. Owen) u tom svetlu primećuje: „Na filozofski upit ‘Da li vrijeme postoji?’ odgovara se tako da se kaže ‘Vrijeme je to i to’ te da se pokaže kako je taj odgovor lišen logičkih besmislica“ (Owen 2003: 169). Postavljanje pitanja o egzistenciji entiteta nije u aristotelovskom duhu, jer se njihovo postojanje u daljim ispitivanjima već pretpostavlja. Ta osnovna misao navodi Šefera da podrži Korkamovo mišljenje da: „filozofsko pitanje nije da li takve stvari postoje već kako“ (Corkum 2008: 76). Prema tome, prva značajna razlika između kvajnovskog i aristotelovskog pristupa ogleda se u razilaženju oko formulacije osnovnog pitanja metafizike, što dalje vodi ka njihovim drugačijim ciljevima.

S obzirom na pomenuta različita određenja osnovnog metafizičkog pitanja, Šefer upoređuje njihove različite koncepcije metafizičke strukture. Prema kvajnovskoj ideji, cilj ontoloških razmatranja jeste da utvrdi listu postojećih stvari na taj način što će specifikovati domen kvantifikacije egzistencijalnih tvrđenja. Međutim, sam domen (kao skup određenih entiteta) nema nikakvu unutrašnju strukturu, zbog čega ovakvu strukturu Šefer naziva *ravnom (flat)* (Schaffer 2009: 354). U odnosu na ovako određen domen, entiteti mogu imati dve opcije - ili pripadaju skupu postojećih stvari ili ne pripadaju. Za razliku od kvajnovskog, neoaristotelovsko gledište pretpostavlja da je struktura *uređena (ordered)* (2009: 354). Oni koji polaze od uređene strukture veruju da metafizičko istraživanje treba da se usredsredi na ispitivanje ontološke hijerarhije stvarnosti. Odnosno, metafizičari su dužni da utvrde listu ontološki bazičnih entiteta (supstancija), kao i relacija koje zasnivaju ostale izvedene entitete u takvoj hijerarhiji. Uređena struktura određenom entitetu ostavlja četiri ontološke mogućnosti: 1) on pripada bazičnim entitetima; 2) relacijama zasnivanja; 3) on ne pripada ni prvoj ni drugoj grupi, već je utemeljen na prvoj preko druge; ili 4) uopšte ne postoji.⁵¹ Prednost neoaristotelovske koncepcije nad kvajnovskom odražava se, prema Šeferovom ubedenju, u tome što je ona, formalno gledano, u stanju da potpuno obuhvati ravnu strukturu, dok obratno to ne može biti slučaj (355).⁵² Očigledna teškoća za pripadnike kvajnovskog tabora nalazi se u tome što njihova pozicija ne ostavlja mesta pitanjima koja bi se ticala ontološkog prioriteta jednih entiteta u odnosu na druge, s obzirom na to da im njihove klasifikacijske opcije to očigledno ne dopuštaju. Određeni filozofi susmatrali da bi takav tip pitanja mogao da se analizira kao

⁵¹ Pored navedene ravne i uređene, Šefer kao treću moguću opciju navodi i sortiranu strukturu (*sorted structure*) koja se može naći u Aristotelovim *Kategorijama*. Svojevremeno ovoj sortiranoj strukturi jeste to što ona podrazumeva da bi metafizičko razmatranje trebalo da utvrdi: 1) broj kategorija koji čine stvarnost i 2) listu postojećih stvari u svakoj od kategorija (Schaffer 2009: 354).

⁵² Pored toga što je kvajnovska struktura u nepovoljnijem položaju u odnosu na neoaristotelovsku, ozbiljan problem jeste i to što metodologija kvajnovske metafizike, u stvari, već pretpostavlja aristotelovsku strukturu. Naime, jedan od prvih koraka Kvajnovog metoda sastoji se u detektovanju najbolje naučne teorije (što je, prema Kvajnovom mišljenju, fizika). Šta određenu teoriju čini najboljom, pita Šefer. Ukoliko, na primer, geologiju uporedimo sa fizikom, očigledna prednost fizike jeste njena fundamentalnost, jer su karakteristike fenomena koje proučava geologija utemeljena na fizičkim. Na osnovu činjenice da se koncept najbolje naučne teorije oslanja na pojam fundamentalnosti, proizilazi da Kvajnov metod u korenu podrazumeva neoaristotelovsku metafizičku strukturu (Schaffer 2009: 366-367).

egzistencijalna vrsta pitanja uz pomoć pojma supervenijencije. Međutim, Šefer misli da takav manevar ne pruža adekvatno rešenje:

Supervenijencija se uvodi kako bi simulirala uređenu strukturu u okviru ravne ontologije. Mnogi savremeni kvajnovci, u stvari, tvrde kako su zainteresovani za opisivanje krajnje strukture stvarnosti. Međutim, kada su primorani da kažu šta pod tim podrazumevaju, oni pribegavaju supervenijenciji. (Schaffer 2009: 363-364)

Supervenijenciju bi ispravno trebalo razumeti, po njegovom mišljenju, kao prostu modalnu korelaciju koja iziskuje dalje metafizičko razjašnjenje koje bi uzimalo u obzir uređenu metafizičku strukturu.⁵³

Šeferova kritika kvajnovskih metafizika zasnovana je na ideji *permisivizma* – tezi o trivijalnosti egzistencijalnih pitanja. Sva pitanja o postojanju mereoloških suma, brojeva, značenja, svojstava itd. vrlo su banalna i lako razrešiva. Uzmimo slučaj brojeva na primer. Šefer veruje da se njihovo postojanje može vrlo lako dokazati na sledeći način (Schaffer 2009: 357):

1. Postoje prosti brojevi.
2. Prema tome, postoje brojevi.

Postojanje brojeva naprosto sledi kao posledica našeg prihvatanja mnogih matematičkih truzama. Po Šeferu, ovakvo zaključivanje ima „*murovsku izvesnost*, koje je uverljivije od bilo kakvog suprotnog filozofskog argumenta“ (2009: 357). Uzmimo još i primer sporova o egzistenciji svojstava. Argument o njihovom postojanju ima istu banalnu formu:

1. Postoje svojstva koja su zajednička svim mačkama.
2. Prema tome, postoje svojstva.

Šefer ovaj prosti obrazac primenjuje i na mereološke rasprave (2009: 358), sporove o fikcijskim entitetima (2009: 359), pa čak i na pitanja o postojanju Boga (2009: 359).⁵⁴ Treba istaći da iako Šefer brani (tj. preporučuje) jedan opšti permisivistički stav prema pitanjima o postojanju time ne želi da zastupa mišljenje po kojem bilo kakav entitet mora nužno da postoji (svakako ne, na primer, kontradiktorni entiteti poput drvenog gvožđa), pa čak ni to da su sva egzistencijalna pitanja trivijalno razrešiva. Njegovo stanovište jeste da treba zauzeti permisivistički stav prema onim pitanjima o postojanju kojima su kvajnovci najviše poklanjali pažnje, stvorivši time određeni metafizički normativ. Šefer smatra da se na sva ovakva egzistencijalna pitanja može trivijalno odgovoriti: „Naravno da postoje! Pitanje je da li jesu ili nisu *fundamentalni*“ (348). Drugim rečima, temeljno metafizičko pitanje nije Kvajnovno egzistencijalno pitanje: „Šta postoji?“, koje je odvelo tolike analitičke filozofe u pogrešnom smeru, već pitanje o načinu postojanja: „Šta je na čemu utemeljeno?“.

⁵³U tom pogledu Šefer se slaže sa Kimovim stavom o supervenijenciji koji smo izneli još u prvom poglavlju: „Supervenijencija po sebi nije eksplanatorna relacija. Ona nije ‘duboka’ metafizička relacija, već pre ‘površna’ relacija koja saopštava obrazac kovarijacije svojstava, ukazujući na prisustvo interesantne relacije zavisnosti koja bi je mogla objasniti“ (Kim 1993: 167).

⁵⁴Kada se uzima u obzir razmatranje o Božijoj egzistenciji Šefer veruje da bi i ateista trebao dati afirmativan odgovor – ateistički stav je da on postoji ali kao fikcija. (Schaffer 2009: 359).

Pitanja o utemeljivanju su bila ta koja su bila centralni fokus metafizičkih ispitivanja, što potvrđuju i mnoge metafizičke rasprave koje se ne mogu lako razumeti iz perspektive kvajnovske paradigme metafizičkih pitanja. Šefer navodi sledeće primere rasprava kao što su: realizam *versus* idealizam, realizam o univerzalijama *versus* nominalizam, supstantcijalna *versus* teorija svežnjeva (*bundle theory*) objekata, dualističke *versus* materijalističke teorije duha, itd., i tvrdi da se u tim sporovima filozofi ne razilaze oko postojanja spornih entiteta već po pitanju toga na kojoj se ontološkoj lestvici nalaze u hijerarhiji stvarnosti.

Kao što smo rekli, mnogi filozofi su tokom druge polovine XX veka bili skloni da se pitanja o utemeljivanju koncipiraju i interpretiraju pozivanjem na supervenijenciju. Šefer smatra da su sve takve analize bile sasvim bezuspešne i to iz dva osnovna razloga. Prvi se tiče čisto formalnih svojstava: za razliku od utemeljivanja koje je irefleksivna i asimetrična relacija, supervenijencija je i reflektivna i neasimetrična. Drugi razlog je što je supervenijencija intenzionalan pojam, dok je utemeljivanje hiperintenzionalan pojam (Schaffer 2009: 364).

Šefer sledi Fajново mišljenje u tome da utemeljivanje treba smatrati primitivnim pojmom, odnosno pojmom kojem se ne može dati dalja reduktivna definicija. Utemeljivanje je za njega „*primitivna strukturirajuća koncepcija metafizike*“ (2009:364). U pitanju je pojam koji nije samo koristan već i neophodan: „To je pojam koji je fizikalisti potreban za ekspliciranje takvih plauzibilnih tvrdnji poput ‘fundamentalna svojstva i činjenice su fizičke i sve ostalo se dobija *na osnovu* njih’“ (2009: 364). Kao primitivan koncept utemeljivanje je vrlo pogodan instrument pri definisanju drugih relevantnih metafizičkih pojmova. Stoga, Šefer daje niz primera u kojima osnovne pojmove definiše pomoću utemeljivanja poput:

Fundamentalnost: x je fundamentalno $=_{df}$ ništa ne utemeljuje x .

Biti izveden: x je izvedeno $=_{df}$ nešto utemeljuje x .

Postojati: x postoji akko je x fundamentalno ili je izvedeno.⁵⁵ (Schaffer 2009: 373-374)

Definišući osim ovih i određene elementarne mereološke koncepte, Šefer smatra da „ukoliko su ovi pojmovi prethodno bili razumljivi, pojam utemeljivanja se može shvatiti putem njegove definišuće uloge“ (Schaffer 2009: 375).

Iako je glavni deo Šeferovog rada posvećen odbrani neoaristotelovskog viđenja metafizike, on sažeto navodi osnovne karakteristike utemeljivanja kao očigledno fundamentalnog metafizičkog pojma. Utemeljivanje je, poput uzročnosti, irefleksivna, asimetrična i tranzitivna⁵⁶ relacija koja stoji među relativima različitih kategorija (375-376). Zahvaljujući utemeljivanju entiteti u stvarnosti stoje u poretku „velikog lanca bića“ koji ima svoj kraj (tj. dobro je zasnovan) (2009: 376). Osim što navodi neke očigledne primere utemeljivanja (videli smo ih na početku prvo poglavlja), Šefer smatra da on ima duboke korene u istoriji filozofije koji su najočigledniji kod Platona (Eutifronova dilema) i Aristotela (ideja da je istina utemeljena na biću). Ono što je u radu izneo, po Šeferovom uverenju, dovoljno je da „utemeljivanje prođe svaki test da bi bio primitivni metafizički pojam vredan postavljanja. On je

⁵⁵ Šefer ne misli da je ovo definicija „egzistencije“. Egzistencija je po njemu suviše primitivan pojam da bi se mogao definisati. Izneta „definicija“, u stvari, ima ulogu „informativne ekvivalencije“ (Schaffer 2009: 374).

⁵⁶ Kao što smo ranije ukazali, Šefer je naknadno doveo u pitanje svojstvo tranzitivnosti utemeljivanja (Schaffer 2012).

neanalizabilan. Ono je koristan. I jasno je šta pod njim mislimo“ (2009: 376). Jednostavna poruka koju Šefer ima za one koji su skeptični prema takvom konceptu jeste pragmatični savet: „*radite s pojmom* i onda vidite da li ćete ga onda shvatiti“ (2009: 376).

Permisivizam po pitanju egzistencijalnih pitanja, kao i ideja o utemeljivanju kao primitivnom metafizičkom pojmu jesu dve temeljne poente kojima Šefer apeluje da se orijentišemo ka tradicionalnijem shvatanju metafizike, čiji problemi nisu trivijalno rešivi. Do tog zaokreta je u savremenoj metafizici zaista vrlo brzo i došlo, po našem uverenju, u velikoj meri zahvaljujući upravo neoaristotelovskoj perspektivi kakvu ju je artikulisao Šefer u ovom članku. Smatramo da je ovim radom on uspeo da ujedini mišljenja onih filozofa koji su iz različitih razloga već bili nezadovoljni kvajnovskom metafizičkom paradigmatom. Danas je dovoljno jasno da Šeferova tadašnja izjava kako izuzev kvajnovskih i karnapovskih stanovišta „druge pozicije jedva da su na mapi“ više ne važi.

2. 2. 3. Rozenova teorija utemeljivanja

Rozenov rad „*Metaphysical Dependence: Grounding and Reduction*“ (2010) predstavlja svojevrsni apel „*ideološkoj toleranciji*“ prema pojmu utemeljivanja (Rosen 2010: 109). On je primetio da su mnogi filozofi koncept utemeljivanja koji su uveli Fajn i Šefer dočekali vrlo skeptično. Takvi autori su verovali da bi uvođenje ovog pojma u metafizičke rasprave unelo dodatnu pometnju, budući da su imali skeptičan stav kada je u pitanju njegova razumljivost i jasnost.⁵⁷ Rozen ističe da u potpunosti razume rigorozne standarde koje metafizičari imaju prema pojmovima kojima raspolažu, ali smatra da se u takvom stavu preteruje kada se olako određeni pojmovi proglašavaju nerazumljivim i opskurnim, na osnovu čega ih i odbacuju pre nego što se utvrdi da li mogu biti od koristi iako su vrlo razumljivi po svakodnevnim merilima. On veruje da određeni autori tako postupaju i sa utemeljivanjem.

U nameri da pruži odgovor ovakvom tipu skeptičkih optužbi Rozen iznosi pristup koji deluje dosta konstruktivno i obećavajuće:

Počinjem s radnom hipotezom da postoji jedna istaknuta forma metafizičke zavisnosti [...] Plan je krenuti s izlaganjem principa koji upravljaju ovom relacijom i njenih interakcija s drugim bitnim filozofskim pojmovima. Ukoliko je pojam konfuzan ili nekoherentan, trebalo bi imati nekakav nagoveštaj toga kako se bude napredovalo. S druge strane, ukoliko sve ide glatko, otklonićemo glavne razloge otpora, i u tom slučaju ne može biti principijelnog prigovora prihvatanju pojma kao razumljivog, nitinjegovoj upotrebi pri postavljanju i odgovaranju na filozofska pitanja ukoliko se pokaže plodonosnim. (Rosen 2010: 114)

U osnovi ovog predloga je ideja da nemamo nekakav pouzdan apriorni metod kojim bismo utvrdili da li je neki pojam razumljiv ili nije. Umesto toga čini se boljim tolerantno dopustiti upotrebu pojma utemeljivanja pri formulisanju različitih principa i tvrdnji, te na taj

⁵⁷ U datom trenutku autori svoje sumnje o utemeljivanju još nisu izneli eksplicitno u svojim radovima, već su ih saopštavali usmeno. Izuzetak vredan pominjanja je svakako rad Tomasa Hofvebera: Hofweber (2009). O njemu će nešto reči biti dalje u radu.

način ustanoviti da li je on na bilo koji način defektan, što bi u krajnjoj liniji ukazivalo i na njegovu nerazumljivost.

Pre nego što počne s formulisanjem izvesnih principa uz pomoć utemeljivanja, Rozen – kao i veliki broj filozofa koji će sledeti isti postupak – navodi određene primere utemeljivanja koje se odnose na dispozicije, moralne postupke, pravne činjenice i semantičke činjenice (Rosen 2010: 110-111). U svakom od njih prisutne su činjenice među kojima neke postoje na osnovu drugih ili su na njima utemeljeni, odnosno nedvosmisleno ukazuju na nekakav obrazac zavisnosti koji nam nije nimalo stran. Oni nam barem *prima facie* daju razlog da verujemo da već posedujemo određeno (makar površno) razumevanje idioma utemeljivanja, što nam daje barem početnu „odbranjivu pretpostavku o razumljivosti“ (2010: 111).

S obzirom da (bar za sada) nismo u stanju da pomoću još fundamentalnijih termina objasnimo slučajeve u kojima određena činjenica počiva na drugoj, treba u istraživanju pretpostaviti da je utemeljivanje primitivan pojam. To samo po sebi, po Rozenu, ne povlači (svakako ne nužno) da je on neodređen ili nerazumljiv koncept (Rosen 2010: 113). Za razliku i od Fajna i Šefera, Rozen tvrdi da je utemeljivanje metafizička relacija čiji su relati činjenice (*facts*). Te činjenice treba razumeti kao „struktuirsane entitete koji su izgrađeni od svetovnih stvari – objekata, relacija, veznika, kvantifikatora itd. – otprilike na isti način na koji su rečenice izgrađene od reči“ (114). One su nalik istinitim raselovskim iskazima (*Russelian propositions*) i individuirane su svojim konstituentima kao i načinima njihovih kompozicija.

Utemeljivanje se formalno može predstavljati na sledeći način:

$$[p] \leftarrow [q]$$

koja stoji za: činjenica p je utemeljena na činjenici q , gde p i q ne mogu biti identične činjenice. Relacija utemeljivanja ima svojstva irefleksivnosti, asimetričnosti, tranzitivnosti i nemonotonosti, što je čini i eksplanatornom relacijom koja ima identične karakteristike (Rosen 2010: 116-117). S druge strane, Rozen ne deli Šeferovo mišljenje da treba pretpostaviti da je utemeljivanja dobro zasnovan pojam. Po njegovom uverenju, to nije neophodno unapred pretpostaviti s obzirom dato treba da bude predmet daljih zasebnih supstantivnih ispitivanja (Rosen 2010: 116).

Oslanjajući se na pojam utemeljivanja Rozen u svom članku navodi više slučajeva formulisanja određenih osnovnih principa. Uzmimo kao primer njegovu tzv. „vezu utemeljivanja i redukcije“ (*grounding-reduction link*). On je formuliše na sledeći način:

Ukoliko se p redukuje na q i p je istinito, onda $[p] \leftarrow [q]$. (Rosen 2010: 122)

Da bi ovaj ovaj princip povezanosti redukcije i utemeljivanja važio treba imati u vidu da Rozen pojam redukcije uzima u metafizičkom smislu: „[r]eći da se p može redukovati na q ne podrazumeva da su p i q sinonimni, ili da q daje značenje p . To znači dati objašnjenje na čemu p počiva“ (2010: 122).

Rozenov članak postao je među filozofima uticajan zbog otvaranja pitanja o odnosu utemeljivanja i esencija⁵⁸, kao i metapitanja šta (ukoliko nešto uopšte) utemeljuje činjenice koje se odnose na utemeljivanje⁵⁹. On je po mnogo čemu podstakao ovim radom istraživače da se služe pojmom utemeljivanja u primeni na raznovrsne metafizičke teme.

2.3. O istorijskim razmatranjima o utemeljivanju

U radovima mnogih autora istorijski prikazi o utemeljivanju najčešće predstavljaju površne literarne kuriozitet, umesto studiozne analize istorijskih stanovišta. Zbog toga su se u literaturi često ukorenili narativi koji pružaju iskrivljene ili čak netačne slike o istorijatu pojma utemeljivanja. Opšti razlog koji stoji iza takvih osvrta je što njihov pristup istorijskim temama nema onaj stepen konceptualne rigoroznosti koju imaju njihova standardna razmatranja o metafizičkim karakteristikama utemeljivanja. Cilj ovog poglavlja je da ukaže na različite interpretativne rizike u pristupu utemeljivanju, ali i da dodatno pojasni kakvu ulogu ta razmatranja mogu imati za istoriju filozofije, kao i za savremene teorije utemeljivanja. To ćemo učiniti odgovaranjem na sledeća opšta pitanja:

Da li je utemeljivanje stari ili novi pojam?

Od kakvog je značaja utemeljivanje za istoriju filozofije?

Koja je uloga istorijskih razmatranja u savremenom diskursu o utemeljivanju?

Stari ili novi pojam?

Da li se možemo složiti s Deroseovom tvrdnjom od koje smo krenuli da je utemeljivanje „novo ime za drevnu ideju“ ili je ono možda u potpunosti nov koncept koji ranije nije bio prisutan u filozofiji? Na prvi pogled se čini da je odgovor vrlo jednostavan i da takvo pitanje ne zahteva neko naročito razmatranje. Na osnovu iskustva s literaturom o utemeljivanju prilično sam uveren da bi rezultat potencijalnog anketiranja filozofa s pitanjem „Da li je utemeljivanje stari ili novi pojam?“ bio da se većina autora slože da je reč o vrlo starom pojmu. Međutim, neki autori su ipak skrenuli pažnju da se na naše postavljeno pitanje ne može dati sasvim jednostavan i direktan odgovor.

Ovde nam od koristi mogu biti određeni uvidi koje je izneo Rejven. On primećuje da su u literaturi o utemeljivanju prisutna dva narativa (Raven 2019: 148). Prvi je narativ o *otkriću* (*discovery*) koncepta utemeljivanja za koji su najzaslužniji filozofi koje smo ranije razmatrali – Fajn, Šefer i Rozen. S uticajem njihovih radova utemeljivanje je postalo novo polje i zaseban fokus metafizičkih istraživanja. Drugi je narativ o *ponovnom otkriću* (*rediscovery*) po kojem su savremeni metafizičari samo obnovili interes za utemeljivanje koje je bilo prisutno tokom gotovo

⁵⁸ Odnos između utemeljivanja i esencija razmatrali su: Correia (2013), Fine (2015), Rosen (2015). Uopšteno o tome videti: Zylstra (2020).

⁵⁹ To pitanje bilo predmet razmatranja sledećih autora: Bennett (2011), Fine (2015), Rosen (2015), Sider (2011) itd. Uopšteno o tome videti: Litland (2020).

čitave istorije filozofije. Do prekida s takvom tradicijom u analitičkoj filozofiji došlo je usled snažnog uticaja logičkih pozitivista koji su takva pitanja smatrali besmislenim. Ova dva narativa očigledno protivreče jedno drugom, a ipak su oba istovremeno prisutna. Međutim, Rejven veruje da postoji način da se navodni sukob u narativima može prevazići ili barem prilično ublažiti. To bi se, po njegovom mišljenju, moglo učiniti povlačenjem razlike između pitanja koje se tiču onoga na šta se dati pojam odnosi (*question of notion*) i pitanja o samom tom pojmu (*questions about notion*) (Raven 2019: 152). Primera radi, pitanje „Da li sunčevi zraci uzrokuju rast biljaka?“ jeste standardno pitanje kauzalnog tipa, dok je pitanje „Da li je uzročnost tranzitivna relacija?“ pitanje o samoj kauzalnosti. Prvi tip pitanja odnosi se na *status (status)* pojma, dok se drugi tiče tog pojma kao *predmeta (topic)* (2019: 192). Kada se ova distinkcija primeni na suprotstavljene narative o utemeljivanju, Rejven misli da se oni mogu pomiriti na taj način što možemo pouzdano tvrditi da su tokom istorije filozofije postojali brojni primeri pitanja o instancama pojma utemeljivanja, dok su savremena razmatranja pitanja o pojmu utemeljivanja njega izdvojila kao zaseban predmet interesovanja kakav u prošlosti nije bio (Raven 2019: 153). Rejven je, doduše, svestan da ovo može biti samo grubo sredstvo ali da je i kao takvo prilično korisno.

U osvrtu na Rejvenove ideje, Riki Blis (Ricki Biss) i Keli Trogdon (Kelly Trogdon) izneli su mišljenje da, iako Rejvenova distinkcija može u prvi mah delovati privlačno, ona je ipak manje korisna nego što se to može činiti. Naime, oni smatraju da pitanje od kog smo ovde krenuli – da li je utemeljivanje stari ili novi pojam? – zahteva temeljnija razmatranja (zasnovana na instančanom poznavanju istorijskih izvora) o strukturnim paralelama, kao i utvrđivanje linija kontinuiteta uticaja među filozofima. Ono što, po njima, predstavlja dodatni izvor problema je što se čini da „nema mnogo koristi od pitanja da li su neke istorijske ličnosti koristile isti pojam kao savremeni autori, s obzirom da sami savremeni autori ne koriste isti pojam!“ (Bliss & Trogdon 2021: odeljak 1.5). Prema tome, svako ukazivanje na sličnosti između istorijskih i savremenih gledišta nužno vodi ka grubim generalizacijama koje neće biti odraz pravog stanja stvari.

Mada se u mnogo čemu možemo složiti s Blisovim i Trogdonovim stavovima, smatram da Rejvenova distinkcija ipak daje solidnu osnovu da jasnije diferenciramo savremeni pristup utemeljivanju od prethodnih. Utemeljivanje je novije filozofsko oruđe ne toliko zbog toga što izdvaja jedinstveni jasno specifikovan pojam – štaviše, s Blisom i Trogdonom se možemo složiti da njih ima više od jednog (o čemu svedoče i poente iz poglavlja 1.2.) – već više zbog *novog načina tretiranja* tog koncepta. Kao što smo ranije razmotrili, već prvi radovi o utemeljivanju utvrdili su ga kao zaseban predmet istraživanja. Posledica takvog fokusiranja očigledan je u doprinosu mnogostrukih razmatranja njegovih logičkih i metafizičkih karakteristika, istraživanja njegovih odnosa s drugim relevantnim pojmovima i vrlo širokim domenom njegove primene u mnogim svim sferama filozofskih interesovanja. Elementi standardne slike utemeljivanju, o kojoj je bilo reči u 1. poglavlju, sasvim dovoljno ilustruju te aspekte novog tretiranja utemeljivanja. Takav pristup ne nalazimo u primerima istorijskih prethodnika.

Doduše, naročiti izuzetak vredan svakog pomena je Bolcanova teorija utemeljivanja. Ona je u, kako smo već istakli, u skladu s modernim, tj. novim pristupom utemeljivanju na mnogo nivoa. Da li to onda sasvim narušava narativ o novom pojmu utemeljivanja? Odgovor na ovo pitanje zavisi od razmatranja o *istorijskom kontinuitetu* među teorijama i uticaju jednih filozofa

na druge. Da li je Bolcanovo učenje imalo uticaja ili makar udela u razvijanju savremenog pojma utemeljivanja? Sudeći po Fajnovim rečima, taj zaključak se ne bi mogao izvesti:

Kada sam razvijao vlastite ideje o utemeljivanju tokom 90-ih, bio sam nesvestan Bolcanovog rada o tome u njegovoj *Teoriji nauke*. Tek gotovo nekoliko decenija kasnije sam postao svestan njegovog rada i bio sam začuđen nivoom njegove sofisticiranosti, kao i u kojoj meri je anticipirao mnoge naše savremene teme. (Fine 2022: 276)

Ni u radovima drugih teoretičara utemeljivanja ne nalazimo na uticaj Bolcanovog učenja o utemeljivanju.⁶⁰ Stvari su tu zapravo išle obrnutim redom. Ne treba izgubiti iz vida da je zapravo porast interesovanja za utemeljivanje podstaklo interesovanje za Bolcanovo delo (o čemu svedoče i novi prevodi Bolcanovih radova, pre svega *WL*). Tako da o nekom (naročito neposrednom) uticaju Bolcana na savremene teoretičare utemeljivanja teško da može biti ozbiljno reći. Usled toga mogli bismo se složiti s mišljenjem Koreje i Šnidera u tome da se savremeno raspravljanje o utemeljivanju „nastavilo tamo gde je Bolcano ostavio ovaj problem pre više od 150 godina“ (Correia & Schnieder 2012: 9).

Za nas uopšte ne treba da bude kontroverzna činjenica da pojam utemeljivanja ima vrlo dug niz istorijskih prethodnika. Za tvorcima nekih od učenja koje smo razmatrali ostajale su čitave filozofske tradicije koje su postavljali ista pitanja i davala različite odgovore. Kao što smo videli, u njihovim učenjima zaista možemo naći mnogobrojne aspekte koji su jako bliski pojmu utemeljivanja kakvog ga danas metafizičari koriste. Pa ipak, ne smatram da bismo olako trebalo da u teorijama istorijskih prethodnika vidimo identičan pojam. S jedne strane, kao što je Rejven ukazao, oni su primarno postavljali pitanja o onome na šta se pojam odnosi (*the question of notion*), dok se savremeni pojam utemeljivanja problematizovao zasebno. S druge strane, pojam utemeljivanja se razvijao u teorijskim okolnostima koji se značajno razlikuju u odnosu na svoje prethodnike. Naime, on se u savremenoj metafizici pojavljuje kao reakcija na neuspeh različitih modalnih koncepcija – poput supervenijencije, teorije identiteta, itd. – da na zadovoljavajući način izraze fenomene metafizičke zavisnosti i determinacije. Pored toga, jedna od bitnih teorijskih uloga koje se pripisuju utemeljivanju jeste definisanje drugih metafizičkih pojmova koji, naravno, nisu mogli biti poznati istorijskim predhodnicima. Zbog toga nam se čini opravdanim da i pored brojnih karakteristika koje utemeljivanje deli sa svojim istorijskim prethodnicima, o utemeljivanju ipak treba da razmišljamo kao o novom pojmu.

Značaj utemeljivanja za istoriju filozofije

Ukoliko se složimo da je utemeljivanje noviji metafizički koncept, postavlja se pitanje može li on kao takav imati ikakvu ulogu u razmatranjima u oblasti istorije filozofije? Naša ranija razmatranja (2.1) ukazala su na paradigmatične radove onih autora koji su slučajeve utemeljivanja pronalazili u istorijski istaknutim mestima. Međutim, konstantovanje utemeljivanja u mnogim slučajevima se može pokazati problematičnim, s obzirom da tu uvek vrebaju opasnost

⁶⁰ O eventualnom uticaju Bolcana na pionire savremenih teorija o utemeljivanju moglo bi se govoriti za sada jedino u vrlo neizvesnom i indirektnom smislu. Primera radi, poznato je da je Edmund Husserl (Edmund Husserl) bio pod uticajem Bolcanovih radova, a da je Kit Fajn upoznat s Husserlovim interesovanjem za različite vrste relacija zavisnosti (sudeći po Fine 1995b). Međutim, za sada nam ništa ne ukazuje da očigledniji uticaj koji bi doveo do razvoja savremenog koncepta utemeljivanja. O tome dovoljno govore upravo njegove reči.

od anahronizma. Kao što smo videli, nemali broj autora kao čist istorijski primer utemeljivanja navodi Eutifronovu dilemu, a među njima Koreja i Šnider. U našim razmatranjima pokazali smo na ograničenja olakog pripisivanja savremenog koncepta utemeljivanja u tom dijalogu. Bilo bi pogrešno pretpostaviti da se anahronizam neminovno javlja pri bilo kakvom dovođenju savremenih teorija u vezu s doktrinama iz istorije filozofije. Ovu poentu su dovoljno dobro istakli Ričard Rorti (Richard Rorty) i drugi autori raspravljajući anahronizmu:

Ako biti anahronističan (*anachronistic*) znači povezivati prošlo X sa savremenim Y, umesto da se ispituju odvojeno, onda je svaki istoričar uvek anahronističan... Bez izvesnog odabira posao istoričara se svodi na dupliranje tekstova koji sačinjavaju relevantnu prošlost. Ali zašto tako postupati? Istoričaru se obraćamo jer ne razumemo kopiju teksta koju već imamo. Dupliranje kopije neće biti od koristi. *Razumeti određeni tekst naprosto znači korisno ga povezivati s nečim drugim. Jedino pitanje jeste šta će to „nešto drugo“ biti.* (Rorty et al. 1984: 10-11; moj kurziv)

Prema tome, problem anahronizma za onog koji je zainteresovan za izvesno istorijsko stanovište ne sastoji u tome što on dovodi u vezu „neko prošlo X sa sadašnjim Y“, već što povezuje prošlo X sa neodgovarajući sadašnjim Y. To se učestalo dešava usled toga što se savremeni autori fokusiraju primarno na ona svojstva koja su zajednička savremenim i istorijskim teorijama, ignorišući ili zanemarujući sve ono po čemu se razlikuju. Na taj način su mnogi teoretičari utemeljivanja skloni da bez ikakvih ograničenja u Eutifronovoj dilemi vide prvi nedvosmisleni slučaj utemeljivanja u istoriji filozofije, iako postoje i druge interpretativne mogućnosti koje takva rasuđivanja uopšte ne uzimaju u obzir. Njima je bilo dovoljno što relacija koja se ispitivala ima ona logička svojstva koje se standardno pripisuju utemeljivanju.

Vrlo kontroverzan je i pristup Amidžijeve u njenim istorijskim osvrtima na Spinozu i Lajbnica. Naime, njena pozicija krenula je s početnom pretpostavkom da su njihovi metafizički stavovi kompatibilni sa savremenim trendovima o utemeljivanju, te da se bez velikih teškoća mogu ukloniti sve teorijske prepreke koje bi mogle dovesti u pitanje kontinuitet između koncepta utemeljivanja načela dovoljnog razloga. Upravo zbog ovako usmerenog stava njeno stanovište se oslanja isključivo na ona tumačenja koja su saglasna s poentom koju nastoji da dokaže, što je nužno vodi ka vrlo nestandardnim interpretacijama Spinozinih i Lajbnicovih metafizičkih stavova. Problem, naravno, nije u tome što ukazuje na atipične i manje popularne interpretacije, već u tome što otvoreno i tendenciozno brani uklapanje Spinozinih i Lajbnicovih tvrdnji u savremeni okvir utemeljivanja. Takav postupak sam po sebi mogao bi biti filozofski interesantan ali manje kao tumačenje istorijskih pozicija, jer istoričara ne treba primarno da zanima da li se dati istorijski stavovi mogu braniti i usaglasiti sa savremenim metafizičkim teorijama, već da ih pomoću savremenih iskustava u što većoj meri razjasne težeći da dosegnu prvobitni smisao istorijskih učenja. Pretpostavke s kojima autorka započinje svoje ispitivanje vrlo lako mogu voditi ka različitim anahronizmima.

U tom smislu možemo reći da je Korkamov pristup istorijskim pitanjima dosta razlošniji i obazriviji od drugih autora. Umesto da unapred pretpostavi da se u Aristotelovim metafizičkim idejama može pronaći koncept utemeljivanja (kao što je to slučaj kod Koreje i Šnidera, ili kod Amidžijeve), Korkam u analiziranju Aristotelovih pojmova prilazi s utemeljivanjem kao jednim od *interpretativnih modela*. Tako shvaćen pojam utemeljivanja ima različite teorijske vrline u odnosu na alternativne modele pri tumačenju, ali isto tako njegovo usvajanje može imati i izvesnu teorijsku cenu. Ovo, naravno, pretpostavlja i činjenicu da onaj ko ozbiljnije želi da

pristupi istorijskim razmatranjima mora biti upućeniji u različita tumačenja istih tekstova koja su u opticaju. Takav istraživač će biti u mnogo manjoj prilici da zapadne u jednostavne zamke anahronizma time što će biti svestan i razlika koje nov pojam utemeljivanja sa sobom nosi. Uostalom, čini se da ukoliko utemeljivanje nije nov pojam onda se ne bi toliko nametalo i pitanje anahronizma. U svakom slučaju, možemo se složiti povodom toga da utemeljivanje shvaćeno kao interpretativni model bez ikakve sumnje ima svoje legitimno mesto u proučavanju istorije filozofije.

Šire gledano možemo konstatovati da pri istorijskim razmatranjima o utemeljivanju nailazimo na dva osnovna problema. S jedne strane, kao što smo videli, pred istraživačem stoji teškoća da posredstvom utemeljivanja na adekvatan način pruži uverljivu interpretaciju istorijskog stanovišta težeći pritom da dopre do boljeg uvida u njegov prvobitni smisao (u idealnom slučaju). Kao što smo već istakli, tu anahronizam predstavlja uporni (možda i neizbežni) izazov. Od ovoga pristupa treba razlikovati pristup onih filozofa koji se okreću ka istaknutim istorijskim pozicijama kako bi izneli određene poente koje su od interesa za savremena filozofska razmatranja, kao što je po našem sudu slučaj s Amidžijenim pristupom.

S druge strane, ono na šta treba obratiti pažnju jeste i pitanje s kakvim, odnosno s čijim konceptom utemeljivanja prilazimo istorijskim razmatranjima. Kada „nalazimo“ utemeljivanje u učenjima istaknutih filozofa da li pritom imamo na umu Fajnov, Šeferov ili nečiji drugi konkretni koncept utemeljivanja? O pojmu koji bi eventualno bio dobijen konjunkcijom takvih savremenih teorija utemeljivanja svakako ne može biti reči, budući da te teorije u mnogim aspektima nisu međusobno saglasne ni oko najosnovnijih karakteristika (kao što smo videli u poglavlju 1.2.). Druga otvorena mogućnost jeste da se pod utemeljivanjem u istorijskim ispitivanjima ima na umu nekakva opšta slika kakvu smo mi skicirali u prvom poglavlju. Sudeći po mnogim radovima, čini se da nemali broj autora nesvesno podrazumeva upravo takav pojam. Tako nešto bar *prima facie* deluje plauzibilno i ima određenih prednosti. Naime, takva opcija omogućava autoru da krene od jedne otvorene i fleksibilne predstave o utemeljivanju, koja bi bez rigidnih ograničenja mogla da utvrdi u kojoj meri se dato istorijsko stanovište podudara s elementima savremenih teorija i da se samim tim ne obavezuje na samo jedno savremeno viđenje utemeljivanja. Međutim, postoji i bojazan da bi suviše opšta slika o utemeljivanju postala trivijalno kompatibilna s plejadom istorijskih učenja i omogućila suviše lako učitavanje utemeljivanja tamo gde mu nije mesto. Na teoretičarima je da odaberu i specifikuju kakav će tačno biti interpretativni model koji će upotrebljavati u svojim radovima. Za nas je ovde dovoljno da naznačimo najrelevantnija pitanja koje filozofi moraju uzeti u obzir kada se upuštaju u istorijska razmatranja.

Uloga istorijskih razmatranja u savremenom diskursu o utemeljivanju

Jednom prilikom je Kvajn u šaljivom tonu rekao da „postoje dve vrste ljudi zainteresovanih za filozofiju; oni koje interesuje filozofija i oni koje interesuje istorija filozofije“ (MacIntyre 1984: 39-40). Iako je ovo nesumnjivo vrlo gruba generalizacija, ona sugerise da se istoričari filozofije i (čisti) filozofi bave različitim problemima. Međutim, kao što su ranija razmatranja pokazala, kod teoretičara utemeljivanja interes za prošlost bio je usmeren i ka njenom razumevanju, ali prvobitno i ka njenoj upotrebi u savremenom diskursu o utemeljivanju, zbog čega raspodela poslova najčešće nije tako jednostavna kao što Kvajnova šala sugerise.

Pošto smo prethodno videli kakav značaj utemeljivanje može imati u okviru istorije filozofije, ovde ćemo ispitati funkciju i opštu logiku istorijskog narativa o utemeljivanju za savremene metafizičare.

Jedna od tačaka koje smo naveli kao element standardne slike utemeljivanja bio je istorijski narativ koji je pratio mnoge radove filozofa koji su isticali značaj utemeljivanja. On je najizrazitije bio formulisan u Šeferovom radu (Schaffer 2009), u kome on otvoreno brani neoaristotelovsko shvatanje metafizike. Mada se o neoaristotelizmu učestalo govori, retko ko nastoji da ga više pojasni. Pre svega treba imati u vidu da to nikako ne podrazumeva da su sledbenici takvog stanovišta nekakve savremene pristalice Aristotelove metafizičke doktrine. Slobodnije rečeno, među pristalice neoaristotelovske metafizike mogu se ubrajati oni filozofi koji se primarno interesuju za teme koje su bile bliske Aristotelu: kategorije, supstancija, hilomorfizam, nemodalne forme esencijalizma, i druge. Iako se ne mogu izdvojiti jednoznačne teme koje ih sve interesuju, još značajnija je, u stvari, činjenica da se oni u većoj meri slažu s Aristotelovim određenjem metafizike. Drugim rečima, oni slede Aristotelovu metametafiziku, a ne njegovu metafiziku. U tom smislu, oni će se složiti sa sledećim rečima Tahka „Kada kažem da je moja koncepcija metafizike aristotelovska, odnosno neoaristotelovska, to ima više veze s Aristotelovom filozofskom metodologijom nego s njegovom metafizikom“ (Tahko 2012: 26). Iako se mnoge teorije utemeljivanja ubrajaju u neoaristotelovsku metafiziku, koncept takve metafizike je mnogo širi i obuhvata i mnoge druge metafizičare koji se ne ubrajaju u teoretičare utemeljivanja.⁶¹

O neoaristotelovskom pristupu dovoljno je bilo reći u poglavlju 2.2.2. Veliki broj zagovornika utemeljivanja svoje opšte metametafizičke uvide formulišu citirajući ili parafrazirajući Šeferove tvrdnje. Fajn je, s druge strane, svoje viđenje metafizike izneo u radu „What is metaphysics?“ (2012b) i sažeo kroz sledeće tačke (Fine 2012b: 8-9):

- i) Metafizika se bavi „prirodom stvarnosti“.
- ii) Metafizika se od drugih naučnih grana (npr. fizike) razlikuje po svojim apriornim metodama.
- iii) Metafizika se od drugih filozofskih disciplina ne razlikuje po apriornim metodama, već prema stepenu opštosti koje zahvata.
- iv) Metafizičke pojmove karakteriše transparentnost, tj. kod njih ne postoji jaz između pojma i onoga o čemu je taj pojam. (Po Fajnu, postoji jasan jaz između pojma *voda* i hemijske supstance H₂O, ali toga nema kod pojma *identitet* i relacije identiteta na koju se taj pojam odnosi).
- v) Metafizika treba da bude potpora drugim vidovima istraživanja.

⁶¹ Takav je slučaj s Louom i Tahkom (Videti npr.: Lowe 1998; Tahko 2012). Osim toga, značajan doprinos tematizovanju neoaristotelovskih stanovišta imali su zbornici: *Contemporary Aristotelian Metaphysics* (2012) prir. Tuomas Tahko, *Metaphysics: Aristotelian, Scholastic, Analytic* (2012), prir. Lukáš Novák, Daniel D. Novotný, Prokop Sousedík, & David Svoboda, *Powers and Capacities in Philosophy: The New Aristotelianism* (2013), prir. Ruth Groff & John Greco, *Aristotle on Method and Metaphysics* (2013), prir. Edward Feser, *Neo-Aristotelian Perspectives in Metaphysics* (2014), prir. Daniel D. Novotný & Lukáš Novák.

Gotovo sve navedene tačke Fajnove metafizike, kao što vidimo, uklapaju se u Aristotelovo viđenje „prve filozofije“. Stoga ne bi trebalo da nas čudi što su se mnogi teoretičari utemeljivanja okrenuli istorijskim stajalištima. Razmatranja opremljena takvim uvidima omogućila su im da pojam utemeljivanja predstave kao nešto što je u filozofiji prisutno još od njenih početaka, te da se u revolucionarnom duhu treba takvim istraživanjima vratiti. Istorijski narativ za savremene metafizičare koji istražuju utemeljivanje svakako nije neophodan da bi branili svoje pozicije, ali je nesumnjivo njegova uloga doprinela popularizaciji njihovog ključnog koncepta.

Poglavlje 3

3. Da li je utemeljivanje razumljiv pojam?

3.1. Dejlijeva teza o nerazumljivosti utemeljivanja

Skoro u svim ranim radovima o utemeljivanju nailazimo na potrebu autora da na neki način opravdaju razumljivost (*intelligibility*) upotrebe njihovog centralnog pojma. U okolnostima u kojima je kvajnovski pristup metafizici bio i dalje dominantan, na pojmove kao što su fundamentalnost ili utemeljivanje gledalo se vrlo podozrivo, pa otuda ne bi trebalo da nas čude različiti načini kojima su filozofi nastojali da dokažu kako ti koncepti nisu opskurni. U tom kontekstu, vrlo je jasno zbog čega je osnovni cilj Rozenovog rada (2010) bila apologija razumljivosti pojma utemeljivanja. Međutim, i pored svega toga, određeni filozofi nisu bili ubeđeni razlozima koji navodno idu u prilog razumljivosti utemeljivanja. Među istaknutijim skeptičkim filozofima izdvojio se Kris Dejli i u ovom poglavlju ćemo se primarno baviti njegovim stanovištem.⁶²

Najreprezentativnija gledišta o utemeljivanju, po mišljenju Dejlija, možemo naći u Fajnovim, Šeferovim i Oudijevim radovima. Iako se oni razilaze po pitanju mnogih karakteristika utemeljivanja (na primer, relata), Dejli smatra da oni nesumnjivo dele određene zajedničke pretpostavke. U tom smislu možemo govoriti o „zajedničkom gledištu“ (*collective view*) koji podrazumeva naredne tri tvrdnje (Daly 2012: 82):

- (i) Utemeljivanje je *razumljiv* pojam.
- (ii) Utemeljivanje je *primitivan* pojam.
- (iii) Utemeljivanje je *koristan* pojam.

Ove stavove potvrđuju i naši uvidi o standardnoj slici utemeljivanja, kao i razmatranja o njegovoj savremenoj istoriji (2.2), pa ih nije ni potrebno dalje pojedinačno obrazlagati. S obzirom na gore iznete tvrdnje Dejli razmatra koja skeptička strategija najviše obećava i koja ima najdalekosežnije konsekvence. Po njegovom sudu, pobijanje pretpostavke (i) bila bi najtemeljnija skeptička opcija. Jer ukoliko ubedljivi skeptički argumenti dovedu ozbiljno u pitanje razumljivost utemeljivanja, time će ujedno dovesti u pitanje i ideju o njegovoj primitivnosti. Obratno, naravno, ne mora biti slučaj, jer mnogi neprimitivni pojmovi jesu sasvim razumljivi. Osim toga, poricanje (i) ujedno predstavlja odbacivanje pretpostavke (iii):

⁶² Na drugom mestu sam razmatrao Dejlijevo gledište (Panajotov 2021). Ovde ću nastojati da detaljnije obrazložim svoje kontrargumente i dopunim ih novijim uvidima.

nerazumljiv pojam ne može biti ni teorijski koristan (Daly 2012: 83). Upravo na tragu ovih razmatranja Dejlija opšta skeptička strategija fokusirana je na pretpostavku o razumljivosti utemeljivanja.

On napominje da nije usamljen u svom stavu, i da su određeni filozofi i pre njega izneli svoje sumnje u smislenost uvođenja takvog i njemu sličnih pojmova u metafizičke rasprave. Dejli tako navodi stav Aleksa Olivera (Alex Oliver), prema kome zbog „prisustva neodređenog izraza ‘na osnovu’ znamo da smo na području mračne metafizike“ (Oliver 1996: 48), prema tome takve izraze bi trebalo „zabraniti“ (1996: 69, napomena 56). U istom duhu Filip Briker (Philip Bricker) tvrdi da je „[p]rimitivna ontološka determinacija mračna i misteriozna“ (Bricker 2006: 271). Tome se pridružuje i Hofveber, koji smatra da treba biti vrlo obazriv prema terminima poput „na osnovu“ ili „fundamentalno“, jer su to standardni termini karakteristični za ono što on pejorativno naziva „ezoteričnom metafizikom“:

Ovi [ezoterični] metafizičari se oslanjaju na pojam metafizičkog prioriteta: neki pojam koji tvrdi da su određene činjenice ili stvari bazičnije od drugih činjenica ili stvari. Ovi pojmovi metafizičkog prioriteta obično koriste termine koji su vrlo poznati u svakodnevnom diskursu, ali navodno imaju naročito metafizičko značenje. [...] Oni pokušavaju da ovu tvrdnju dokažu dajući primere gde bismo svi intuitivno rekli da je A bazičnije od B. Međutim, uopšteno ovi metafizičari koriste obmanjujuću taktiku. Oni se oslanjaju na neki prilično ordinaran pojam prioriteta i daju primer u kojem je A bazičnije od B u običnom smislu, a potom tvrde da to pokazuje da razumemo prioritet u metafizičkom smislu. (Hofweber 2009: 268)

Kao što ćemo videti, Dejlijevo mišljenje se u mnogo čemu podudara s Hofveberovim, pa ćemo odgovarajući Dejliju ujedno odgovoriti i Hofveberu. No, pre nego što započne svoje skeptičko razmatranje Dejli nam stavlja do znanja da se njegov pristup oslanja na ideju o „filozofskoj savesti“ (*philosophical conscience*) koju je Nelson Gudman (Nelson Goodman) predstavio u svojoj knjizi *Fact, Fiction and Forecast* prilikom razmatranja opšteg pitanja o razumljivosti. Prema Gudmanu, u dobroj meri osećaj (ne)razumljivosti utiče na javljanje problema: „Ono što nas intrigira kao problem, i što nas zadovoljava kao rešenje, zavisice od razlike koju povlačimo između onoga što je već jasno i onoga što treba razjasniti“ (Goodman 1955: 37). Nekada su logički pozitivisti oslanjanjem na verifikacionizam imali jasno sredstvo koje je služilo kao objektivni kriterijum razlikovanja smislenih od besmislenih iskaza, tj. onoga što jeste i što nije razumljivo. No, to nije dugo potrajalo, jer se verifikacionizam ubrzo pokazao neuspešnom teorijom značenja. Pogrešno bi bilo zaključiti, tvrdi Gudman, da usled kraha verifikacionizma više nemamo nikakvog načina da razlikujemo razumljiv od nerazumljivog govora o nečemu jer: „[n]edostatak opšte teorije dobra ne pretvara manu u vrlinu, niti nedostatak opšte teorije značenje ne pretvara puko praznoslovlje u rasvetljujući govor“ (1955: 58, napomena 1). Prema tome, „[u] nedostatku ikakvog prikladnog i pouzdanog kriterijuma za ono što je jasno, pojedini mislilac može samo istraživati svoju filozofsku savest“ (38). Osnovna ideja iza ovih reči jeste da je na pojedincu da proceni šta mu je (ne)razumljivo i da to ne mora i ne treba da bude opterećeno daljim razlozima i opravdanjima. Prihvatajući Gudmanov koncept „filozofske savesti“, Dejli veruje da oni koji sumnjaju u razumljivost pojma utemeljivanja nisu obavezani da pruže dodatne razloge u prilog njihovim sumnjama (Daly 2012: 89).

Pre nego što se upustimo u razmatranje Dejlijevih argumenata protiv razumljivosti utemeljivanja, treba ukazati na još jednu značajnu stvar. Naime, skepticizam koji Dejli zastupa ne odnosi se na druge tipove metafizičkih nekauzalnih relacija, već samo na utemeljivanje:

„Govor o relaciji deo-celina, supervenijenciji ili protivčinjeničkoj zavisnosti, na primer, razumljiv je i koristan. *Samo se u slučaju utemeljivanja javljaju naročiti problemi*“ (Daly 2012: 88-89; podvukao M. P.). Ovo podrazumeva da metafizičari već imaju poznata (razumljiva) konceptualna sredstva kojim mogu dovoljno adekvatno da izraze metafizičko objašnjenje i determinaciju, što sumnjivi pojam utemeljivanja čini nepotrebnim. U ovome se Dejlijeva pozicija poklapa s Hofveberovim gledištem. Koji su to, onda, naročiti problemi koji prate utemeljivanje?

Osnovni problemi nastaju, po Dejliju, upravo zbog određenih pretpostavki koje teoretičari utemeljivanja bespogovorno usvajaju. Jedna od opšteprihvaćenih pretpostavki – koja je deo i standardne slike – jeste teza o primitivnosti pojma utemeljivanja koja podrazumeva da se pojam utemeljivanja ne može definisati preko drugih temeljnijih pojmova. Međutim, iako je reč o primitivnom pojmu, zagovornici utemeljivanja smatraju da nam to ne daje za pravo da tvrdimo da je on i nerazumljiv. Kako smo to već u više navrata videli, da bi objasnili da je pojam utemeljivanja dovoljno razumljiv filozofi su se uobičajeno (naročito pri uvođenju) oslanjali na tri sledeće strategije:

- 1) navođenje logičkih svojstava,
- 2) razmatranjem odnosa utemeljivanja s drugim bliskim pojmovima,
- 3) navođenje primera utemeljivanja.

Upućivanjem primedbi svakoj od ovih strategija, Dejli smatra da će se pokazati da je osnovna razumljivost pojma utemeljivanja dovedena u pitanje. U onome što sledi predstavice mo pojedinačne Dejlijeve prigovore, i nastojati da pružimo kritički osvrt i odgovorimo na njih.

3.2. Navođenje logičkih svojstava utemeljivanja

S obzirom da teoretičari utemeljivanja svoj ključni pojam upotrebljavaju u primitivnom smislu, oni smatraju da se o njemu ima šta još sadržajno reći ako se uzmu u obzir i njegove formalne karakteristike. Njihovim razmatranjem doprinosi se razumljivosti sadržaja pojma utemeljivanja. Međutim, Dejli tvrdi da navođenje formalnih svojstava (irefleksivnost, asimetričnost, tranzitivnost, nemonotonost, faktičnost, i druga) nije u stanju da specifikuje, tj. jasnije odredi sadržaj pojma utemeljivanja. Premda se uobičajeno pretpostavlja da objašnjenje ima ista logička svojstva kao i utemeljivanje, Dejli ističe da ti pojmovi nemaju isti sadržaj:

Razmotrite upotrebu izraza „objašnjavati“ koji je obuhvaćen rečenicama oblika „[F*x*] objašnjava [G*y*]“. [...] Međutim, izraz „objašnjavati“ (kako je ovde uporebljen) i izraz „utemeljivati“ razlikuju se po svojim pretpostavljenim ekstenzijama: uzroci ne utemeljuju svoje posledice, ali ih objašnjavaju. Rozen i Oudi eksplicitno navode da uzroci ne utemeljuju svoje posledice. [...]. No, pošto uzroci objašnjavaju svoje posledice, sledi da izrazi „objašnjavati“ i „utemeljavati“ imaju različite sadržaje. Iz toga dalje, očekivano, proizlazi da logička svojstva „utemeljivanja“ ne utvrđuju njegov sadržaj. (Daly 2012: 91)

Ovim Dejli jasno tvrdi da pozivanje teoretičara utemeljivanja na formalna svojstva može samo ograničiti sadržaj bilo kog pojma, ali se time neće utvrditi i sam sadržaj pojma. Na osnovu istovetnosti strukturnih karakteristika objašnjenja i utemeljivanja ne možemo zaključiti da njihovi pojmovi imaju i identičan sadržaj. Prema tome, razmatranje logičkih svojstava utemeljivanja neće uvećati njegovu razumljivost .

Po svemu sudeći stav koji sam ranije izneo (Panajotov 2021) prema ovom prigovoru i dalje važi, pa ćemo ga ovde navesti:

Nije sasvim jasno zbog čega Dejli veruje da bi ovakav prigovor mogao biti problematičan za koncepciju utemeljivanja. Čini se da on optužuje zagovornike utemeljivanja za praksu koje, zapravo, uopšte nema. Ekspliciranjem glavnih formalnih karakteristika utemeljivanja teoretičari se nisu obavezali na ideju daće time jednoznačno odrediti sadržaj pojma utemeljivanja. Ono što se može postići navođenjem tih svojstava jeste da se što jasnije prikažu logička razgraničenja opsega tog pojma, iako iz toga ne proizilazi da će se njima u potpunosti i na jedinstven način fiksirati njegov sadržaj. (Panajotov 2021: 137-138)

Teoretičari utemeljivanja ne upuštaju se u detaljna promišljanja o strukturnim karakteristikama utemeljivanja kako bi nerazumljiv pojam učinili razumljivim. Zapravo, kako praksa u literaturi pokazuje, pod pretpostavkom da u izvesnoj meri (makar i vrlo površno) već razumemo taj pojam, oni nastoje da utvrde njegova logička svojstva kako bi predstavu o utemeljivanju učinili još jasnijom. Onom ko nema nikakvu ideju o fenomenu utemeljivanja, navođenje njegovih logičkih osobina neće ga učiniti razumljivijim.

Kao što smo ranije u radu govorili, jedan od argumenata zbog kojih su metafizičari tvrdili da relacija supervenijencije ili identiteta nije u stanju da adekvatno zahvati ideju metafizičke determinacije i zavisnosti zasnovao se upravo na logičkim karakteristikama koje ti koncepti poseduju. S obzirom na to da je reč o refleksivnim i simetričnim relacijama, njihove osnovne karakteristike im ne omogućavaju da izraze odnose prioriteta i zavisnosti između više i manje fundamentalnih entiteta. To pokazuje da takva razmatranja formalnih svojstava filozofima pružaju dodatne razloge na osnovu kojih se pojam utemeljivanja može diferencirati u odnosu na druge bliske pojmove koji su već u opticaju. Na taj način se još nešto sadržajno kaže o samom utemeljivanju, čime se početna razumljivost dodatno uvećava. Nema sumnje da saopštavanje takvih osobina ne može jednoznačno utvrditi njegov sadržaj (nije mi poznato da je bilo koji autor nešto tako i tvrdio), ali će pružiti izvesno logičko određenje domena njegove primene. Da bi još razjasnili pojam to svakako nije dovoljno, zbog čega filozofi razmatraju i mnoga druga pitanja o njegovim metafizičkim svojstvima (npr. da li je utemeljivanje dobro zasnovan pojam, i dr.).

Uzimajući rečeno u obzir, možemo zaključiti da ovaj Dejlijev prigovor promašuje osnovnu nameru ispitivanja logičkih svojstava utemeljivanja (kritikuje nešto što niko ne brani), odnosno zagovornici utemeljivanja se mogu složiti (siguran sam da bi to većina njih i potvrdila) s Dejlijevom poentom da navođenje tih osobina utemeljivanja „ne utvrđuje njegov sadržaj“. Kasnije u radu ćemo dodatno ukazati na to da formalna svojstva ne čine ni najbolji način da se utvrdi podrazumevano jedinstvo (*unity*) pojma utemeljivanja. Prema tome, ovaj prigovor ne dovodi u pitanje razumljivost utemeljivanja.

3.3. Razmatranje odnosa utemeljivanja s drugim bliskim pojmovima

Moguća opcija da se pojam utemeljivanja bolje razume i objasni jeste da se ispituju konceptualne veze koje on ima s onom vrstom pojmova čije nam razumevanje nije sporno. Dejli, međutim, misli da ovakav pristup nema mnogo izgleda da poboljša razumljivost utemeljivanja:

Jedan način da razumemo određeni pojam jeste da pratimo njegove analitičke veze s pojmovima koji su prethodno razumljivi. Izazovi s kojima se suočavaju pokušaji teoretičara utemeljivanja da upotrebe ovu meru su takvi da: *ili* su pojmovi na koje se pozivaju suviše srodni „utemeljivanju“ tako da su jednako nejasni kao i ono, *ili* su ti pojmovi dovoljno i nezavisno jasni, ali je njihova veza s „utemeljivanjem“ upitna?“ (Daly 2012: 91)

Po njegovom mišljenju, reprezentativne primere takvih pojmovnih veza možemo naći u radovima Šefera i Rozena. Da bi izneo svoju poentu on se služi njihovim primerima i smatra da isto važi i za sve druge slučajeve na isti način. Jedan od takvih primera smo naveli pri razmatranju Šeferove pozicije (3.2.2.) gde se pojam fundamentalnosti definiše na sledeći način:

x je fundamentalno $=_{df}$ ništa ne utemeljuje x

Ova definicija nam ne može biti od pomoći da bolje shvatimo pojam utemeljivanja, tvrdi Dejli, budući da ona samo nudi razumevanje fundamentalnosti preko utemeljivanja, dok mi upravo tragamo za načinom koji će nam razjasniti pojam utemeljivanja. Još jedan pojam koji se na isti način definiše jeste komparativni metafizički koncept *veći stepen realnosti* (*greater degree of reality*):

x ima veći stepen realnosti od $y =_{df}$ x utemeljuje y

Ni u ovom slučaju ne dolazimo do boljeg uvida u sadržaj pojma utemeljivanja. I ovde naše shvatanje koncepta *veći stepen realnosti* „parazitira na našem razumevanju ‘utemeljivanja’“ (Daly 2012: 92).⁶³ Po Dejliju, sam pojam *veći stepen realnosti*, kao i *utemeljivanje*, pripada kvazitehničkoj filozofskoj terminologiji koja je podjednako sumnjiva kao sam i pojam koji ga ovde navodno definiše. S obzirom da razumevanje tog pojma već pretpostavlja razumevanje utemeljivanja, od date definicije ne treba očekivati da rasvetliti pojam utemeljivanja.

Kao što smo ranije naveli, Šefer smatra da „ukoliko su ovi [definisani] pojmovi prethodno bili razumljivi, pojam utemeljivanja se može shvatiti putem njegove definišuće uloge“ (Schaffer 2009: 375). Međutim, Dejlijevo mišljenje je da navedene definicije polaze od ideje da je utemeljivanje razumljiv pojam, pomoću kog se definišu drugi metafizički pojmovi, a ne obratno. Ono što bismo želeli da dokažemo ovde se već pretpostavlja kao dokazano. Ako se pri definisanju izvesnog pojma pozivamo na drugi pojam (koji nam je razumljiv), onda ne bismo

⁶³Treba imati u vidu da govor o *stepenovanju realnosti* ne predstavlja univerzalno prihvaćenu ideju među teoretičarima utemeljivanja. Primera radi, Oudi se izričito ograđuje od takve ideje: „Po mom gledištu, utemeljene i neutemeljene činjenice su podjednako realne, a utemeljene činjenice su ‘dodatak biću’“ preko i iznad činjenica na kojima su utemeljene. Prosta činjenica da je određeni entitet utemeljen ne čini ga ništa više (ni manje) ontološki nevinim. Ono što je utemeljeno jednako je realno – u tačno istom smislu realno – kao i ono što ga utemeljuje“ (Audi 2012b: 101-102).

smeli pretpostaviti da taj drugi pojam pretpostavlja pojam koji njime definišemo, jer bismo time dospeli do cirkularne definicije. Dejliju nije jasno na koji način se navedenim definicijama uopšte može razjasniti pojam utemeljivanja.

Treba primetiti da izneti Dejlijev prigovor polazi od diskutabilne pretpostavke, za koju on veruje da je podrazumevaju zagovornici utemeljivanja. Naime, pri ispitivanju konceptualnih veza koje su prisutne u navedenim definicijama, Dejli unapred pretpostavlja da su se teoretičari utemeljivanja obavezali na tvrdnju da ne razumemo pojmove koji se tu definišu, a čija razumljivost je nezavisna od razumevanja utemeljivanja. Da li zaista nemamo nikakvo nezavisno razumevanje tih pojmova? Uzmimo slučaj intrinzičnih svojstava koje su određeni filozofi nastojali da analiziraju pomoću pojma utemeljivanja.⁶⁴ Mnogi autori pre toga su svoje razumevanje tih svojstava zasnivali na onome što je o intrinzičnim i ekstrinzičnim svojstvima rekao Dejvid Luis, a što je nezavisno od savremenog koncepta utemeljivanja:

Određeni [...] iskaz koji nečemu pripisuje intrinzična svojstva jeste u potpunosti o toj stvari; dok pripisivanje ekstrinzičnih svojstava nečemu nije samo u potpunosti o toj stvari, mada može biti o nekoj većoj celini koju obuvata tu stvar kao svoj deo. (Lewis 1983a: 197)

Ukoliko zaista imamo određene razumljive intuicije o intrinzičnim svojstvima, onda se zaista čini da bi specifikovanje konceptualnih odnosa tog pojma s utemeljivanjem nešto sadržajno moglo reći i o samom utemeljivanju. Takvo specifikovanje bi moglo, recimo, da pokaže da pojam utemeljivanja funkcioniše kao temeljan pojam (*bedrock concept*) (Chalmers 2011: 543) u metafizičkim raspravama, što može dalje sugerisati da je reč o primitivnom pojmu.

Ukoliko Dejlijevu kritiku tumačimo kao prigovor teoretičarima utemeljivanja (pre svega Šeferu) zbog cirkularnosti pri definisanju utemeljivanja, onda se ona može u potpunosti odbaciti kao neosnovana. Očigledno je da navedene definicije nisu definicije pojma utemeljivanja, već definicije u kojima se drugi pojmovi definišu utemeljivanjem. S obzirom na to da se pretpostavlja da je utemeljivanje primitivni pojam on se ne može definisati, ali se na osnovu definicija u kojima je on upotrebljen može razjasniti kakvu funkciju on vrši (ili treba da ima), čime se nesumnjivo doprinosi njegovom razumevanju. Osim toga, Dejlijeva primedba počiva na vrlo jakom tvrdjenju da nemamo prethodno razumevanje analiziranih pojmova, što je, kao što smo videli, vrlo upitno. Ukoliko su, pak, ti pojmovi razumljivi, onda Dejli veruje da je upitna njihova veza s utemeljivanjem. Nažalost, Dejli ne razvija dalje ovu interesantnu konstataciju. To bi raspravu vodilo daljim razmatranjima o funkcionalnoj vrednosti utemeljivanja, što i jeste način na koji mnogi autori smatraju da će korisnost utemeljivanja najbolje dokazati i njegovu razumljivost. Štaviše, jedna od Dejlijevih eksplicitnih pretpostavki bila je i teza da ukoliko je neki pojam „nerazumljiv, onda ne može obavljati zaista koristan posao“ (Daly 2012: 83). Na temelju takvih razmatranja je zasnovan Rozenov apel u prilog „ideološkoj toleranciji“, koji Dejli naprosto ignoriše.

U ovom prigovoru, kao što je bio slučaj i s prethodnim, zaključujemo da Dejli iskrivljeno interpretira praksu teoretičara utemeljivanja. Svrha razmatranja odnosa utemeljivanja i drugih metafizičkih pojmova s kojima je u vezi nije da striktno utvrdi sadržaj pojma utemeljivanja kojim će se pokazati njegova razumljivost, već njih prevashodno treba „sagledati kao

⁶⁴ Primera radi, videti: Rosen (2010: 112). O razlici između intrinzičnih i ekstrinzičnih svojstava videti: Marshall & Weatherson (2018), naročito odeljak 3.5.

razjašnjenje pojma utemeljivanja upućivanjem na funkciju koju on može vršiti“ (Panajotov 2021: 141). Takva razmatranja nemaju za cilj da objasne pojam nekome ko nema baš nikakvu predstavu o njemu. Stoga, ni ovaj prigovor ne dovodi u pitanje razumljivost utemeljivanja.

3.4. Navođenje primera utemeljivanja

Jedan od najčešćih načina na koji metafizičari uvode i objašnjavaju pojam utemeljivanja svakako je navođenje lako shvatljivih slučajeva.⁶⁵ Istu strategiju iskoristili smo i mi u prvom poglavlju rada kada smo naveli Šeferove i Rozenove primere. Ideja je prosta: navođenje primera treba da pokaže: (i) da oni sugerišu jednu zajedničku ideju o utemeljivanju; i (ii) da nam je koncept utemeljivanja (bar površno) razumljiv. Dejli tvrdi da ovaj manevar *prima facie* deluje kao vrlo ubedljiva opcija za teoretičare utemeljivanja da rasvetle sadržaj utemeljivanja. Međutim, prema njegovom mišljenju, ni on nije od pomoći:

Bilo ko ko ne razume „utemeljivanje“, neće razumeti ni bilo koji njegov primer. Zbog čega očekivati da bisituaciju promenilo prikupljanje primera? [...] Nerazumevanje govora o „utemeljivanju“ u apstraktnom smislu deo je nerazumevanja bilo kojeg njegovog primera. Izvesno je da su svi primeri poznati i u širokoj upotrebi, ali jesu li razumljivi sasvim je druga stvar. (Daly 2012: 95)

U velikom broju slučajeva upotreba primera jeste najprostiji i najefektniji didaktički metod upoznavanja nekog nepoznatog ili nejasnog pojma. Dejli, međutim, misli da u slučaju utemeljivanja navođenje primera ne menja stvari na bolje, pa skeptički nastrojen filozof može tvrditi sledeće:

Skeptik je upoznat s (navodnim) primerima utemeljivanja i može primeniti strategiju „podeli pa vladaj“. On smatra da *ili* ne razume iznete tvrdnje, budući da su ponuđeni primeri jednako zbnjujući kao i opšta tvrdnja da određene činjenice utemeljuju druge; *ili* smatra da je primere najbolje shvatiti kao primere relacija supervenijencije ili identiteta, relacija koje su navodno različite od relacije utemeljivanja. (Daly 2012: 96)

Po mišljenju skeptika, primeri nas ovde dovode do dileme: ili su nejasni kao i sam pojam utemeljivanja ili ih, ako su razumljivi, treba tumačiti kao slučajeve supervenijencije ili identiteta. Nastojanja filozofa da razjasne utemeljivanje ni na ovaj način nemaju uspeha.

Na koji način ispravno razumeti ovaj prigovor? Ukoliko uzmemo u obzir prvi rog navedene dileme, valja razjasniti zbog čega bi skeptik tvrdio da su navedeni primeri nerazumljivi. Kao što je poznato, u radovima teoretičara utemeljivanja prisutni su primeri koji pripadaju različitim diskursima: svakodnevnom, naučnom i filozofskom. Pretpostavlja se da je svako kome se predstave takvi slučajevi u stanju da ih intuitivno razume. Sa ovim bi se skeptik verovano mogao složiti, ali ono što je po njemu, zapravo, problem jeste sumnjiva ideja koja je navodno zajednička svim slučajevima. Kao što je istakao Hofveber, oslanjajući se na

⁶⁵ Interesantno je primetiti da je navođenje primera bio češće prisutno u radovima pre desetak godina. Danas autori, po svemu sudeći, pretpostavljaju da je pojam utemeljivanja dovoljno poznat te da nije potrebno upoznavanje putem navođenja slučajeva utemeljivanja.

svakodnevne slučajeve prioriteta filozofi smatraju da na osnovu njih dolaze do naročitog metafizičkog smisla prioriteta: „[o]no što je sporno i kontroverzno jeste da li postoji poseban metafizički smisao prioriteta. To poričem“ (Hofveber 2009: 271). Na vrlo sličan način, Dejli tvrdi da je govor o utemeljivanju „sasvim tvorevina filozofa. Čini se da se koristi isključivo u okviru filozofskog teoretisanja i nema ulogu u nefilozofskom načinu razmišljanja“ (Daly 2012: 98). Ovakav vid skeptičke pozicije podrazumeva da je utemeljivanje semantički nepristupačan pojam, pa je prema tome i nerazumljiv pojam.

No, da li je navođenje primera utemeljivanja jalov posao zagovornika utemeljivanja? Smatram da to nije slučaj i da njihovo prezentovanje ima određenu, mada ne i definitivnu, ulogu u rasvetljavanju sadržaja pojma utemeljivanja. Sasvim nezavisno od toga jesu li iskazi u primerima istiniti ili nisu, bitno je da su jasno razumljivi slučajevi u kojima su prikazane nekauzalne eksplanatorne relacije. S tim u vezi, smatram ispravnim poente koje su o ovakvim primerima izneli Džin Vitmer (Gene Witmer) *et al.* Po njima, (i) upotreba termina koji su prisutni u ovakvim primerima („na osnovu”, „zato što“, „utemeljivanje“ i dr.) ukazuju na to da imamo određeno razumevanje pojma koji se izražava na različite načine, i da (ii) ta raznolikost u upotrebi može biti od pomoći pri određivanju kakav je pojam u pitanju. To nam, naravno, neće pružiti reduktivnu definiciju, ali će sugerisati da imamo nekakve intuicije o onome što je zajedničko navedenim primerima (Witmer *et al.* 2005: 337). Određeni metafizičari skloni su tvrdnji da nema nikakvog metafizički „privilegovanog“ smisla utemeljivanja, već da je on u kontinuitetu s ordinarnom upotrebom tog pojma (npr. deRosset 2023), što bi ovde značilo da se termin „utemeljivanje“ upotrebljava u istom značenju i na isti način na koji ga koriste ljudi u nefilozofskim okolnostima. Time bi se, naravno, lako otklonio prigovor nerazumljivosti. Pa ipak, teoretičari utemeljivanja se ne moraju obavezati na takvo diskutabilno stanovište. Nije čudno da određeni pojmovi nakon naučnog ili filozofskog tretmana dobiju određeno striktnije teorijsko značenje koje odudara od svakodnevnog. Primera radi, ordinarna upotreba pojma mase nije istovetna s onom kakvutaj ima u savremenim fizičkim teorijama, i tu nema ničeg posebno problematičnog. Plauzibilno je tvrditi da je ista ideja primenjiva i u slučaju pojma utemeljivanja, kao i mnogih drugih naučnih ili filozofskih pojmova. U tom kontekstu, možemo reći da govor o utemeljivanju, koji je prisutan u iznetim razumljivim primerima, daje nagoveštaj o preteorijskoj predstavi pojma koji treba da se dalje razjasni metafizičkim razmatranjima. Razumljivost ovih primera ne povlači nužno da je pojam utemeljivanja razumljiv, ali njihovo navođenje jeste vrlo sugestivno. Za teoretičare utemeljivanja to je sasvim dovoljno, jer oni smatraju da će korisnost, kroz teorijske funkcije pojma utemeljivanja, jasnije potvrditi njegovu razumljivost.

Ako su nam primeri jasno shvatljivi, onda drugi rog Dejlijeve dileme tvrdi da oni predstavljaju primere relacija supervenijencije i identiteta. Naime, on jednostavno pretpostavlja da su modalni pojmovi, poput supervenijencije, dovoljno poznati i razumljivi iz svakodnevnih i filozofskih situacija.⁶⁶ Problem je u tome što Dejli (kao i Hofveber) dalje ne obrazlaže ovu tvrdnju, smatrajući je dovoljno očiglednom da se može suprotstaviti utemeljivanju. Međutim, kao što se u više navrata isticalo, jedan od značajnih razloga uvođenja utemeljivanja bilo je opšte nezadovoljstvo modalnim pojmovima kao teorijskim alatima da se na ekplanatorno adekvatan način zahvati ideja ontološke determinacije i zavisnosti. Ignorisanjem ovih činjenica, kao i oslanjanjem na neodređene kriterijume na osnovu kojih su supervenijencija i relacija identiteta

⁶⁶ Među prigovorima koje iznosi Hofveber, on navodi i to da su primeri utemeljivanja zapravo „prikriveni“ ili pogrešno predstavljeni slučajevi logičke implikacije, supervenijencije, protivčinjeničkih kondicionala, itd. Za odgovor na ove primedbe videti Raven (2012).

razumljivi pojmovi autemeljivanje nerazumljiv, ovaj rog Dejlijeve dileme nema nikakvu ubedljivu teorijsku snagu.

Ukoliko se od filozofa očekuje da pruže postupak kojim će se nedvosmisleno specificirati sadržaj utemeljivanja, onda ni navođenje primera, kao ni prethodno razmatrane strategije ne predstavljaju uspešne postupke. To svakako ne bi ni trebalo očekivati od pojma koji se smatra primitivnim. Primeri nam, s druge strane, mogu omogućiti da uvidimo domen primene pojma utemeljivanja, njegove moguće relate, formalne karakteristike i dr., koje treba da utvrde dalja metafizička istraživanja. Ukoliko Dejli smatra, kao što se čini, da nam ni navođenje slučajeva nekauzalnih relacija ne može dati dovoljno intuitivne indicije o pojmu utemeljivanja, onda možemo pouzdano da odbacimo takvo mišljenje. Naš stav je da jasnije razumevanje utemeljivanja iziskuje uzimanje u obzir teorijske uloge pojma za koji nam primeri sugerišu da im stoji u osnovi. Do tada bi se Dejliju moglo oponirati u njegovom maniru: „svako ko razume primere utemeljivanja može (bar delom) razumeti i pojam utemeljivanja. Tu nema ničeg ezoteričnog“ (Panajotov 2021: 143). Kao i prethodna dva, ni ovaj Dejlijev prigovor nije uspešan.

3.5. Opšta razmatranja o razumljivosti utemeljivanja

Naša dosadašnja razmatranja pokazuju da nijedna od tri strategije koje su navedene ne mogu pružiti potpuno nezavisno objašnjenje utemeljivanja. U tome se teoretičari utemeljivanja mogu u potpunosti složiti s Dejlijem. Kada su u pitanju prva dva načina da se ukaže na razumljivost utemeljivanja, videli smo da Dejli pogrešno interpretira njihovu funkciju. Kao što smo rekli, njihova namena nije bila da se učini razumljivim pojam koji je u potpunosti nepoznat, već da učini donekle jasnijim koncept o kome već imamo određenu predstavu. A to uopšte nije ista stvar. Za razliku od prve dve, strategija navođenja primera jeste imala tu svrhu. Naša razmatranja nas navode da zaključimo da ova strategija poseduje priličnu ubedljivost i nije čudno što je bila (a povremeno je i dalje) omiljeni metod zagovornika utemeljivanja za uvođenje tog pojma. Nema sumnje da ni taj postupak neće sasvim objasniti pojam utemeljivanja, niti je to njegov cilj. Sasvim je dovoljno da uvidimo da su nam instance utemeljivanja poznate i da imaju nešto zajedničko.

Pogrešno je misliti da su ovo jedini načini kojim bi se pojam utemeljivanja mogao dodatno rasvetliti. Jedan od dodatnih je i razmatranje analogije utemeljivanja s nekim drugim poznatim pojmom. Pa tako, određeni autori modeluju utemeljivanje po uzoru na pojam uzročnosti (o tome smo nešto rekli u poglavlju 1.2.). Šefer je, na primer, jedan od onih filozofa koji veruje da nam razmatranje njihovih paralelnih struktura može prilično izoštriti pojam utemeljivanja i ukazati na značajne veze koje stoje između utemeljivanja i uzročnosti (videti: Schaffer 2016b). Složili se mi ili ne s ovim uvidima, takva razmatranja svakako mogu nešto informativno da kažu o utemeljivanju. Osim toga, pozivanje na poznata istorijska gledišta u metafizici (poput onih koje smo razmatrali u 2.1.) može donekle ukazati na razumljivost konceptualno bliskih pojmova koji su već bili primenjivani. Po našem dubokom uverenju, ono što najviše doprinosi razumljivosti nekog teorijskog pojma jeste njegovo obavljanje teorijskih funkcija zbog kojih se pojam i uvodi u istraživanje. Međutim, upravo na taj nivo diskusije Dejlijeva kritika ne želi da stupi, podrazumevajući, iz nekog razloga, da je nužno unapred dokazati razumljivost datog pojma. Prema mišljenju ovakvih skeptika, razumljivost

utemeljivanja je nepristupačna, baš kao što su običnim ljudima nepristupačna spiritualna iskustva mistika. Da bi se razumelo utemeljivanje, oni smatraju da na neki zagonetan način „morate biti unutra da biste ušli kroz vrata“ (Hofweber 2009: 268).

Kada ostavimo po strani pojedine slabosti Dejlijevih primedbi, ono što nam se čini najspornijim u njegovom skeptičkom poduhvatu jeste nedostatak određenog *kriterijuma* razumljivosti. Pozivajući se na gudmanovsku ideju o „filozofskoj savesti“, on smatra da skeptiku nisu potrebni naročiti razlozi koji bi morali opravdati njegove sumnje. Međutim, već je sam Gudman ukazao na manjkavosti takvog pristupa, pa bi u tom kontekstu bilo značajno da opširnije navedemo njegovo mišljenje:

U nedostatku ikakvog prikladnog i pouzdanog kriterijuma za ono što je jasno, pojedini mislilac može samo istraživati *svoju* filozofsku savest. Kao što je slučaj sa savestima, ona je *teško uhvatljiva, promenljiva i suviše lako utišana pred teškoćama ili iskušenjima*. Najbolje što može pružiti samo su posebni sudovi umesto opštih principa; a *iskreni sudovi izneti u različito vreme ili od strane različitih osoba mogu se međusobno prilično razlikovati*. U stvari, ovaj govor o savesti je naprosto figurativan način da se odbaci svaka ideja o opravdavanju ovih bazičnih sudova. (Goodman 1955: 38; podvukao M. P.).

Kao što vidimo, ukoliko skeptik ne nalazi jači kriterijum razumljivosti, primoran je da se nađe u subjektivističkoj poziciji u kojoj se mora osloniti na sopstvene intuicije pri prosuđivanju koji pojam (ili teorija) je (ne)razumljiv. Takva startna pozicija je vrlo ranjiva i nema velike argumentativne izgleda. Naime, Dejlijeva verzija skeptičkog stanovišta, usled oslanjanja na filozofsku savest, nije u mogućnosti da napravi jasnu razliku između sledeće dve tvrdnje:

- i. Pojam utemeljivanja je nerazumljiv.
- ii. *Meni* je pojam utemeljivanja nerazumljiv.

Velika je razlika između iskaza da je nekom određeni pojam nerazumljiv i iskaza da se takav pojam uopšte ne može razumeti.⁶⁷ *Meni* se može činiti da je teorija struna (*string theory*) nerazumljiva, jer tome može biti uzrok moje limitirano poznavanje svih pojedinosti problema savremene fizike koje ta teorija nastoji da reši. Da bih zastupao jaču tvrdnju, morao bih ponuditi jasne razloge koji ukazuju na javljanje različitih defekata u datoj teoriji i na to da ona nije u stanju da objasni ono na šta cilja. Smatram da isto važi i za pojam utemeljivanja. Bez jasnog određenja uslova pod kojim bismo za neki pojam rekli da je razumljiv, Dejlijevo stanovište ne ostavlja skeptiku mogućnost za jače tvrđenje koje ne bi počivalo na individualnim utiscima. Stoga, preostaje mu da nam ukaže na pojedinačne momente koji njemu mogu delovati nejasno.

Bitno je primetiti da je Dejlijev skeptički poduhvat izneverio sopstvene ambicije. Prisetimo se da je njegova osnovna namera bila da odbrani skeptičko stanovište koje bi fundamentalno dovelo u pitanje upotrebu pojma utemeljivanja. Iz tog razloga odabrao je da odbaci elementarnu pretpostavku o razumljivosti utemeljivanja, jer je zaista jalovo pozivanje na svaki pojam koji nije razumljiv. Logički pozitivisti su, pozivajući se na princip verifikacije, posedovali jasno demarkaciono sredstvo koje je na vrlo striktan način moglo da napravi razliku između smislenih (razumljivih) i besmislenih (nerazumljivih) iskaza. Za one iskaze koji su smatrani besmislenim tvrdili su da nemaju uopšte „kognitivni sadržaj“. Da je takav kriterijum

⁶⁷ Na ovu poentu ukazao je i Deroset (deRosset 2020: 182).

razumljivosti bio uspešan, on bi mogao ispuniti Dejlijeve pretenzije. Međutim, Dejli nema ni iz daleka nekakvo analogno načelo koje bi mu omogućilo da radikalno dovede u pitanje pretpostavku razumljivosti utemeljivanja. Otuda možemo zaključiti da je od najviše obećavajuće skeptičke strategije, Dejlijev skepticizam sveden na daleko lokalnije i fragmentarnije pokušaje koji su, sudeći po našim razmatranjima, ostali bezuspešni.

Osim toga, Dejlijev rad ostaje nam dužan da odgovori na osnovu čega pretpostavlja da njegovi prigovori gađaju samo pojam utemeljivanja? Ostaje nejasno u kakvoj su prednosti drugi oblici nekauzalne determinacije, poput supervenijencije ili relacije utemeljivanja iako su poznati razlozi koji ukazuju na njihovu manjkavost i ograničen domen njihove upotrebe. Drugim rečima, tvrdimo da Dejli nije uspeo da svojom kritikom objasni ono na šta se obavezao – da pokaže zašto se samo s pojmom utemeljivanja javljaju „naročiti problemi“. Verujemo da je Dejlijeva kritika utemeljivanja nije u stanju da ozbiljno ugrozi dalja istraživanja na polju utemeljivanja, ali možemo, s jedne pozitivne strane, njegove primedbe tumačiti kao apel teoretičarima utemeljivanja da iznova razmotre osnovne razloge na kojima počiva podrazumevana razumljivost njihovog centralnog pojma koji nekima može delovati ezoterično.

Poglavlje 4

4. Da li je utemeljivanje redundantan pojam?

4.1. Skeptičke strategije i teza eliminativizma

Razmatranja iz prethodnog poglavlja ukazala su nam na jedan od mogućih vidova kritike utemeljivanja. U pitanju je prvi talas skeptičkih prigovora upućenih utemeljivanju, koji su bili usmereni ka osporavanju koherentnosti i smislenosti bilo kakvog govora koji bi se pozivao na idiome utemeljivanja. Ovakav tip skepticizma nastoji da pokaže da pojam utemeljivanja (i srodni pojmovi) pripada „ezoterijskoj metafizici“ koja ne dopušta da se utvrdi sadržaj tih ključnih pojmova preko ordinarnih i razumljivih pojmova. Drugi uticajni talas skepticizma jeste onaj koji ne vidi problem u razumljivosti pojma utemeljivanja, ali ne nalazi da su razlozi koji filozofi navode za njegovo uvođenje ubedljivi, što ga pored postojećih pojmova čini sasvim suvišnim. Prvi tip skepticizma je eksterni, budući da tvrdi da je diskurs o utemeljivanju suštinski nepristupačan, dok je drugi interni jer smatra da, mada je pristupačan, on nam uopšte nije potreban.⁶⁸

Ni jedan od ova dva vida skepticizma ne vidi svrhu uvođenja utemeljivanja u metafizičke debate zbog sumnje u osnovne motive koje teoretičari utemeljivanja ističu. Prema tome, obe skeptičke strategije podržavaju ono što možemo nazvati tezom eliminativizma utemeljivanja, koja bi se u vrlo opštem smislu mogla formulisati na sledeći način:

Teza eliminativizma: pojam utemeljivanja na osnovu razloga x treba isključiti iz metafizičkog diskursa.

Ova opšta teza može biti izražena na vrlo različite načine i podržana od strane različitih filozofskih škola. U širem smislu, prisutna je kod onih filozofa koji su inače skeptički nastrojeni prema bilo kakvim metafizičkim pojmovima, kao što je bio slučaj kod logičkih pozitivista, što uključuje i skepticizam prema utemeljivanju. Osim toga, eliminativistički odnos prema utemeljivanju može biti zastupljen i od strane onih koji ne vide načelni problem s metafizičkim istraživanjem, ali smatraju da je pristup kojim se služe filozofi utemeljivanja sasvim pogrešan. Primer takvog stava možemo naći kod autora kao što su Džejms Lejdiman (James Ladyman) i Don Ros (Don Ross), koji su u svojoj knjizi *Every Thing Must Go* (2007) kritikovali većinu savremenih metafizičkih stanovišta usled nedovoljne upućenosti u empirijske nauke, pejorativno ih nazivajući „neosholastičkom metafizikom“. Nasuprot tome, oni zagovaraju „naturalističku

⁶⁸Shodno ovome Rejven razlikuje *outsider* i *insider skeptics* (Raven 2015: 330). Osim toga, za pregled i klasifikaciju različitih skeptičkih pozicija videti: Koslicki (2020), deRosset (2020), Bliss & Trogon (2021: odeljak 3.2) i Kovacs (2023).

metafiziku“, koja podrazumeva isključivanje svih oblika metafizičkih istraživanja koji ne doprinose unifikaciji naučnih hipoteza i teorija.⁶⁹

S obzirom na to da smo u prethodnom delu analizirali i odbacili prigovore koji se odnose na razumljivost utemeljivanja, fokus ovog poglavlja biće osporavanje teze eliminativizma koju je doneo drugi talas skepticizma, zasnovan na ideji o *redundantnosti* pojma utemeljivanja. Ovakva radikalna skeptička pozicija može se pronaći u određenim radovima Katrin Koslicki (Kathrin Koslicki), ali je bez sumnje najizraženije formulisana u radovima Džesike Vilson. Zbog toga će Vilsonini argumenti biti primarni cilj našeg ispitivanja. Naš cilj ovde je, prema tome, sledeći: da pokažemo da *skeptički argumenti nisu u stanju da podrže tezu eliminativizma utemeljivanja*.

Da bismo razmotrili kritiku koja se tiče redundantnosti, moramo se najpre vratiti na pitanje šta je motivisalo filozofe da uvedu utemeljivanje u postojeći korpus savremenih metafizičkih pojmova? Kao i u slučaju svih ostalih pojmova, utemeljivanje je uvedeno s uverenjem da nam donosi izvesne teorijske benefite. Po opšteprihvaćenom mišljenju, navode se tri osnovna razloga koji se najčešće izdvajaju kao najrelevantniji i koji se različitim argumentima nastoje potkrepiti (Blis & Trogdon 2021: odeljak 3). To su:

Eksplanatorna uloga: pojam utemeljivanja uvodi se zbog eksplanatorne funkcije koju on može da obavlja.⁷⁰

Unificirajuća funkcija: utemeljivanje je neophodan pojam s obzirom na svoju funkciju objedinjujućeg faktora različitih metafizičkih relacija.⁷¹

Funkcija usmeravanja prioriteta: koncept utemeljivanja neophodan za određivanje prioriteta između manje i više fundamentalnih činjenica.⁷²

Imajući to u vidu, Vilsonin zaključak o redundantnosti utemeljivanja posledica je razmatranja sledećih pitanja:

- 1) Da li su tvrdnje o utemeljivanju sadržajne?
- 2) Može li utemeljivanje obavljati unificirajuću ulogu?
- 3) Da li je utemeljivanje neophodno zbog određivanja smera ontološkog prioriteta među entitetima?

Na sva tri pitanja Vilsonova daje negativne odgovore, što dovodi do zaključka da je svaka motivacija za pozivanje na koncept utemeljivanja osporena. To dalje logično sugerije da treba zauzeti eliminativističko stajalište. Razmotrimo ova tri pitanja detaljnije.

⁶⁹Za odgovor na njihove prigovore videti: Tahko (2012). Osim toga, u literaturi o utemeljivanju javljaju se i oni autori koji smatraju da bi pojam utemeljivanja mogao da doprinese naturalističkim gledištima. Videti: Bryant (2018).

⁷⁰ Ova teorijska uloga utemeljivanja jasno je prisutna kod: Audi (2012a); Dasgupta (2014), Fine (2012a); Schaffer (2016a).

⁷¹ O unificirajućem razlogu videti: Audi (2012a), Rosen (2010); Schaffer (2009, 2016b).

⁷² O ovom razlogu videti: Schaffer (2016b) i Wilson (2014).

4.2. Da li su tvrdnje o utemeljivanju sadržajne?

Da bi određeni filozofski koncept bio teorijske koristan, važno je da tvrdnje o njemu ne budu prazne tvrdnje kojima se gotovo ništa informativno ne prenosi. Vilsonova veruje da je upravo slučaj s pojmom utemeljivanja. Naime, po njenom uverenju, iskazi kojima teoretičari utemeljivanja najviše posvećuju pažnju oblika „X utemeljuje Y“ jesu preterano neinformativni da bi uopšte mogli imati ozbiljnu funkciju u metafizičkim teorijama. Time što će neko tvrditi „Normativne činjenice su utemeljene na naturalističkim“, ne može ništa značajnije da nam saopšti ukoliko nam ne pruži dodatna objašnjenja. U tom kontekstu Vilsonova tvrdi:

[N]aturaliste ne zanima samo da li, primera radi, normativne činjenice metafizički zavise od naturalističkih: njih takođe interesuje da li normativne činjenice postoje; čak i ukoliko postoje, da li se mogu ili ne mogu redukovati na (iako su još uvek ništa preko i iznad) naturalističke činjenice; kako su tačno normativne činjenice povezane s naturalističkim; da li su normativne činjenice delotvorne i, ako jesu, da li su distinktivno delotvorne (tj. delotvorne kao normativne); i tako dalje. Prema tome, naturalisti se ne zadovoljavaju sa shematski formulisanim izrazima metafizičke zavisnosti, oni radije prelaze na zauzimanje različitih stavova o tome kako, tačno, normativne ili druge činjenice zavise on naturalističkih. (Wilson 2014:546)

Samo oslanjanje na koncept utemeljivanja ne doprinosi nikakvom napretku. Osim toga što takve tvrdnje o utemeljivanju ostavljaju mnoga pitanja neodgovorenim, još dublji problem je što te tvrdnje „ostavljaju otvorenim pitanja *na koja se mora odgovoriti* kako bismo stekli čak osnovno razumevanje ili procenu tvrdnji o metafizičkoj zavisnosti“ (Wilson 2014: 545; originalni kurziv). U nastojanju da nešto informativnije kažu o prirodi metafizičkih relacija nije dovoljno samo uvesti koncept *Utemeljivanja* (Vilsonova koristi termin „*Big-G Grounding relation*“), filozofi će neizbežno moratida posegnu za upotrebom drugih konkretnih specifičnih relacija utemejivanja (*small-g grounding relations*). Sledeći navod dobro objašnjava njenu ideju:

[N]a osnovu puke činjenice da su određene stvari Utemeljene na drugim stvarima, teško da sledi da ove druge metafizički objašnjavaju prve na bilo koji interesantan način; niti puka tvrdnja o Utemeljivanju sama po sebi konstituiše objašnjenje ni u metafizičkom ni u epistemičkom smislu. Čak i sticanje osnovnog eksplanatornog uvida u metafizičku zavisnost iziskuje pozivanje na specifične relacije (tip i token identitet, funkcionalna realizacija, klasična mereološka relacija između dela i celine, relacija kauzalne kompozicije, relacije članstva skupa, relacije podskupa, relacija između determinate i determinable, i tako dalje) koje su tipični fokus istraživanja o takvoj relaciji. Ali u meri u kojoj je potrebno pozivanje na specifične relacije utemeljivanja (‘small-g’ grounding relations) da bi se čak i osnovni uvid dobio o metafizičkoj zavisnosti, da li uopšte ima poente pretpostavljati na sve to još i Utemeljivanje? (Wilson 2014: 553)

Ne uzimajući u obzir specifične relacije utemeljivanja, tvrdnje o utemeljivanju ostaju samo prazne tvrdnje koje ne pružaju nikakvo objašnjenje. Međutim, čim se filozofi počnu baviti konkretnim relacijama utemeljivanja, pozivanje na sam pojam Utemeljivanja postaje suvišno. Stoga se postavlja pitanje, zašto uopšte uvoditi takav pojam?

Osvrćući se na ovaj Vilsonin prigovor, Šefer odgovara da tvrdnje o utemeljivanju nisu neinformativne. On nam predočava jednostavan scenario naučnika koji tvrdi „Pušenje izaziva rak“ i pokazuje da bi se takvoj tvrdnji mogle izneti iste primedbe koje je Vilsonova prethodno uputila utemeljivanju. Naime, naučnici se ne interesuju samo za prostu kauzalnu relaciju između

pušenjai pojave raka, već i za specifične kauzalne mehanizme koji stoje iza toga, fizičko-hemijske uslove koji dovode do raka, i tako dalje. No, postavlja se pitanje da li sva ta pitanja pokazuju „da je pojam uzročnosti neinformativan i beskoristan?“ (Schaffer 2016a: 147). Očigledno je, ma kako ta tvrdnja opšta bila, ona nam ipak nešto sadržajno govori, pa prema tome nije prazna. Uostalom, takvu kauzalnu tvrdnju jasno možemo da kontrastiramo s mnogim drugim tvrdnjama poput tvrdnji: „Pušenje ne izaziva rak“, „Pušenje leči rak“, itd. Na isti način tvrdnju o utemeljivanju „Normativne činjenice su utemeljene na naturalističkim“ možemo kontrastirati tvrdnjama poput: „Normativne činjenice su fundamentalne“, „Normativne činjenice su naturalističke činjenice“, „Normativne činjenice su utemeljene na Božijoj volji“, itd. Takvi kontrasti ne bi bili mogući ukoliko bi naša tvrdnja o utemeljivanju bila prazna. Prema tome, Vilsonina početna tvrdnja o neinformativnosti tvrdnji o utemeljivanju naprosto nije tačna.

Da li je takvom tvrdnjom o utemeljivanju dato čitavo objašnjenje relacije koja je u pitanju? Naravno da nije, ali to u naučnoj praksi i ne predstavlja značajni problem s obzirom na to da se takvi iskazi konstantno mogu dopunjavati novim informacijama. Ovo nas dovodi do drugog pomenutog dela Vilsoninog prigovora, kojim se tvrdi da svako supstantivnije istraživanje prirode metafizičkih relacija „iziskuje pozivanje ne specifične relacije“. Drugim rečima, metafizičari koji se pozivaju samo na opšti pojam Utemeljivanja nalaze se u teorijskom ćorsokaku iz koga nema izlaza bez neminovnog pozivanja na različite konkretne relacije utemeljivanja. Po našem mišljenju, Vilsonova ovde podmeće pretpostavku teorijama utemeljivanja za koju mi nije poznato da bi je bilo koji filozof podržao. Njen narativ nameće tvrdnju da je teoretičar utemeljivanja zainteresovan isključivo za opšti pojam Utemeljivanja i da je pozivanjem jedino na njega u stanju da obavlja sve teorijske uloge koje inače obavljaju specifične relacije utemeljivanja. Nema osnove za sumnju da većina filozofa koji istražuju utemeljivanje *de facto* u svojim radovima podrazumeva upravo ono što ovde Vilsonova tvrdi, a to je da u istraživanjima ne možemo referirati samo na Utemeljivanje. Za njih ne postoji izbor: ili Utemeljivanje ili konkretne relacije utemeljivanja. To nisu kompetitivne relacije, i u istraživanju su filozofima neophodne obe.

Ideju o redundantnosti Vilsonova nastoji da prikaže ukazivanjem na neodređenosti koja odlikuje tvrdnje o utemeljivanju. Tvrdnje o utemeljivanju – uzmimo isti primer „Normativne činjenice su utemeljene na naturalističkim“ – ne pružaju nam osnovne metafizičke odgovore na pitanja o egzistenciji utemeljenih entiteta o kojima je reč, o redukciji, kao i o njihovoj kauzalnoj efikasnosti. Bez elementarnog pozivanja na specifične relacije utemeljivanja, ovakvi iskazi mogu biti prihvaćeni od strane sasvim suprotnih metafizičkih stajališta u debatama (npr. isti iskaz mogu prihvatiti i oni koji brane i oni koji poriču postojanje utemeljenih normativnih činjenica). Bez teoretisanja pomoću specifičnih relacija neminovno se javlja problem subdeterminacija (*underdetermination*) za teorije utemeljivanja. Međutim, kao što smo već gore istakli, nejasno je koga Vilsonova ima na umu kada ovako nešto tvrdi. Teoretičari utemeljivanja ne odbacuju govor o specifičnim relacijama, već tome pridružuju i opšti koncept utemeljivanja. Oni se jednostavno mogu držati stava da uloga pojma utemeljivanja i nije da rešava sva metafizička pitanja (poput maločas navedenih) jer nam za to služe specifičnije relacije, već da razjasni opštiji nivo metafizičkih i metametafizičkih problema, poput odnosa prema drugim konceptualnim oruđima: prema modalnosti, pojmu fundamentalnosti, određivanju smera specifičnih relacija, faktora jedinstva različitih metafizičkih relacija i drugih. Osim toga, Deroset je već ukazao na to da se problem neodređenosti može podjednako primeniti na specifične relacije koliko i na opšti pojam utemeljivanja (deRosset 2020: 190-191). Ukoliko uzmemo, primera radi, klasičnu mereološku

tvrdnju „Stolica se mereološki sastoji od skupa njenih delova $d_1, d_2...d_n$ “, na osnovu nje same ne možemo ništa informativno saznati o egzistenciji, redukciji, niti o kauzalnoj efikasnosti te stolice. Ako bismo sledili logiku Vilsonine argumentacije, teza o redundantnosti bi trebalo da se primeni i na većinu specifičnih relacija utemeljivanja, budući da pozivanje isključivo na njih ne može dati neposredne odgovore na pitanja o postojanju, redukciji, kauzalnoj efikasnosti, kao i na mnoga druga otvorena pitanja. Naprotiv, razmatranja o utemeljivanju (bilo o nekom specifičnom ili opštem) nikada se ne sprovode u teorijskom vakuumu.

4.3. Može li utemeljivanje obavljati unificirajuću ulogu?

Da bismo imali jasnu sliku o različitim shvatanjima jedinstva pojma utemeljivanja, ovde ćemo razmotriti tri relevantna stanovišta i tu ćemo slediti klasifikaciju koju je prvobitno iznela Koslikijeva. Počecemo s njenim rečima koje sažeto predstavljaju svako stajalište.

Singularizam: pozicija koja podrazumeva da se jedinstvo pojma utemeljivanja zasniva na pretpostavci po kojoj postoji „samo jedna relacija utemeljivanja i koja je egzemplifikovana u svim slučajevima koji navodno predstavljaju veze utemeljivanja.“ (Koslicki 2015: 315)

Generalizam: stanovište koje pretpostavlja generičku sliku jedinstva utemeljivanja, odnosno koje „dopušta postojanje zasebnih specifičnih relacija utemeljivanja, ali pretpostavlja da te zasebne specifične relacije utemeljivanja potpadaju pod jednu generičku vrstu, tj. utemeljivanje.“ (2015: 315)

Utemeljivanje shvaćeno kao klasa objektivnih sličnosti: stanovište koje ne zahteva generičku sliku jedinstva utemeljivanja, već „samo zahteva da između različitih relacija koje se nazivaju ‘utemeljivanje’ budu prisutne raznim objektivne sličnosti.“ (2015: 315)

Iako su ovo Koslikijine karakterizacije teorija jedinstva utemeljivanja, termini „singularizam“ i „generalizam“ nisu njeni.⁷³ Ona je mišljenja da redosled ovde iznetih pozicija ide od jače ka slabijoj. Ovde ćemo tim redom ispitati na koje probleme nailaze svaka od tih teorija i videti kakvi su izgledi za one koje ih prihvataju.⁷⁴

Singularizam

Čini se smislenim da je za jedinstvo nekog metafizičkog pojma najbolje ukoliko njemu odgovara jedinstven metafizički fundamentalan entitet, odnosno u našem slučaju jedinstvena metafizička relacija u realnosti. Ne može se pouzdano izdvojiti ni jedan konkretni autor koji zastupa tako kruto monističko viđenje utemeljivanja, iako se za neke od njih može tvrditi da se

⁷³Tačnije rečeno, izraz „singularizam“ sam preuzeo od Dasgupte (Dasgupta 2014), a „generalizam“ od Benetove (Bennett 2017).

⁷⁴Razmatranja koje slede delom su zasnovana na zaključcima koje smo izneli u ranijem radu: Panajotov (2022).

usvojim stavovima tome približavaju.⁷⁵ S ovim se slaže i Benetova govoreći da se: „ne može setiti nikoga ko eksplicitno *tvrdi* da postoji jedna privilegovana relacija [...] No, ideja je ipak u vazduhu” (Bennett 2017: 21; originalni kurziv). Za nas je ovde od drugorazrednog značaja pitanje ko se (ako uopšte iko) tačno drži ovakvog stanovišta, jer nas više interesuje sama tvrdnja koja predstavlja najtvrdokorniji oblik jedinstva utemeljivanja.

U radovima određenih zagovornika utemeljivanja povremeno se javljala pretpostavka da je jednoznačnost (*univocality*) koja karakteriše koncept utemeljivanja, naprosto logična posledica jedinstvene metafizičke relacije. Zbog toga Trogdon ukazuje na otvorenu mogućnost gledišta prema kojem je pojam utemeljivanja „jednoznačan zbog toga što postoji samo jedan pojam zavisnosti koji odgovara različitim izrazima utemeljivanja” (Trogdon 2013: 98; originalni kurziv). Takva teorijska pozicija u osnovi pretpostavlja vrlo tvrdokornu ideju po kojoj u realnosti možemo naći najviše jednu relaciju metafizičke zavisnosti, tj. jedno utemeljivanje.

Koje bi onda bile pretpostavke takvog gledišta? Po svojoj prilici, takvo gledište bi najverovatnije moralo pretpostavljati da jedinstvena relacija utemeljivanja mora imati izvesna logička svojstva – pre svega ortodoksna formalna svojstva: asimetričnost, irefleksivnost i tranzitivnost. Međutim, kao što smo u par navrata istakli (na šta su pre svega ukazali skeptici), logičke karakteristike same po sebi ne impliciraju singularizam (niti su dovoljni su dovoljne za bilo kakav pojam utemeljivanja), budući da iste karakteristike deli i većina idioma koji imaju formu „zato što“ i slično. No, pozivanje na istovetne formalne karakteristike moglo bi prevashodno biti indikator opšteg, odnosno generičkog koncepta utemeljivanja (kao što ćemo uskoro videti). Po svemu sudeći, da bi se opravdala singularistička teza potrebno je nešto više od razmatranja logičkih svojstava.

Drugim rečima, dodatno je neophodan čisto metafizički aspekt teorije jedinstva koji bi na što specifikovaniji način ukazivao na „zastupljenost“ takve metafizičke relacije u svim drugim nama poznatim relacijama utemeljivanja. Koslikijeva veruje da je Oudi bio najbliži takvom pristupu. Naime, on zastupa poziciju prema kojoj utemeljivanje jeste metafizička relacija koja povezuje činjenice čija su „konstituentna svojstva esencijalno povezana“ (Audi 2012a: 109). Drugim rečima, ovo podrazumeva tvrdnju po kojoj relacija utemeljivanja ne može povezivati bilo koje činjenice ili svojstva (na primer, svojstvo *biti crven* očito ne utemeljuje svojstvo *biti nizak*). Utemeljivanje može stajati između onih svojstava čije su instrinzične prirode (*intrinsic natures*) međusobno povezane. Reč je o principu koji Oudi naziva „esencijalna povezanost“ (*essential connectedness*), a razjašnjava ga sledećim primerom:

[K]ada izvesna instanca kestenjaste boje utemeljuje koincidentnu instancu crvene boje, ova činjenica pokazuje prirodu relevantnih svojstava. Deo njihove esencije jeste da se na taj način ponašaju kada su instancirana. Ovo ne daje objašnjenje *zbog čega* relevantne činjenice stoje u relaciji utemeljivanja ... Poenta ove karakterizacije jeste naprosto ocrtavanje važne relacije između esencija svojstava i relacija utemeljivanja koje važe među njihovim instancama. (Audi 2012b: 695)

Jedinstvena priroda utemeljivanja se očitava preko odnosa esencijalnih svojstava, odnosno preko relacije među njihovim instancama. Ovakva strategija, po mišljenju Koslikijeve, ne može da na zadovoljavajući način pruži neophodnu uverljivost singularističkim intuicijama.

⁷⁵Kao izuzetak može se izdvojiti Majkl Bertrand (Michael Bertrand 2017) koji je ukazivao na određene vrline singularističkog pristupau odnosu na pluralistički.

Osnovna prepreka je u tome što utemeljivanje ne može biti u mogućnosti da na jedinstven način pruži objašnjenje za vrlo različite odnose među esencijama instanciranih svojstava, odnosno da u tim različitim slučajevima detektuje samo jednu relaciju utemeljivanja. Ovu poentu Koslikijeva pokazuje na primerima na koje se poziva sam Oudi. Uzmimo, s jedne strane, slučaj u kome imamo već pomenutu relaciju gde je instanca svojstva crvene boje utemeljena na instanci svojstva kestenjaste boje (tj. u odnosu su determinable i determinate), dok, s druge strane, imamo primer relacije između instanciranog moralnog svojstva kojeg utemeljuje izvesna instanca prirodnog svojstva (Koslicki 2015: 322-323). Ukoliko se držimo Oudijeve ideje o esencijama svojstava, onda bi trebalo da je u oba primera reč o jednoj istoj relaciji utemeljivanja koja odgovara odnosu među esencijama instanciranih svojstava koja su navedena. Ukazujući na drugi slučaj, Koslikijeva uzima primer u kome je instancirano svojstvo moralno pogrešnog postupanja utemeljeno na instanciranom govoru laži. Za razliku od prvog primera, u kome je svako instancirano svojstvo crvene boje neke kestenjaste stvari uvek utemeljeno u instanci svojstva kestenjaste boje, nije slučaj da je svako laganje mora utemeljivati moralno pogrešno postupanje (naročito ono laganje koje bi, primera radi, moglo sprečiti dovođenje nečije bezbednosti u opasnost).⁷⁶

Logična reakcija na ovakvo upoređivanje jeste da se ti slučajevi pojasne jasnijim razlikovanjem nužnosti kojima se u njima operiše. U tom kontekstu, možemo nedvosmisleno konstantovati da je u prvom slučaju reč o metafizičkom tipu nužnosti koja stoji između relata determinate i determinable, a u drugom nalazimo normativni vid nužnosti koji je karakterističan za etički diskurs. U stvari, upravo je ovo korak koji ne ide na ruku singularističkom shvatanju. Jer time se ponovo uvodi različitost u „modalnoj snazi konekcije koja u tom slučaju ponovo potvrđuje sumnju da su date relacije same po sebi različite” (Koslicki 2015: 323). Varijacije u modalnoj snazi nužnosti u različitim slučajevima utemeljivanja ide u suprotnom smeru od onoga što singularizam nastoji da tvrdi. S tim u vezi, treba uzeti u obzir Fajna koji upravo prihvata ideju da postoje različiti tipovi modalnih snaga. Pogledajmo sledeće primere koje on navodi:

- a) Nužno je da ukoliko je određena lopta crvena i okrugla, onda je ona crvena i okrugla.
- b) Nužno je da ukoliko na česticu deluje neka pozitivna sila, onda se ona ubrzava.
- c) Nužno je da ukoliko je postupio s namerom da nanese moguće povrede drugom licu, onda je on postupio na nemoralan način. (Fine 2012a: 38)

Sva tri navedena slučaja raspolažu različitim nužnostima. U prvom je prisutna metafizička nužnost, u drugoj prirodna (fizička) nužnost i u trećoj normativna. Usled ovog prihvatanja ideje da u iskazima o utemeljivanju možemo utvrditi različite tipove nužnosti Fajnovog gledišta ponekada klasifikuju kao zastupnika „umerenog“ pluralizma po pitanju utemeljivanja.⁷⁷

Iako se singularističkom pozicijom obezbeđuje najjače moguće jedinstvo pojma utemeljivanja, po svemu sudeći cena njenog usvajanja je previsoka i ne slaže se s mnogim našim

⁷⁶Moram izneti svoje rezerve po pitanju Koslikijevog ubrajanja Oudijeve pozicije u singularizam. U svakom slučaju, poenta ovde nije kritičko razmatranje njegovog stanovišta, već ukazivanje na moguće teorijske opcije kojima bi se singularizam mogao braniti.

⁷⁷Ovakvo određenje Fajnovog stanovišta dao je prvi Selim Berker (Selim Berker 2018) želeći jasno da ga distancira od „ekstremnog pluralizma“ koji u svom radu zastupa Vilsonova (Wilson 2014).

metafizičkim intuicijama. Pre svega, očigledan problem jeste način na koji se mogu pomiriti ideja o jedinstvenoj relaciji utemeljivanja sa idejom da u metafizičkim raspravama već decenijama raspoložemo s većim brojem specifičnih relacija ontološke zavisnosti i determinacije koje se na mnogo načina međusobno razlikuju. Te ideje se nesporno međusobno isključuju, a njihovo pomirenje bilo bi jedino moguće ukoliko bi se odbacila heterogenost među specifičnim relacijama utemeljivanja (bilo da je reč o relativima, modalnoj snazi ili bilo čemu drugom što ih razlikuje). Upravo ta pretpostavka čini singularizam radikalnim shvatanjem jedinstva utemeljivanja. Ukoliko bismo sve raznolike slučajeve tretirali kao homogen fenomen, to bi zaista vodilo onome što Koslickijeva smatra „dijalektičkim korakom unazad” (Koslicki 2015: 307). Zbog svega rečenog, mišljenja smo da je singularistički pristup bio više prećutna početna hipoteza određenih autora, nego ozbiljno zastupan stav u metafizičkim diskusijama. Kao takav, on zaslužuje da se razmatra kao teorijska mogućnost i pored očiglednih mana.

Generalizam

Singularizam zasigurno nije jedini način da se brani monističko razumevanje jedinstva utemeljivanja. Daleko plauzibilnija opcija jeste da se ne dovodi u pitanje intuitivna ideja o pluralizmu relacija utemeljivanja, a da se pojam utemeljivanja odredi kao generički (rodni) koncept, tj. opšti pojam pod koji potpadaju sva specifična utemeljivanja. Šefer kaže: „Ja sugerišem da ovi primeri dele zajednički rod. Oni su svi vrste utemeljivanja“ (Schaffer 2016b: 5). Ovakvo intuitivno shvatanje utemeljivanja može se naći u različitim formulacijama. Za naša razmatranja ovde je zgodno da povučemo razliku između *jakog* i *umerenog generalizma*.

Jaki oblik generalizma jeste stanovište koje Vilsonova najradije kritikuje. Naime, u svom radu ona sugerise da među filozofima postoji tendencija da se pojam utemeljivanja tumači na izvestan metafizički “privilegovan” način u poređenju s drugim specifičnim relacijama zavisnosti. Ovakvo mišljenje podstaknuto je idejom o jednom primitivnom pojmu utemeljivanja koji su pretpostavljali prvi filozofi utemeljivanja. To jasno potvrđuju Rozenove reči: „Nema izgleda za reduktivno objašnjenje ili definiciju idioma utemeljivanja: Mi ne znamo kako da pomoću bazičnijih pojmova kažemo *šta znači* da određena činjenica počiva na drugoj” (Rosen 2010: 113; originalni kurziv). Govor o „privilegovanom” pojmu je, pored svega, povremeno u literaturi počeo i da podrazumeva tumačenje prema kojem se koncept utemeljivanja odnosi na reifikovano stanje stvari u realnosti.⁷⁸ Jaki generalizam, prema tome, podrazumeva gledište prema kome postoji jedan opšti pojam utemeljivanja koji je na izvestan način fundamentalniji od svih specifičnih relacija utemeljivanja (koje Vilsonova naziva *small-g grounding relations*). Ovakvo teorijsko stajalište izgleda fleksibilnije u odnosu na singularizam, budući da dopušta postojanje različitih relacija utemeljivanja. Međutim, tu ostaje otvoreno pitanje u kakvim sve odnosima one međusobno mogu stajati.

⁷⁸Upravo o ovome govori Dasgupta: „Pojam utemeljivanja koji su oni [Fajn i Rozen] predstavili delovao mi je intuitivno i poznato, istovremeno i koristan za formulisanje brojnih filozofskih sporova. [...] Kako je, pak, vreme prolazilo, počeo sam da čitam radove o utemeljivanju koje nisam zaista razumeo. Pojam je postao rastegnuto i deformisan na različite načine – *reifikovan* na razne načine – to je otišlo daleko od onoga što me je njemu privuklo. Čini se da ta nova literatura uzima da je utemeljivanje *deo* realnosti, metafizički analogon Higsovom bozonu koji nekako svet drži na okupu“ (Dasgupta 2017: 74).

Mada je i ranije bilo izvesnih reakcija na Vilsonine prigovore, smatramo da se ni u jednoj od njih nije dovoljno pažnje posvetilo ideji o primitivnosti pojma utemeljivanja na koju cilja njena kritika. Srećom, vrlo korisna zapažanja o tome izneo je u obzir Kris Mekdenijel (Kris McDaniel) u knjizi *The Fragmentation of Being* (2017). Kada se za neki koncept tvrdi da je primitivan, postoji nekoliko relevantnih načina na koji bi se to moglo tumačiti. Imajući u vidu baš pojam utemeljivanja, Mekdenijel pravi razliku između tri najbitnija tipa primitivnosti. Na prvom mestu je tzv. *ideološka primitivnost* koja pretpostavlja našu nemogućnost da „pružimo reduktivnu definiciju ili analizu pojma utemeljivanja” (McDaniel 2017: 224). Reduktivnu definiciju takvog pojma ne možemo formulisati jer je to možda u principu nije moguće, ili zato što u datom momentu ne raspoložemo s odgovarajućim konceptualnim sredstvima da to pružimo. Druga po redu jeste *metodološka primitivnost*, koja podrazumeva stav da je „dijalektički dopustivo pozivati se na utemeljivanje u određenim metafizičkim teorijama bez pokušavanja da se taj pojam definiše ili analizira, nezavisno od toga da li je on ideološki primitivan.” (2017: 224) Prema tome, ukoliko se uzme da je utemeljivanje primitivan pojam u metodološkom smislu, onda to sugerise da je teret dokazivanja o njegovoj razumljivosti na onima koji ga ne shvataju. Mekdenijel kaže: „*Zahtev* za definicijom se postavlja kada postoji sumnja da je predmet o kom je reč dobro shvaćen“ (2017: 225; originalni kurziv). Treća je *metafizička primitivnost*, koja pretpostavlja da je utemeljivanje „savršeno prirodna relacija, tj. da ona pripada onim svojstvima i relacijama koje su najviše realne“ (2017: 225). Očito je da samo metafizička interpretacija primitivnosti obavezuje teoretičare na jaki oblik generalizma (ili čak singularizma). Tumačenje svake primitivnosti kao metafizičke jeste greška, i filozofi nisu ni na koji način primorani da usvoje takvo gledište kao jedino ispravno. Kritikom takvog shvatanja propušta se većina stanovišta koje zastupaju savremeni metafizičari. Ovakav skepticizam prema utemeljivanju je, štaviše, prisutan i kod samih zagovornika utemeljivanja. On, naravno, nije ni nužan ni dovoljan za tezu eliminativizma.⁷⁹

Vilsonina kritika obuhvata i stanovište koje nazivamo umerenim generalizmom. Ona je svesna da su mnogi autori naklonjeni utemeljivanju jer u njemu očito vide osnovni objedinjujući koncept za raznolike metafizičke relacije. Navodeći nam određenu listu primera takvih relacija, Vilsonova postavlja pitanje:

Šta navodno treba da bude zajedničko između tip identiteta, token ali ne i tip identiteta, klasične mereološke relacije između dela i celine, alternativnog (kauzalno kompozicionalnog) razumevanja relacije između dela i celine, funkcionalne realizacije, relacije članstva skupa, relacije podskupa, relacije između determinate i determinable, i drugih relacija na koje smo se korisno pozivali u specifičnim istraživanjima metafizičke zavisnosti...? (Wilson 2014: 568-569)

Kakav pojam može biti obuhvatiti sve ove heterogene metafizičke relacije? Važno je napomenuti da većina pristalica utemeljivanja ne bi stavila relaciju identiteta na svoju listu relacija utemeljivanja, budući da ona nije relacija kojom određeni entiteti mogu generisati utemeljene entitete, niti je u stanju da povezuje različite ontološke nivoe. Teoretičari identitet, u stvari, koriste kao kontrastni pojam pri uvođenju i objašnjavanju utemeljivanja, podržavajući Oudijevo mišljenje da “[g]de stoji identitet, tu nema utemeljivanja” (Audi 2012a: 113). Bilo je i

⁷⁹Očigledno je da je Vilsonova termine *Big-G grounding relation* i *small-g grounding relations* uvela u pejorativnom smislu. Ukoliko se termin *Big-G grounding relation* odnosi samo na jaku interpretaciju generalizma, onda tu njenu distinkciju ne bi trebalo koristiti u drugim kontekstima kao što je u literaturi postao slučaj.

drugih autora koji su Vilsonine primere smatrali spornim. Prema Rejvenovom mišljenju, ako apstrahujemo opšti koncept iz primera s Vilsonine liste, onda njen skeptički prigovor ostaje na snazi. Međutim, ukoliko pojam utemeljivanja razumemo kao „generički zajednički faktor *nekih* fenomena, to onda ne moraju biti *ove* relacije“ (Raven 2017: 695; originalan kurziv). Ukoliko bismo utvrdili listu relaciju utemeljivanja koja bi velikim delom bila prihvaćena od većine teoretičara, Vilsonino pitanje o tome šta im je zajedničko i dalje bi stajalo.

Vilsonova generičko shvatanje utemeljivanja smatra neodrživim budući da puko jedinstvo na osnovu formalno-logičkih svojstava nije dovoljno da bismo u metafizičke teorije uveli koncept utemeljivanja (Wilson 2014: 567-568). Činjenica je, kao što smo u više navrata naveli (naročito u poglavlju 3.1.), da su u specifikovanju pojma utemeljivanja različiti autori navodili formalna svojstva kako bi ga dodatno pojasnili i ukazali na neke njegove osobenosti. Međutim, ova svojstva nisu dovoljna da obezbede jedinstvo utemeljivanja, budući da i neke druge relacije imaju ista svojstva. Prema tome, Vilsonina gornja tvrdnja ne predstavlja načelni problem i ne ugrožava sam pojam utemeljivanja, jer je u osnovi prihvataju i zagovornici utemeljivanja.

Drugi problem je što, u stvari, među specifičnim relacijama ni nema formalnog jedinstva. Za veliki broj njih sigurno možemo naći zajedničke karakteristike, ali teško da ćemo uspeti za sve. Uzmimo u obzir standardne slučajeve utemeljivanja. Šta mogu zajedničko imati relacija determinabla-determinata i relacija rod-vrsta? Kod prve relacije ono što je opšte je utemeljeno onim što je specifično, dok je kod druge obratno slučaj. Njihova objašnjenja kreću se u suprotnim smerovima. Za relaciju determinata-determinabla, kao i za relaciju kompozicije, autori se globalno slažu da imaju ortodoksna formalna svojstva, dok će za relaciju materijalne konstitucije mnogi reći da je irefleksivna. Međutim, zbog čega i dalje insistirati na tome da sve metafizičke relacije moraju imati identična formalna svojstva da bismo ih smatrali utemeljivanjem? Uostalom, bilo bi daleko svrsishodnije da one nisu ujedinjene samo na osnovu logičkih svojstava. Naše mišljenje je da pojam utemeljivanja objedinjuje sve relacije koje predstavljaju *nekauzalnu i eksplanatornu relaciju metafizičke zavisnosti i determinacije koja povezuje različite ontološke nivoe*. Imajući na umu ovako generički određen koncept utemeljivanja, sve ostale razlike među specifičnim relacijama utemeljivanja možemo tumačiti kao razlike među vrstama. Na taj način se uspešno može odgovoriti na Vilsonine sumnje. Na njoj ostaje da odgovori na pitanje: da li je njena lista relacija utemeljivanja nasumično selektovana ili postoji nekakav razlog koji ujedinjuje te raznovrsne relacije?

Utemeljivanje kao klasa objektivnih sličnosti

Iako se generalizam prećutno podrazumeva od strane većine filozofa koji se bave utemeljivanjem, Koslikijeva je sugerisala na još jednu mogućnost shvatanja jedinstva utemeljivanja. U pitanju je gledište koje je među prvima pokušala da brani Karen Benet u knjizi *Making Things Up* (2017). Umesto utemeljivanja, Benetova kao tehnički pojam uvod termin „izgrađivanje“ (*building*) koji referira na specifične relacije utemeljivanja, ali i na pojam uzročnosti. Uzročnost za naša razmatranja ovde nije od značaja, pa ćemo slobodnije govoriti o relacijama utemeljivanja.

Svoja razmatranja Benetova otpočinje navođenjem poznatih relacija kao primera kandidata za kategoriju izgrađivanja. Taj niz čine: konstitucija, relacija formiranja skupa, kompozicija, mikrobazirana relacija determinacije, realizacija, kao i utemeljivanje (Bennett 2017: odeljak 2.1).⁸⁰ Mada je ovaj spisak relacija heterogen na različitim nivoima, Benetova smatra da se date relacije mogu u osnovi razlikovati prema *relatima* (na primer, relacija konstitucije povezuje objekte, dok realizacija stoji između stanja stvari ili svojstava) i *načinu ujedinjavanja* (primera radi, relacija kompozicije objedinjuje više stvari u jednu, dok je realizacija više determinišuće nego agregativne prirode).

Skepticima u pogledu jedinstva utemeljivanja primeri ovakvih raznolikosti dodatno podstiču sumnje u to da jedinstva među njima uopšte može biti, kao što je to slučaj kod Vilsonove. Benetova ne deli takvo mišljenje i smatra da svi navedeni slučajevi zapravo čine „jedinstvenu porodicu“ (*unified family*) (2017: 18). U nameri da nam razjasni ovu poentu, ona skreće pažnju na pitanje: u kojim slučajevima možemo tvrditi da stvari čine jedinstvenu porodicu? Naše intuitivno razumevanje opštih svojstava (poput: *biti beo*, *biti ljubičast*, *biti plav*, itd.) podrazumeva izvesni razlog zbog kojih ih ujedinjujemo (u našem primeru, u kategoriju boja). Benetova nas poziva da se ovde podsetimo Vitgenštajnovog (Ludwig Wittgenstein) ideje o „porodičnim sičnostima“:

Konačno, setite se Vitgenštajnovog primera o porodičnoj sličnosti među različitim vrstama igara [...] Njegova poenta je, naravno, bila u tome da postoji *samo* porodična sličnost i da je greška tražiti nužne i dovoljne uslove igara. *Moja* poenta je, međutim, da *postoji* porodična sličnost među igrama – i stoga nam je potrebna priča o tome šta to zapravo znači. (Bennett 2017: 19; originalni kurziv)

Poznato je da se stvari mogu ujedinjavati na više različitih načina. Aristotelovski shvaćen odnos između roda (*genus*) i vrsta jedan je od intuitivno najrazumljivijih vidova grupisanja pojmova. Iz filozofske literature poznat nam je odnos između determinata i determinabla.⁸¹ Naučna praksa pokazuje da se neke grupe mogu grupisati na osnovu kauzalne istorije, kao što je slučaj s klasom sisara. No, pored ovih načina, vrlo često stvari ujedinjujemo na osnovu sličnosti njihovih karakteristika. Benet tvrdi: „Najprostiji način da se jedinstvo razume jeste da je ono stvar sličnosti. Članovi porodice svojstava i relacija koji su ujedinjeni na ovaj način su objektivno slični jedni drugima; oni čine razumno prirodnu klasu“ (Bennett 2017: 19). Benetova smatra da su upravo primeri relacija koje je prethodno navela deo takve „razumno prirodne klase“.

Jasno je da relacije utemeljivanja (kao i bilo šta drugo) mogu biti slične na vrlo različite načine. Kako da znamo koje onda sličnosti čine ujedinjenom klasu relacija utemeljivanja (izgrađivanja)? Benetova je svesna da odabir tih sličnosti ne sme biti nasumičan, niti treba da bude samo terminološka stvar. Taj odabir je „delom pitanje koja klasa sličnosti najbolje odgovara pojmu, a delom pitanje koja klasa sličnosti je teorijski korisna“ (2017: 31). Želeći da jasnije odredi koje su karakteristike relevantne za ujedinjavanje relacija utemeljivanja, Benetova tvrdi da te relacije poseduju sledeća svojstva: *usmerenost* (one su antisimetrične i irefleksivne), *nužnost* (ono što je utemeljeno nužno sledi iz onoga što ga utemeljuje) i *generativnost* (ono što je

⁸⁰U ovoj knjizi Benetova ne razjašnjava zbog čega utemeljivanje smešta među druge specifične metafizičke relacije.

⁸¹Više o relaciji determinata-determinabla videti: Wilson (2023).

utemeljeno je generisano onim što ga utemeljuje). Ta svojstva su „pojedinačno nužna i zajedno dovoljna kako bi se određena relacija smatrala relacijom izgrađivanja“ (2017: 32). Na osnovu njih formiramo bitnu klasu objektivnih sličnosti i time izbegavamo da ih ujedinjemo na osnovu teorijski irelevantnih osobina. U neku ruku, svojstva koja je Benetova navela imaju ulogu nalik „žižnom značenju“ (focal meaning) koju interpretatori pripisuju Aristotelovoj teoriji o homonimiji.⁸²

Prihvatanjem pluralizma specifičnih relacija utemeljivanja, filozofi bi ipak morali imati nekakvu predstavu o razlozima njihovog jedinstva. Stanovište kakvo Benetova zagovara podrazumeva da pretpostavka o heterogenosti relacija zavisnosti ne treba da istraživačima bude bilo kakav izazov, jer nam objektivna sličnost među njima dopušta da ih grupišemo u jednu celinu. Date relacije uopšte ne moraju da budu ujedinjene na način na koji to skeptici obično misle, odnosno „članovi klase sličnosti ne moraju sasvim ličiti“ (Bennett 2017: 30). Ukoliko bi u svemu ličili, to bi, po svemu sudeći, vodilo ka singularističkom gledištu o kojem smo govorili.

Mada je svojim pristupom Benetova zaista ukazala na još jednu mogućnost razumevanja jedinstva utemeljivanja, takav pristup za sada među teoretičarima utemeljivanja nije imao značajniji uticaj. Postoje određena pitanja na koje bi takvo stajalište moralo da odgovori. Ukoliko je jedinstvo utemeljivanja zasnovano na sličnosti, to bi za posledicu moglo imati inflaciju opštih relacija koje bi bile zasnovane na uočenim specifičnim relacijama utemeljivanja. Šta sprečava pojavu mnoštva vrlo srodnih opštih relacija utemeljivanja? Da li bi takva pojava vodila ka izvesnom relativizmu? Čini se da bi to moglo voditi daljem usitnjavanju utemeljivanja, kao što je već slučaj sa konkretnim relacijama utemeljivanja. Da li ovakvo shvatanje jedinstva utemeljivanja može da obezbedi definisanje i analiziranje drugih metafizičkih pojmova na jedinstven način? To su samo neka od pitanja koja se nameću. Nisam uveren da izbegavanje generalizma predstavlja pouzdaniji način da se sačuva pojam utemeljivanja. Stoga ćemo u radu podrazumevati isto što i većina teoretičara, a to je generička slika utemeljivanja.

4.4. Da li je utemeljivanje neophodno zbog određivanja smera ontološkog prioriteta među entitetima?

Prethodni Vilsonini prigovori koje smo razmatrali trebalo je da pokažu da su specifične relacije utemeljivanja eksplanatorno nužne i dovoljne za sve teorijske ciljeve, a da je primitivni pojam Utemeljivanja (*Big-G Grounding*) sasvim redundantan. Postoji još jedan argument u prilog utemeljivanju za koji Vilsonova veruje da se mora ozbiljnije uzeti u obzir i da predstavlja najbolju strategiju za teoretičare utemeljivanja. U pitanju je *argument na osnovu određivanja smera prioriteta*.

Osnovna pretpostavka ovog argumenta jeste da specifične relacije utemeljivanja nisu u stanju samostalno da pruže potpun opis metafizičke strukture realnosti. Problem je, zapravo, u tome što nijedna od specifičnih metafizičkih relacija nije inherentno usmerena, odnosno nijedna od njih nije u stanju da specifikuje koji relat ontološki prethodi drugom relatu. Ako uzmemo

⁸²U radu Margaret Kameron (Margaret Cameron) možemo naći pokušaj da se utemeljivanje interpretira preko Aristotelove homonimije (Cameron 2014).

opštu mereološku tvrdnju po kojoj delovi sačinjavaju celinu, iz nje ne možemo neposredno dobiti odgovor na pitanje da li su delovi ontološki zasnovani na celini ili je celina zasnovana na delovima. Prema tome, specifična relacija kompozicije nam ne govori ništa o smeru ontološkog prioriteta među njenim relativima. Razlog tome nije epistemičke, već metafizičke prirode (Cameron 2016: 386). Za mnoge teoretičare ovo dovoljno ukazuje na neophodnost utemeljivanja koje je u stanju da odredi smer ontološkog prioriteta.

Vilsonova priznaje da je ovaj argument vrlo sugestivan, ali veruje da i njega treba odbaciti. Činjenica jeste da same specifične relacije ne mogu određivati smer prioriteta, ali nam za tako nešto ne treba opšte Utemeljivanje. Ono što je, po Vilsoninom mišljenju neophodno jeste primitivni koncept *apsolutne fundamentalnosti* (*absolute fundamentality*). Evo na koji način ona vidi ulogu takvog pojma:

Entiteti koji su u fundamentalnoj bazi su primitivni; ova primitivna specifikacija zatim *određuje smer prioriteta* (pod pretpostavkom da ga ima, jer možda ga ne može biti u slučajevima samoutemeljivanja ili međusobnog utemeljivanja, ili u slučajevima entiteta koji nemaju ništa zajedničko) koji je povezan sa izvesnom specifičnom relacijom utemeljivanja (*'small-g'grounding relation*), kada se primeni na entitete u bazi; praktično, fundamentalnost je hiperintenzionalna. Na primer, ukoliko je Jedno fundamentalno, onda će delovi Jednog biti nefundamentalni; ukoliko je Mnoštvo fundamentalno u primitivnom smislu, onda će fuzije Mnoštva biti nefundamentalne. (Wilson 2014: 561)

Prema tome, primitivni pojam fundamentalnosti je taj koji je potrebno uzeti u obzir prilikom utvrđivanja smera ontološkog prioriteta među entitetima pojedinačnih metafizičkih relacija. Ontološki smer u tvrdnji „Skup formiraju njegovi članovi“ specifikuje se razmatranjem da li su članovi ili sam skup fundamentalni. Nije nam zbog toga potrebna opšta relacija utemeljivanja, već hiperintenzionalni pojam apsolutne fundamentalnosti.

Po svemu sudeći, Vilsonova se slaže s teoretičarima utemeljivanja da realnost poseduje nešto više u svojoj hijerarhijskoj strukturi od onoga što pružaju specifične relacije utemeljivanja (koje obe strane podrazumevaju). Spor je u tome koji primitivni koncept ima teorijsku prednost: utemeljivanje ili apsolutna fundamentalnost. Jedan od osnovnih problema s Vilsoninim rešenjem istakao je Šefer:

Čini mi se da se apsolutna fundamentalnost može lako definisati pomoću utemeljivanja (fundamentalno je ono što nema dalje temelje), te se okvir u kojem se utemeljivanje uzima u primitivnom smislu može lako koristiti kako bi se reklo sve što se ima reći pomoću apsolutne fundamentalnosti. Ali ne postoji očigledna definicija koja se može naći u suprotnom smeru, i stoga uopšte nije očigledno da će upotreba apsolutne fundamentalnosti u primitivnom smislu omogućiti da se kaže sve što se želi reći pomoću relativne fundamentalnosti, ili preko još jačih pojmova koji se tiču utemeljivanja. (Schaffer 2016a: 158)

Razne pristalice utemeljivanja smatrale su da se pojam fundamentalnosti može adekvatnije tumačiti kao koncept „neutemeljenosti“.⁸³ Setimo se Šeferovih određenja (Schaffer 2009: 373):

x je fundamentalno $=_{df}$ ništa ne utemeljuje x .

⁸³Među njima su: Schaffer (2009), Rosen (2010), Audi (2012b), Cameron (2016).

x je izvedeno=*df* nešto utemeljuje x

Vilsonova ovakvo određenje fundamentalnosti smatra metafizički sumnjivim s obzirom na to da ona ne bi trebalo da bude određena preko negativnih pojmova, ili bilo kojih drugih, jer je ono što je „fundamentalno, naprosto, *fundamentalno*“ (Wilson 2014: 560; originalni kurziv). Takav pojam ima bazičnu funkciju nalik aksiomima u teoriji. Osim toga, određivanje fundamentalnosti kao „neutemeljenosti“ bi sasvim odbacilo metafizičku mogućnost teorija po kojima mogu postojati entiteti koji mogu sebe utemeljivati sami sebe (poput, možda, Boga) ili entiteti koji se međusobno utemeljuju (2014: 560).

Kao prvo, nije sasvim očigledno šta Vilsonova vidi sporno u vezi sa negativnim formulacijama fundamentalnosti. Kako tačno razumeti njenu izjavu da je ono što je „fundamentalno, naprosto, fundamentalno“? Čini se da ona ovim izjednačava ideološku primitivnost pojma fundamentalnosti sa metafizičkom primitivnošću. Kao što Rejven kaže: „trivijalna tvrdnja da je fundamentani entitet fundamentalan ne povlači da je samo svojstvo *fundamentalnosti* fundamentalno“ (Raven 2016: 640). Drugim rečima, iz činjenice da su neki entiteti deo fundamentalne metafizičke baze realnosti ne sledi da je nemoguće dati određenu karakterizaciju njihove pozicije, pa makar i u odnosu na druge pojmove (poput utemeljivanja). Čak i pod pretpostavkom da postoje izvesne teorijske prepreke da se pruži definicija fundamentalnosti preko utemeljivanja ili bilo kog drugog pojma, to ne sprečava filozofe utemeljivanja da iznesu opšti kriterijum fundamentalnosti pomoću svog ključnog pojma (Kortabarría 2023: 164). Uostalom, u poglavlju 3.2. razmatrali smo sličnu strategiju da se rasvetli pojam utemeljivanja preko njegovih relacija s drugim bliskim metafizičkim pojmovima. Prema tome, Vilsonina primedba je suviše slaba da bi pomoću nje mogla sasvim odbaciti ideja o određivanju fundamentalnosti preko utemeljivanja.⁸⁴

S druge strane, još manje je ubedljiv Vilsonin prigovor da bi takvo određenje ugrozilo neke moguće metafizičke scenarije. Jedan prost odgovor mogao bi biti da su takve teorije, u stvari, nemoguće. To bi moglo slediti iz opšteprihvaćenih ortodoksnih svojstava utemeljivanja, jer bi takve pretpostavljene mogućnosti protivrečile pretpostavci o irefleksivnosti relacija utemeljivanja. Vilsonini primeri su suviše kontroverzni da bi doveli u pitanje svojstvo irefleksivnosti. No, čak i kada bismo dopustili da su neki od njih mogući, to ne bi moralo da ugrozi opštu ideju da se fundamentalnost može (makar donekle) odrediti preko utemeljivanja. U stvari, čini se da je pred Vilsoninom pozicijom veći izazov kada je reč o potencijalnim metafizičkim scenarijima. Naime, problem za Vilsonovu jeste to što njeno prihvatanje ideje o apsolutnoj fundamentalnosti isključuje jednu metafizičku mogućnost koju dopuštaju mnogi metafizičarima. Nije jasno na koji način njen teorijski okvir može izaći na kraj s idejom da lanac utemeljivanja može biti beskonačan, odnosno da uopšte ne postoji krajnji fundamentalni nivo stvarnosti. Aprirorna pretpostavka o apsolutno fundamentalnom nivou realnosti nosi teorijski teret dokazivanja za Vilsonovu s kojim zagovornici utemeljivanja ne moraju da se nose. Kao što su mnogi teoretičari, poput Rozena, sugerisali, teorija utemeljivanja ne mora da prihvati takvu pretpostavku jer ona treba da bude rezultat zasebnih metafizičkih ispitivanja.

Pored navedenog, postoji dodatni problem za Vilsonino stanovište na koje je ukazao Šefer. On smatra da filozof koji bi bio opremljen specifičnim metafizičkim relacijama i pojmom

⁸⁴ U svom radu Rejven (Raven 2016: odeljak 4.1) ukazuje na mogućnost utemeljivanja da jasnije odredi jedan značajan vid fundamentalnosti, takozvanu „neeliminabilnost“ (*ineliminability*).

apsolutne fundamentalnosti ne bi bio u stanju da razjasni hijerarhijsku strukturu među entitetima koji ne pripadaju fundamentalnom nivou. Šefer ovo ilustruje primerom po kome, s jedne strane, treba uzeti da na fundamentalnom nivou postoje samo čestice i praznina, dok s druge strane, imamo tri nefundamentalna entiteta: moje celo telo, moje celo telo bez mog levog ramena i moje srce (Schaffer 2016a: 159). Oslanjajući se samo na Vilsonina sredstva (apsolutna fundamentalnost plus sve specifične relacije utemeljivanja) i ne možemo odgovoriti na pitanje o smeru fundamentalnosti među tim nefundamentalnim entitetima. Prema tome, Vilsonin teorijski okvir nije dovoljan.

Jedan od osnovnih motiva iza Vilsoninih prigovora bila je sumnjičavost prema primitivnosti pojma utemeljivanja, koji je brzo postao popularan u metafizičkim debatama. Analizirajući ovaj argument vidimo priznanje same Vilsonove da pozivanje na specifične relacije, iako nesumnjivo korisno, ovde nije dovoljno, zbog čega ona i sama uvodi svoj primitivni hiperintenzionalni koncept apsolutne fundamentalnosti. Međutim, na osnovu naših razmatranja možemo da zaključujemo da njeni prigovori nisu uspeli da ukažu na neophodnost i ekspresivnu superiornost pojma apsolutne fundamentalnosti, niti na suvišnost opšteg pojma utemeljivanja.

4. 5. Opšta razmatranja o prigovorima o redundantnosti utemeljivanja

Interesantno je da Vilsonova koncept utemeljivanja uzima u obzir i u svojim razmatranjima o progresu u filozofiji (Wilson 2017). Ona se, naime, slaže sa opštim karnapovskim stavom da u filozofiji nema napretka jer nema opštih fiksiranih standarda na osnovu kojih bi se na određena pitanja moglo odgovoriti. Međutim, Vilsonova smatra da to ne bi trebalo da nam da povoda da prenagljujemo s pesimističkim zaključivanjem, imajući u vidu činjenicu da je prethodnih decenija *de facto* došlo do određenog metodološkog napretka u filozofiji. Osim toga, otvorena je mogućnost utvrđivanja izvesnih standarda u budućnosti s obzirom na to da je ovo još „rudimentaran stupanj filozofskog istraživanja“ (Wilson 2017: 93). Postoje različite prepreke koje ometaju napredak u filozofiji, a među njima je značajna „intradisciplinarna izolovanost“ (*intra-disciplinary siloing*).⁸⁵ Vilsonova vidi pojavu utemeljivanja u savremenoj filozofiji kao istaknuti primer posledica takve vrste izolovanosti.

Bez jasno definisanih teorijskih standarda, istraživači su skloni da zapadnu u situaciju u kojoj sprovode svoje analize ne znajući za rad drugih istraživača koji proučavaju isto ili blisko teorijsko područje, ili takav rad ignorišu. To može rezultirati pojavom izolovanih istraživača koji deluju unutar iste discipline, ali koji operišu jedni mimo drugih, ne osećajući naročitu potrebu da se upoznaju s radom drugih istraživača. Vilsonova smatra da je takvo stanje stvari podstaklo Fajna, Šefera i Rozena da uvedu pojam utemeljivanja u metafizički diskurs:

⁸⁵ Osim intradisciplinarnne izolovanosti, Vilsonova ističe i različite sociološke faktore (*sociological determinants*), kao i pristrasnost (*bias*) u istraživanju, kao relevantne prepreke napretku u filozofiji. U nekom smislu, ovi faktori su istovremeno i uzrok i posledica nedostatka utvrđenih opštih standarda u filozofskim disciplinama.

Po svojoj prilici, svaki od njih radi (ili je radio) u okviru svoje intradisciplinarnе izolacije naprosto ignorišući rad filozofa koji rade van takve izolacije. Fajn je vrsni samotnjak koji stvara svoje vlastite okvire i ne posećuje previše druge. Šefer i Rozen predstavljaju drugačiji slučaj: obojica su stasali u Luisovom hjumovskom okviru, u okviru koga *jeste* tačno da se metafizička zavisnost razume uz pomoć supervenijencije (ili identiteta). S obzirom na okvire unutar kojih ovi filozofi rade ili su radili, i što je još važnije, imajući u vidu to da se nisu osećali obavezanim da se upoznaju s radom van tih okvira – njihovo iskrivljeno predstavljanje stanja stvari oko 2000. godine nije iznenađujuće. (Wilson 2017: 97)

Vilsonova smatra da takva teorijska izolacija, kada je u pitanju utemeljivanje, dovodi do niza sledećih problema (97-98).

Prvo, dovela je do entimemske argumentacije: tvrdi se da zbog neuspešnih analiza metafizičke zavisnosti (preko modalnih, epistemičkih, kauzalnih pojmova), nužno treba pretpostaviti jedan primitivni pojam Utemeljivanja (*Big-G grounding relation*).

Drugo, teorijska izolacija je očigledno doprinela daljem nedostatku upoznavanja radova drugih, koji već imaju razrađena specifična konceptualna sredstva za slućajeve metafizičke zavisnosti. Mnogi istraživači su sledili istaknute teoretićare utemeljivanja, ponavljajući njihov netaćni narativ, po kome su savremeni filozofi sasvim ignorisali pitanja o metafizićkoj zavisnosti i determinaciji sve do radova Fajna, Šefera i Rozena. Vilsonova ukazuje na slućaj Dasgupte, ćiji rad o fizikalizmu (Dasgupta 2014) u potpunosti ignoriše bilo kakve reference na već postojećе radove o formulisanju fizikalistićke teze.

Treće, izolovanost često moće dovesti i do „izmišljanja tople vode“, što sigurno ne doprinosi napretku u istraživanju. Prvobitno su filozofi utemeljivanja insistirali na tome da njihov ključni pojam ima svojstva irefleksivnosti, asimetrićnosti i tranzitivnosti, da bi se potom pojavljivali ćlanci u kojima se ukazuje na slućajeve utemeljivanja koji nemaju neko ili neka od tih svojstava. Po Vilsonovoj ovo je ćist slućaj „izmišljanja tople vode, s obzirom da bi upoznavanje s postojećim opcijama i primenama jasno pokazala da različiti oblici metafizićke zavisnosti koje su predloćene u filozofskoj literaturi nemaju zajednićku nijednu od ovih karakteristika“ (97-98).

Ćetvrto, ovakva izolovanost prilikom istraživanja kao svoju posledicu moće imati jalovo uloćen intelektualni trud. Vilsonova smatra da to vaći za sve one koji su fascinirani kvazirevolucionarnom prićom koja prati utemeljivanje. Iako veruje da treba prićekati rezultate ovakvih istraživanja utemeljivanja, Vilsonova smatra da su svi naponi uloćeni u tom smeru uzaludno protraćeni: „Moćda grešim – joć smo daleko od kraja istraživanja! Ipak, ostaje ćinjenica da su se radovi o Utemeljivanju uglavnom sadržavali nepotrebne i neiluminativne primene ili beskorisna raspetljavanja, gde smo, kao što je Barkli rekao u uvodu svoje *Rasprave* (1710) ‘prvo podigli praćinu, a onda se ćalimo što ne moćemo ništa videti’“ (Wilson 2017: 98).

Uzevši u obzir naća prethodna razmatranja o Vilsoninim argumentima protiv utemeljivanja, kako oceniti njene optućbe o teorijskoj izolovanosti koja je dovela do pojave utemeljivanja? Pre svega, odgovorićemo ukratko na njena gornja zapaćanja.

Prvo, tvrdnja o entimemskoj argumentaciji jeste Vilsonina neosnovana interpretacija. Nije mi poznat nijedan autor koji tvrdi da na osnovu neuspeha prethodnih analiza metafizićke zavisnosti i determinacije *nućno* sledi pretpostavka o primitivnom konceptu utemeljivanja. Reć je

o tome, kao što smo videli, da teoretičari smatraju da se pojam utemeljivanja nameće kao adekvatnije konceptualno sredstvo kojim jasnije rasvetljavamo pitanja o metafizičkoj strukturi realnosti i sporova u pogledu nje.

Drugo, Vilsonina tvrdnja po kojoj se utemeljivanje delom javlja kao posledica ignorisanja rada drugih istraživača iz iste ili bliske oblasti deluje kao prilično subjektivna procena koju nije lako opovrgnuti. Izuzev Dasguptinog rada o fizikalizmu, ona ne potkrepljuje svoj sud dodatnim primerima. Možemo pretpostaviti da je on dobrim delom zasnovan na Vilsoninom ubeđenju da su nam za potpun metafizički opis sveta potrebne isključivo specifične relacije utemeljivanja (i pojam apsolutne fundamentalnosti), te da je zanemarivanje radova o tim konkretnim relacijama podstaklo filozofe da uvedu Utemeljivanje. Naša ranija razmatranja dovoljno su ukazala na slabost ovakvog tvrđenja.

Treće, što se tiče optužbe da teoretičari utemeljivanja „izmišljaju toplu vodu“, mislimo da ona predstavlja karikiranje doprinosa koje je utemeljivanje dalo metafizičkim debatama. Uzevši raspravu povodom formalnih svojstava utemeljivanja kao primer, Vilsonova primećuje da teoretičari tek naknadno spoznaju ono što su već znali, a to je da se specifične relacije utemeljivanja ne mogu ujediniti zbog njihovih različitih logičkih karakteristika. Ne želeći da ovde produbljujemo raspravu o datoj temi, pretpostavimo da je Vilsonova u pravu. Detaljnim radom na istraživanju svojstava utemeljivanja, autori na sasvim drugačije načine mogu doći do ideja koje su im ranije bile poznate i iz toga izvoditi drugačije zaključke. Iskustvo s ispitivanjem logičkih osobina pojma utemeljivanja istraživačima bi moglo da potvrdi da se ovaj pojam ne može tako jednoznačno odrediti, te da bi jedinstvo tog pojma trebalo tražiti u metafizičkim a ne u čisto logičkim svojstvima. To sigurno nije „izmišljanje tople vode“.

I četvrto, iako sama izjavljuje da smo još na „rudimentarnom stupnju filozofskog istraživanja“, Vilsonova se ne ustručava da izrekne presudu da je teoretisanje o utemeljivanju uzaludno traćenje intelektualne energije. Čak i ukoliko bi se u bliskoj budućnosti pokazalo da je i teorija utemeljivanja doživela neuspeh kao i druge teorije o metafizičkoj zavisnosti, izvođenje negativnog zaključka se ne može smatrati jalovim intelektualnim radom. Zar nam to, uostalom, ne govore i iskustva s drugim neuspešnim analizama ontoloških slojeva realnosti. Prema tome, Vilsonini zaključci o posledicama intradisciplinarnosti izolovanosti ne mogu se uzeti previše ozbiljno.

Osvrnimo se na prigovore o redundantnosti kojim smo se prethodno bavili. Prvi Vilsonin prigovor imao je za cilj da pokaže da su tvrdnje o utemeljivanju u potpunosti neinformativne za metafizička istraživanja, jer filozofi koji ih tvrde raspolažu samo praznom ideologijom koja ne može ništa više da saopšti od toga da „X utemeljuje Y“. Naša razmatranja pokazala su da je takav Vilsonin argument u suštini argument „strašila“ (*strawmen*), jer ona njime napada iskrivljenu poziciju koju ne zastupa nijedan filozof utemeljivanja. Naime, teoretičari utemeljivanja nisu se ni po čemu obavezali na jaku tvrdnju da se u istraživanju treba služiti samo Utemeljivanjem, niti da Utemeljivanje može i treba da zameni specifične relacije, što bi ih vodilo ka singularizmu. Ovakav vid primedbe čini se prilično slabijim od Dejlijevih prigovora protiv razumljivosti.

Drugim prigovorom namera je bila da se ospori intuitivna ubedljivost uvođenja utemeljivanja kao faktora jedinstva među raznolikim metafizičkim relacijama. Kao što smo prikazali, u literaturi su se izdvojila tri stanovišta o tom jedinstvu, od kojih smo kao

najplauzibilniji izdvojili generalizam. Po našoj interpretaciji on se javlja u jačem i umerenom obliku, a Vilsonine primedbe primarno pogađaju samo jači oblik. Kada je reč o umerenom generalizmu, ona smatra da on ne može da obezbedi formalno jedinstvo među specifičnim relacijama, dok smo mi tvrdili da formalni razlozi i nisu primarni temelj njihovog jedinstva. Vilsonova ne pruža objašnjenje na osnovu kojih kriterijuma izdvaja svoju listu specifičnih relacija utemeljivanja.

Tokom razmatranja trećeg prigovora videli smo da sama Vilsonova priznaje da različite specifične relacije utemeljivanja nisu dovoljne da objasne smer ontološkog prioriteta među svojim relatima. Stoga, bilo joj je neophodno da uvede primitivni koncept apsolutne fundamentalnosti. Međutim, naša analiza je pokazala da takvo objašnjenje nije zadovoljavajuće, jer otvara druge probleme s kojima se ne suočava pojam utemeljivanja. Nije reč o tome da nam koncept (apsolutne) fundamentalnosti uopšte nije od koristi, već da nije dovoljan da bi obavljao funkciju koju mu Vilsonova pripisuje.

Uzevši sve rečeno u obzir, zaključujemo da nijedan od Vilsoninih prigovora nije uspeo da opovrgne osnovne razloge za uvođenje utemeljivanja u metafiziku. Na svaki od njih metafizičari utemeljivanja imaju dovoljno teorijskog prostora da odgovore. Još bitnije, nijedna od iznetih kritika nije bila dovoljno ubedljiva i konkluzivna da bi podržala radikalnu skeptičku tezu eliminativizma. Moramo na kraju ovog poglavlja reći i to da time što smo odbacili prigovore o redundantnosti utemeljivanja nismo još jasno pokazali na koji konkretno način je ovaj koncept neophodan. Za tako nešto, potrebno je ukažemo na makar jedan slučaj njegove primene koji to nedvosmisleno pokazuje. Time ćemo se baviti u narednom poglavlju.

Poglavlje 5

5. Slučaj primene utemeljivanja u metafizici nauke

Odbacivanjem skeptičkih prigovora upućenih pojmu utemeljivanja, malo toga konkretnog smo rekli o njegovoj neophodnosti i korisnosti u metafizičkim raspravama. Cilj ovog poglavlja jeste dataj nedostatak otkloni razmatranjem slučaja primene utemeljivanjau aktualnoj raspravi u oblasti metafizike nauke (*metaphysics of science*). Na primeru rasprave o hjumovskom shvatanju naučnih zakona, pokazaćemo da koncept utemeljivanja ima plodnu primenu u rasvetljavanju odnosa metafizičkih i naučnih objašnjenja, kao i da omogućava da se formulišu novi argumenti protiv određenog metafizičkog stanovišta (hjumovskog viđenja zakona).

5.1. Rasprave o hjumovskom shvatanju zakona

Jedno od najuticajnijih metafizičkih stanovišta o prirodi naučnih zakona jeste hjumovsko shvatanje zakona.⁸⁶ Po takvom shvatanju, naučni zakoni predstavljaju određene pravilnosti koje počivaju na svim činjenicama iz hjumovskog mozaika (*Humean Mosaic*). Takvo stanovište je hjumovsko s obzirom na to da podrazumeva da zakoni ne pretpostavljaju nužnu vezu među postojećim događajima u svetu. Zakoni su samo generalizacije, odnosno načini da se opišu pravilnosti među događajima. Ono što poštoji na fundamentalnom ontološkom nivou jeste pomenuti hjumovski mozaik, odnosno aktualna distribucija nemodalnih prirodnih svojstava u prostorvremenu (Emery 2020: 439). Po ovom shvatanju, zakoni su utemeljeni u njihovim pojedinačnim instancama.

Zagovornici ovakvog gledišta o zakonima smatraju da se zakoni mogu redukovati na mozaik shvaćen kao totalitet činjenica o prostorno-vremenskim tačkama, prirodnim svojstvima koja su u njima instancirana i prirodnim relacijama između njih. Da bi se izbeglo poistovećivanje slučajnih generalizacija i zakonolikih generalizacija filozofi su se uglavnom oslanjali na Luisov pristup koji se poziva na najbolji sistem (*BSA – Best System Account*). Takva pozicija podrazumeva da su zakoni aksiomi sistema koji uspeva da na najuspešnji način održava ravnotežu između jednostavnosti i informativnosti. Sistem je jednostavan ukoliko su mu takvi i aksiomi, a informativan ukoliko nešto sadržajno saopštava o mozaiku.⁸⁷

⁸⁶Prikaz rasprave koji će ovde biti iznet u većoj meri sledi prikaz koji su dali Jandrić & Jovanović Kozłowski (2023).

⁸⁷Videti: Lewis (1983, 1986a, 1994), Loewer (2012).

Različiti autori iznosili su različite prigovore takvom tumačenju zakona, od kojih se najviše raspravljalo o prigovoru o cirkularnosti objašnjenja u ovakvom pristupu. Dejvid Armstrong (David Armstrong) je bio među prvim filozofima koji su formulisali takvu primedbu (Armstrong 1980). Problem je u tome što bi zakoni trebalo da objasne temeljne karakteristike mozaika, a pitanje je da li su u stanju da to urade ukoliko zakone razumemo kao skup generalizacija izvedenih upravo od istog tog mozaika? Aleksander Bird (Alexander Bird) je ovako video problem za hjumovsko viđenje zakona:

Zakoni imaju sposobnost objašnjavanja. Oni objašnjavaju svoje instance, odnosno objašnjavaju pravilnosti koje nalazimo u prirodi. Da li bi zakoni mogli da obavljaju ovu eksplanatornu ulogu ako bi oni sami bili pravilnosti? Antihjumovci tvrde da ne bi mogli. Činjenice mogu objašnjavati druge činjenice, ali ne mogu objašnjavati same sebe. (Bird 2007: 86)

Tim Modlin (Tim Maudlin) je problem eksplanatorne cirkularnosti predstavio na sledeći način:

[...] čini se da sam hjumovski mozaik ne dopušta dalje objašnjenje. S obzirom da je to ontološki temelj na osnovu koga se objašnjavaju sve druge postojeće stvari, nijedna od tih stvari ne može zaista objasniti strukturu samog mozaika. Ova primedba se već dugo iznosi, uobičajeno kao prigovor bilo kojem hjumovskom objašnjenju zakona. *Ukoliko zakoni nisu ništa drugo do generičke karakteristike hjumovskog mozaika, onda postoji smisao po kome se ne može pozivati na te iste zakone da bi se objasnile posebne karakteristike samog mozaika: zakoni su ono što jesu zahvaljujući mozaiku, a ne obrnuto.* (Maudlin 2007: 172; moj kurziv)

Odgovarajući na Modlinovu kritiku, Beri Louer (Barry Loewer) je ukazao na to se navodna cirkularnost javlja kao posledica zanemarivanja razlike između metafizičkog i naučnog objašnjenja. Po njemu, jedna od karakteristika metafizičkih objašnjenja jeste što ona pokazuju da su određeni fenomeni utemeljeni drugim (kao što su, recimo, mentalne činjenice utemeljene neurofiziološkim činjenicama), pa su kao takva ona sinhronijskog karaktera. S druge strane, naučna objašnjenja se ne odnose prvenstveno na pitanja o tome koji su događaji fundamentalniji u odnosu na druge, već na to na koji način objasniti javljanje izvesnih događaja u svetu na temelju zakona i prethodnih događaja. Za razliku od metafizičkih, naučni zakoni mogu biti i probabilistički (Loewer 2012: 131). Imajući ovo u vidu, Louer tvrdi da primedba hjumovcima o cirkularnom objašnjenju nije uzela u obzir tu osnovnu razliku:

Tvrđim da ovaj prigovor počiva na neuspehu da se povuče razlika između metafizičkog i naučnog objašnjenja. Po Luisovom objašnjenju, hjumovski mozaik *metafizički* determiniše ... zakone. On metafizički objašnjava (ili je deo objašnjenja zajedno s određenjem Najbolje teorije) zbog čega su određeni iskazi zakoni. To metafizičko objašnjenje ne sprečava ... zakone da obavljaju svoju uobičajenu ulogu zakona u naučnim objašnjenjima. (Loewer 2012: 131; originalni kurziv)

Kada se jasno konceptualno razgraniči metafizičko od naučnog tipa objašnjenja, Louer smatra da na taj način nestaje prividni problem cirkularnosti. Ono što je prvobitno izgledalo kao cirkularno objašnjenje u stvari su dva različita tipa eksplanatornih relacija koje se kreću u suprotnim smerovima. Odnosno, hjumovski mozaik nam omogućava da imamo metafizičko objašnjenje zakona, i da pritom sami zakoni mogu dati naučno objašnjenje različitih aspekata tog mozaika. Ova Louerova replika podstakla je mnoge autore da se upuste u raspravu koja je i dalje

u toku.⁸⁸ U svrhu naših razmatranja, uzećemo u razmatranje značajan odgovor koji je Loueru uputio Mark Leng.

5.2. Lengov princip tranzitivnosti

S obzirom na značajan uticaj pojma utemeljivanja u metafizičkim debatama, očekivano je da su mnogi autori, prilikom analiziranja naučnih zakona, sve više pod metafizičkim objašnjenjem podrazumevali utemeljivanje, a ne supervenijenciju. Takav je slučaj i kod Lenga. Po njegovom mišljenju, iako se svakako može napraviti razlika između metafizičkih i naučnih objašnjenja, oni se mogu povezati sledećim *principom tranzitivnosti (transitivity principle)*:

Ako E naučno objašnjava (ili pomaže da se naučno objasni) F, a D utemeljuje (ili pomaže da se utemelji) E, onda D naučno objašnjava (ili pomaže da se naučno objasni) F. (Lange 2013: 256)

Zahvaljujući ovom principu u stanju smo da uočimo da te vrste objašnjenja nisu sasvim nezavisne jedna od druge. Leng tvrdi da nam slučajevi primene principa nisu nepoznati u filozofskim istraživanjima, kao i to da njega jasno potvrđuju primeri iz naučne prakse:

[P]retpostavimo da se određeni balon širi zbog različitih zakona i činjenice da je pritisak gasa unutar balona veći od atmosferskog pritiska van balona. S obzirom da je činjenica da je unutrašnji pritisak veći od spoljašnjeg utemeljena na vrednosti spoljašnjeg pritiska, na osnovu principa tranzitivnosti sledi da unutrašnji i spoljašnji pritisci pomažu tome da se naučno objasni zbog čega se balon širi. Što je takođe tačno. Unutrašnji pritisak je, s druge strane, utemeljen na silama koje vrše različiti molekuli gasa kada se sudaraju s unutrašnjim zidovima balona. Shodno principu tranzitivnosti, te sile stoga pomažu da se naučno objasni zašto se balon širi. (Lange 2013: 142)

Da ne bi objašnjenje išlo u oba smera, Leng naglašava da moramo podrazumevati princip zabrane samoobjašnjenja (*prohibition on self-explanation*) po kojem nijedna činjenica ne može objašnjavati (ili pomagati u objašnjenju) samu sebe. (Lange 2013: 258) Ovo je u skladu, kao što smo ranije u radu istakli, sa opšteprihvaćenim stavom o irefleksivnosti utemeljivanja, i uopšte, sa irefleksivnošću bilo kakvog tipa objašnjenja.

Leng smatra da Louerovo oštro odvajanje naučnih od metafizičkih objašnjenja ne rešava problem za hjumovsko shvatanje zakona. On ovo pojašnjava primerom natrijumske soli. Uzmimo u obzir zakon po kojem se žuti plamen javlja prilikom sagorevanja natrijumske soli daje naučno objašnjenje (ili pomaže u tome) fenomena žutog plamena. Budući da je taj zakon utemeljen na hjumovskom mozaiku, onda bi po principu tranzitivnosti hjumovski mozaik trebalo da pomogne u naučnom objašnjavanju fenomena žutog plamena. Međutim, upravo nije jasno kako bi to moglo biti slučaj ako znamo da hjumovski mozaik (kao totalitet različitih činjenica) sadrži i činjenicu o žutom plamenu (Lange 2013: 257-258). Louerov manevar s razlikovanjem naučnih i metafizičkih objašnjenja ne uspeva da izbegne problem cirkularnosti, jer su ova objašnjenja međusobno povezana principom tranzitivnosti. Time Louer ipak krši pomenuti princip zabrane samoobjašnjenja.

⁸⁸Videti: Lange (2013), Hicks and van Elswyk (2015), Miller (2015), Roski (2018), Emery (2019), Kovacs (2020) i Jandrić & Jovanović Kozłowski (2023).

Određeni autori smatrali su da se Lengov princip tranzitivnosti može dovesti u pitanje različitim protivprimerima. Pa tako, Elizabet Miler (Elizabeth Miller) navodi sledeći slučaj:

[P]retpostavimo da činjenica da se puž Džejms nalazi u biološkom stanju B u trenutku t_1 pomaže da se naučno objasni činjenica da se čestica q u njegovom mozgu nalazi u stanju pobuđenosti u trenutku t_2 . Osim toga, pretpostavimo da su biološke činjenice različite od činjenica koje se odnose na instanciranje svojstava opisanih fundamentalnom fizikom, ali potpuno utemeljene na njima. Konkretno, činjenica da se puž Džejms nalazi u biološkom stanju B u t_1 utemeljena je na činjenicama o rasporedu nekih relevantnih čestica ... Dakle, ili činjenica da se čestica p nalazi na mestu l sama utemeljuje činjenicu da se Džejms nalazi u biološkom stanju B , ili je ta činjenica utemeljena na konjunktivnoj činjenici koja je delom utemeljena na činjenici da se čestica p nalazi na mestu l . U svakom slučaju, prema Lengovom principu tranzitivnosti, sledi da činjenica da se čestica p nalazi na mestu l u trenutku t_1 pomaže da se naučno objasni činjenica da se čestica q u Džejmsovom mozgu nalazi u pobuđenom stanju u trenutku t_2 . Međutim, pretpostavimo da je činjenica da se čestica p nalazi na mestu l u trenutku t_1 kompatibilna s bilo kojim brojem bioloških stanja koja bi mogla biti u trenutku t_1 – budući da bi p mogla ostati na istom mestu dok su druge čestice mogle biti preuređene. Pored toga, činjenica da se Džejms nalazi u biološkom stanju B u t_1 kompatibilna je s neuspehom da p bude na mestu l u t_1 – jer bi Džejms mogao biti u istom biološkom stanju i da je neka druga čestica na mestu l . U tom slučaju, čak i ako činjenica da je Džejms u B u t_1 pomaže da se naučno objasni činjenica da je q pobuđeno u t_2 , mogli bismo sumnjati u zaključak odobren principom tranzitivnosti, da činjenica da se p nalazi na l u t_1 pomaže da se naučno objasni činjenica da je q pobuđeno u t_2 . Najzad, činjenica da je p na mestu l kompatibilna je s bilo kojim brojem činjenica o Džejmsovom biološkom stanju u t_1 , a činjenica da je Džejms u biološkom stanju B u t_1 jeste na isti način kompatibilna s bilo kojim brojem činjenica o mestu p u trenutku t_1 . (Miller 2015: 1321-1322)

Istu poentu Majkl Hiks (Michael Townsen Hicks) i Piter van Elsvik (Peter van Elswyk) izneli su na sažetiji način svojim primerom:

Položaj elektrona e delimično metafizički objašnjava položaj lava L . Položaj L naučno objašnjava broj plena u regionu R . Međutim, položaj elektrona e ne objašnjava broj plena u regionu R . Jer, čak i da se elektron nalazio negde drugde, L bi i dalje terao plen iz R . (Hicks & van Elswyk 2015: 438)

Oba navedena primera služe se istom strategijom. Naime, u objašnjenju određenog fenomena uzimaju se u obzir svojstva koja mogu biti višestruko realizibilna (kao što su u prvom primeru biološka svojstva). Dalje se pretpostavlja da su instance tih svojstava utemeljene na određenim realizatorima na fundamentalnijem ontološkom nivou. Međutim, pokazuje se da ti realizatori ne mogu naučno objašnjavati fenomen od kog smo krenuli jer postoji otvorena mogućnost da bi se on mogao javiti i u slučaju nekih drugih realizatora. Na taj način se mogu naći primeri, poput navedenih, koji će pokazati da Lengov princip tranzitivnosti nije validan (cf, Jandrić & Jovanović Kozłowski 2023: 142).

Leng je na iznete kritike reagovao time što je u svoja razmatranja pridodao ideju o kontrastnim objašnjenjima (Lange 2018).⁸⁹ Po takvom pristupu, kada se govori o naučnim objašnjenjima ona se čine da predstavljaju neposrednu relaciju između eksplanansa i

⁸⁹Ideju o kontrastnim objašnjenjima (contrastive explanations) u filozofiju je uveo Bas van Fraassen (Bas van Fraassen) u knjizi *The Scientific Image* (1980). Osim u njegovom radu, o kontrastnim objašnjenjima videti: Barnes (1994), Schaffer (2005; 2012), Hicks (2005).

eksplananduma. To je samo naizgled tako, s obzirom da detaljnija analiza pokazuje da objašnjenje podrazumeva i određene najčešće prećutne, kontraste. Objašnjenje je, u stvari, četvoromesna relacija koja među svoje relate uključuje i kontraste: A pre nego A' objašnjava slučaj B pre nego B' .⁹⁰ Funkcija kontrasta je da u objašnjenjima razjasni činjenica zbog čega se neki događaj dešava pre nego neki drugi razjašnjajući time relevantne faktore u poređenju. Uzevši ovakvo shvatanje objašnjenja, Leng iznosi rafinisanu verziju principa tranzitivnosti u kojima su kontrasti eksplicirani:

Ako činjenica E , pre nego E' , naučno objašnjava [ili pomaže u naučnom objašnjavanju] činjenicu F , pre nego F' , iako činjenica D pre nego D' utemeljuje [ili pomaže u utemeljivanju] činjenice E , onda činjenica D , pre nego D' naučno objašnjava [ili pomaže u naučnom objašnjavanju] činjenicu F pre nego činjenicu F' . (Lange 2018: 1341-1342)

S ovim principom Leng uverljivo pokazuje da se može utvrditi da izneti protivprimeri ne pogađaju tranzitivnost.⁹¹ Istina je da dati primeri ne opovrgavaju princip tranzitivnost, ali razlog zašto je to tako postaje jasan tek s ekspliciranjem kontrasta koje oni prećutno podrazumevaju. Ukratko, problem je u tome što eksplanandum u metafizičkom objašnjenju nije identičan s eksplanansom u naučnom objašnjenju kako to može delovati na prvi pogled, s obzirom da se njihovi implicitni kontrasti ne podudaraju (cf. Jandrić & Jovanović Kozłowski 2023: 143). Ukoliko bismo uzeli u obzir samo one kontraste koji se poklapaju, time bi se još jasnije videlo da princip tranzitivnosti nije uopšte sporan.⁹² Da bismo ovo bolje razjasnili vratimo se primeru s pužem koji navodi Milerova. On se sažeto može prikazati pomoću sledeće dve premise:

1) Prisustvo čestice p na mestu l metafizički objašnjava javljanje biološkog stanja B kod puža u trenutku t_1 ; i

2) Pojava biološkog stanja B kod puža u trenutku t_1 naučno objašnjava pobuđeno stanje čestice q kod puža u trenutku t_2 .

Na osnovu gornjih premisa i principa tranzitivnosti treba da sledi zaključak:

3) Javljanje čestice p na mestu l naučno objašnjava pobuđeno stanje čestice q kod puža u trenutku t_2 .

Međutim, ovaj zaključak nije ispravan jer je čestica p moglo da bude i na nekoj drugoj lokaciji a da se i dalje javi pobuđeno stanje čestice q u trenutku t_2 . Međutim, pogledajmo sada iste premise, ali sa jasno istaknutim kontrastima:

1') Prisustvo čestice p na mestu l pre nego na nekom drugom mestu l' metafizički objašnjava maksimalno određenu manifestaciju B_1 biološkog stanja B pre nego neku drugu maksimalno određenu manifestaciju istog biološkog stanja u trenutku t_1 .

⁹⁰Objašnjenje može i dalje biti dvomesna relacija ukoliko se kao relati uzmu *difference-makers*.

⁹¹Interesantno je prisetiti se da je Šefer (Schaffer 2012) uveo kontraste kao rešenje za netranzitivne slučajeve utemeljivanja, dok Leng ovde demonstrira da se kontrastima, u stvari, potvrđuje tranzitivnost utemeljivanja.

⁹²Hiks je kritikovao Lengovu odbranu principa tranzitivnosti pomoću kontrastnih objašnjenja pozivanjem kontrastnu prirodu objašnjenja kao i metaobjašnjenja (Hicks 2021). Međutim, Andrej Jandrić i Radmila Jovanović Kozłowski su u svom radu pokazali da Hiksova strategija nije uspešna (Jandrić & Jovanović Kozłowski 2023).

2') Javljanje maksimalno određene manifestacije B_1 biološkog stanja B u trenutku t_1 *pre nego odsustvo bilo kakve manifestacije istog biološkog stanja B* , naučno objašnjava pobuđenost čestice q u trenutku t_2 *pre nego njenu nepobuđenost*.

Kada predstavimo premise na ovaj način jasno uočavamo nepoklapanje među kontrastima, koje pre toga nismo mogli da primetimo. To nam govori da se premise 1') i 2') ne može primeniti princip tranzitivnosti, pa se ne može izvesti ni nepoželjan zaključak 3). Stoga primer Milerove ne uspeva da dovede u pitanje princip tranzitivnosti. S druge strane, ovo nam dodatno omogućava da pokažemo da Šeferov argument protiv tranzitivnosti, koji smo naveli u poglavlju 1.2., nije validan.⁹³ Taj argument glasi ovako (Schaffer 2012: 126-127). Iz premisa:

1) Činjenica da predmet ima ulubljenje koje ima utemeljuje činjenicu da taj predmet ima maksimalan oblik S ; i

2) Činjenica da predmet ima maksimalan oblik S utemeljuje činjenicu da je on manje-više okrugao

prema Šeferovom mišljenju sledi zaključak:

3) Činjenica da predmet ima ulubljenje koje ima utemeljuje činjenicu da je on manje-više okrugao.

S obzirom da je svojstvo *biti manje-više okrugao* višestruko realizibilno i da može biti ostvareno preko više različitih maksimalnih oblika, pomoću kontrasta bismo argument mogli predstaviti ovako:

1) Prisustvo određenog ulubljenja R *pre nego njegovo odsustvo* objašnjava pojavu maksimalnog oblika S_1 *pre nego pojavu nekog drugog maksimalnog manje-više okruglog oblika*.

2) Pojava maksimalnog manje-više okruglog oblika S_1 *pre nego odsustvo bilo kog maksimalnog manje-više okruglog oblika* objašnjava činjenicu da je predmet manje više okrugao *pre nego da nije*.

Prema tome, upotrebom lengovske strategije s kontrastima jasno vidimo da ni Šeferov argument protiv tranzitivnosti nije uspešan. Prema tome, u skladu sa standardnom slikom utemeljivanja možemo da zaključimo da utemeljivanje jeste tranzitivna relacija.

5.3. Neophodnost pojma utemeljivanja

U kontekstu naših prethodnih razmatranja o utemeljivanju, ova rasprava o prirodi naučnih zakona baca određeno svetlo na ulogu i značaj samog pojma utemeljivanja. Prisetimo ideje koja stoji u osnovi Vilsoninih prigovora, a to je da nam je pojam utemeljivanja teorijski redundantan budući da sve što on može da uradi mogu adekvatnije da učine specifičnije relacije utemeljivanja koje su već prisutne u metafizici. Hjumovska stanovišta o prirodnim zakonima su u formulacijama svojih tvrdnji pod metafizičkim objašnjenjem podrazumevali jednu takvu

⁹³ Zahvaljujem se Andreju Jandriću na ovom uvidu.

specifičnu relaciju zavisnosti, a to je relacija supervenijencije. Međutim, postoji problem koji se tu javlja kao posledica primene upravo onih primera koji su autori izneli protiv principa tranzitivnosti utemeljivanja.

Po našem uverenju, prihvatanje Lengovog principa tranzitivnosti može imati višestruke teorijske koristi. Njegova najočiglednija primena vidljiva je u povezivanju naučnih i metafizičkih objašnjenja, koje bi bez tog principa ostali nepovezani (ili, u najmanju ruku, nejasno povezani). Takvu relaciju među objašnjenjima ne možemo da uspostavimo oslanjanjem na druge više specifične relacije (*small-g relations*).⁹⁴ Pokušajmo da to vidimo na primeru supervenijencije na koju su se hjumovci najviše pozivali. Razmotrimo mogućnost da se princip tranzitivnosti definiše preko supervenijencije na sledeći način:

Ako A naučno objašnjava (ili pomaže da se naučno objasni) B, a C pomoću supervenijencije metafizički objašnjava (ili u tome pomaže) A, onda C naučno objašnjava (ili pomaže da se naučno objasni) B.

Međutim, ova formulacija nije plauzibilna budući da supervenijencija ovde ne omogućava da zadržimo tranzitivnost. Kao što je poznato, supervenijencija nam govori da ne može biti razlike na višem nivou (A) bez razlike na nižem nivou (C). Međutim, problem je što se u subvenijentnoj bazi može naći više različitih realizatora (C_1, C_2, \dots, C_n), kao što su sugerisali gornji primeri s višestruko realizabilnim svojstvima. Recimo da je A zaista realizovano preko C_1 , to nam ne bi dalo za pravo da tvrdimo da C_1 naučno objašnjava B, jer je A moglo da bude realizovano preko C_2 , u kom slučaju bi se B javilo i bez javljanja C_1 . Drugim rečima, pretpostavimo da određeno mentalno stanje supervenira nad fizičkim i da to mentalno stanje pomaže da se naučno objasni neko drugo mentalno stanje. Kao višestruko realizabilno to prvo mentalno stanje je realizovano određenim fizičkim stanjem C_1 , ali to C_1 stanje ne može po principu tranzitivnosti pružiti naučno objašnjenje drugog mentalnog stanja s obzirom da je C_1 moglo da se ne pojavi ili da na njegovo mesto moglo doći neko drugo fizičko stanje C_2 .

Namera Milerove, Hiksa i Van Elsvika bila je da ovakvim primerima dovedu u pitanje tranzitivnost utemeljivanja. Međutim, videli smo da se takvi kontrapimeri vrlo lako otklanjaju ekspliciranjem njihovih relevantnih kontrasta kako je to Leng uspešno pokazao. Za nas je ovde značajno što isti takvi primeri vrlo jasno pokazuju nemogućnost drugih specifičnijih relacija utemeljivanja da se pomoću ovog principa povežu sa naučnim objašnjenjem. Na taj način vidimo jasnu teorijsku prednost utemeljivanja.

Ovaj slučaj nam omogućava da jasnije odgovorimo na Vilsoninu kritiku i tvrdimo da je pojam utemeljivanja neophodan i koristan iz dva bitna razloga. Prvo, uvođenje pojma utemeljivanja omogućava nam da formulišemo princip tranzitivnosti (koji potvrđuju i primeri iz naučne prakse), kojim se na mnogo transparentniji način može artikulirati veza između metafizičkih i naučnih objašnjenja. Videli smo da ovaj princip nije zadovoljen za neke druge *small-g grounding relations*, poput supervenijencije. Drugo pozivanjem na utemeljivanje i princip tranzitivnosti, u mogućnosti smo da razjasnimo (i možda rešimo) određene metafizičke rasprave prvog reda. Tako su, na primer, novi argumenti protiv hjumovskog shvatanja zakona mogli da se logički strogo artikuliraju tek s pojavom pojma utemeljivanja, a ne pomoću drugih poznatih pojmova.

⁹⁴Zahvaljujem se Andreju Jandriću što mi je na ovu mogućnost skrenuo pažnju u razgovorima.

Odnos između naučnih i metafizičkih istraživanja dugo je predmet razmatranja različitih filozofa. Savremeni analitički filozofi se uglavnom slažu u tome da među njima ne može biti nikakvog antagonizma, već da su mnoge naše naučne teorije uveliko prožete metafizičkim principima. Neki aristotelovski nastrojani filozofi slažu se s opštim Aristotelovim tvrdnjama da nauka i metafizika istražuju realnost, ali da to metafizika čini na dosta opštijem nivou. Setimo se Aristotelovog stava da „Ova nauka [metafizika] nije istovetna ni sa jednom od od takozvanih parcijalnih. Jer nijedna druga nauka ne razmatra uopšte biće kao biće...“ (Met. 1003a21-25). S ovim se slaže i Fajn, smatrajući da se metafizika razlikuje i po upotrebi apriornih metoda i da bi ona trebalo da bude potpora drugim naukama (Fine 2012b: 8-9). Tahko podržava Louovo mišljenje u tome da su nauka i metafizika u komplementarnom odnosu (Tahko 2012: 33). Međutim, razmatranja o utemeljivanju u kontekstu primene principa tranzitivnosti sugerise nam da je ta veza čvršća. Nije reč samo o tome da su nauka i metafizika dva potpuno dispartna i nezavisna oblika istraživanja stvarnosti. U stvari, naša razmatranja o utemeljivanju sugerisu da su naučna i metafizička objašnjenja neraskidivo povezana.

Osim toga, slučaj primene utemeljivanja u metafizi nauke objašnjava na koji način se može dodatno razjasniti sadržaj pojma utemeljivanja. U poglavlju 3.2. smo govorili o Dejlijevom prigovoru strategiji po kojoj se nešto informativno o utemeljivanju može reći i na osnovu njegovih odnosa s drugim već razumljivim pojmovima. S jedne strane, jasno smo pokazali da takav postupak pretpostavlja da imamo izvesnu intuitivnu predstavu o utemeljivanju na osnovu brojnih primera, kao i da se sadržaj pojma utemeljivanja onda može razjasniti praćenjem njegovih konceptualnih veza s drugim pojmovima. Po našem uverenju, gorerazmatrani slučaj primene pojma utemeljivanja u metafizici nauke može jasnije utvrditi njegov sadržaj na osnovu teorijske funkcije koju on vrši. Zahvaljujući utemeljivanju, a ne nekom drugom pojmu ontološke zavisnosti, u poziciji smo da preko principa tranzitivnosti povežemo naučna i metafizička objašnjenja. To nam dalje govori da upravo jasno povezivanje s primerima naučnih objašnjenja imamo indirektno potvrđivanje neophodnosti pojma utemeljivanja ne samo na osnovu čistih metafizičkih razloga, već i razloga koji sugerise naučna praksa. Ovo ujedno pokazuje na neosnovano tvrđenje Vilsonove da se razmatranja o utemeljivanju plod intradisciplinarnе izolovanosti.

Zaključna razmatranja

U ovom radu nastojali smo da odbranimo stav o neophodnosti i korisnosti pojma utemeljivanja u savremenoj metafizici. Da bismo imali celokupnu sliku o rezultatima do kojih smo došli, sumiraćemo glavne poente koje su iznete. Krenućemo redom po poglavljima.

U prvom poglavlju predstavili smo učestali narativ među teoretičarima o utemeljivanju koji smo nazvali „standardnom slikom utemeljivanja“. Njegovim utvrđivanjem dobili smo preliminarnan uvid u osnovne karakteristike pojma, kontekst u kome se upotrebljava i osnovne motive za njegovo uvođenje. U drugom delu istog poglavlja prikazali smo detaljnije koja su formalno-logička i metafizička svojstva utemeljivanja, i ujedno ukazali na značajne rasprave koje se o njima vode među teoretičarima utemeljivanja. Na taj način dovoljno smo pružili materijala za odgovor na osnovno pitanje tog poglavlja: šta je utemeljivanje.

U drugom poglavlju fokus ispitivanja bio je na istorijskom razvoju ideje o utemeljivanju. Stoga smo počeli s razmatranjima onih istorijskih stajališta koje zagovornici utemeljivanja smatraju najznačajnijim. U našem prikazu tih stajališta nastojali smo da se kritički osvrnemo na neke od interpretacija i ukažemo na moguće probleme u tumačenjima. Potom smo pažnju usmerili ka savremenoj istoriji utemeljivanja, prikazavši osobenosti stanovišta Fajna, Šefera i Rozena, čiji su radovi najviše doprineli daljem razvoju pojma utemeljivanja. Kada je reč o istoriji pojma, razmatrali smo pitanje da li je utemeljivanje stari ili novi pojam, i utvrdili smo da se na njega ne može dati direktan odgovor bez daljih klarifikacija. Tvrđili smo da je teorijski korisnije smatrati utemeljivanje novim pojmom, jer se s tom pretpostavkom jednostavnije izlazi na kraj s izazovom anahronizma, i da je smislenije utemeljivanje smatrati jednim od interpretativnih modela među drugim modelima koje koristimo u tumačenju istorijskih stanovišta. U kontekstu savremenih metafizičkih razmatranja, pokazali smo da iako istorijski narativ o utemeljivanju nije nužan aspekt teorije utemeljivanja, on je kao deo standardne slike imao jak uticaj na filozofe koji su tragali za alternativom kvajnovski koncipiranoj metafizici.

U trećem poglavlju nastojali smo da odbranimo pojam utemeljivanja od prvog talasa skeptičkih prigovora koji su bili usmereni na pobijanje osnovne pretpostavke o razumljivosti utemeljivanja i koji su najsystematičnije izloženi u Dejlijevom radu (2012). Po njegovom mišljenju, filozofi imaju na raspolaganju tri strategije pri uvođenju primitivnog pojma utemeljivanja: i) navođenje logičkih svojstava; ii) razmatranje konceptualnih odnosa utemeljivanja i bliskih pojmova; i iii) navođenje primera. Njegovi prigovori nastojali su da pokažu da nijedna od njih nije u stanju da nedvosmisleno utvrdi sadržaj pojma. Odgovarajući na te primedbe, pokazali smo da Dejli na pogrešan način predstavlja većinu ovih ideja, pretpostavljajući određenu praksu među filozofima koje zapravo nema. Teoretičari utemeljivanja, zapravo, ne koriste te strategije da bi dokazali razumljivost utemeljivanja, već smatraju da se na osnovu pretpostavke o određenom stepenu razumljivosti takvim strategijama mogu dalje eksplicirati karakteristike utemeljivanja kao primitivnog pojma. Utvrdili smo da je jedan od načelnih problema Dejlije kritike nedostatak smislenog kriterijuma razumljivosti bez koga smo osuđeni da se oslonimo samo na gudmanovsku „filozofsku savest“, na osnovu koje ne možemo razlikovati subjektivnu i principijelnu razumljivost. Dejli podrazumeva da ako pojam utemeljivanja nije razumljiv, onda on ne može biti ni koristan. Međutim, ne uzima u obzir da posvedočena teorijska korisnost utemeljivanja može biti jasan pokazatelj da je on time i

razumljiv pojam. Naša razmatranja su pokazala da Dejlijevi prigovori nisu uspjeli da dovedu u pitanje razumljivost utemeljivanja.

U četvrtom poglavlju razmatrali smo još jedno eliminativističko gledište, čiji je najreprezentativniji predstavnik Vilsonova. Za razliku od ranijih prigovora, ona nije videla problem u razumljivosti već u osnovnim razlozima za uvođenje utemeljivanja u metafizičke rasprave. Ona izdvaja tri najznačajnije teorijske uloge koje utemeljivanje navodno treba da obavlja: i) eksplanatornu funkciju; ii) unificirajuću funkciju; i iii) funkciju određivanja smera ontološkog prioriteta među entitetima, a zatim argumentuje da utemeljivanje ne može da obavlja nijednu od njih. Prema njenom mišljenju, trebalo bi izvući zaključak o redundantnosti tog pojma. Međutim, detaljnijim ispitivanjem ispostavilo se da nijedna od iznetih kritika nije pogubna po utemeljivanje. Naša razmatranja otklonila su Vilsoninu sumnju u informativnost tvrdnji o utemeljivanju kao neosnovanu i zasnovanu na pogrešnim pretpostavkama. Pokazali smo da teoretičari utemeljivanja imaju na raspolaganju više načina da sačuvaju unificirajuću ulogu utemeljivanja, od kojih je, po našem mišljenju, najplauzibilnija strategija umerenog generalizma. Najzad, pokazali smo da je teorijski okvir utemeljivanja superiorniji od Vilsoninog kada je u pitanju problem utvrđivanja smera ontološkog prioriteta, jer se za njen okvir javljaju problemi kojih nema kod utemeljivanja. Pokazalo se da nije dovoljno da se oslanjamo samo na specifične relacije utemeljivanja (uz apsolutnu fundamentalnost), već da je neophodno uvesti i opšti pojam utemeljivanja. Prema tome, ni ovakav oblik radikalnog skepticizma prema utemeljivanju nije nas ubedio da treba odustati od upotrebe opšteg pojma utemeljivanja.

Na kraju, u petom poglavlju izneli smo primer primene utemeljivanja u metafizici nauke. U okviru aktualnih rasprava o hjumovskom shvatanju prirodnih zakona, izdvojio se problem eksplanatorne cirkularnosti koji su hjumovci nastojali da razreše na različite načine. U tom kontekstu, ukazali smo na značaj koji je imao Lengov princip tranzitivnosti utemeljivanja za rasprave o samom pojmu utemeljivanja. Naime, pokazali smo da smo ahvaljujući ovom principu u stanju da jasno formulišemo vezu između naučnih i metafizičkih objašnjenja, što dodatno ukazuje na novu mogućnost interpretacije opšteg odnosa nauke i metafizike. Osim toga, na primerima Lengovih kritičara pokazali smo da oni ne pogađaju tranzitivnost utemeljivanja, već da, naprotiv, ukazuju na neophodnost opšteg pojma utemeljivanja naspram drugih specifičnijih relacija zavisnosti (poput supervenijencije). Ispostavilo se i da je Lengova upotreba kontrastnih objašnjenja dobar metod da se odgovori na Šeferov argument protiv tranzitivnosti utemeljivanja. Svi ovi rezultati podstiču nas da optimistično zaključimo da se u raspravama metafizike nauke mogu očekivati dalje primene pojma utemeljivanja.

Literatura

Amijee, F. (2017) *Reason Unbound: A Neo-Rationalist Manifesto*, PhD Thesis, University of Texas at Austin: <https://repositories.lib.utexas.edu/items/bfa5b975-9e88-4beb-ae80-e5da0c118721> (16. septembar 2023).

Amijee, F. (2020) "The Principle of Sufficient Reason". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 63-75.

Aristotel (2007) *Metafizika*. Prev. S. U. Blagojević, Beograd: Paideia.

Aristotel (2008) *Anaitika I-II: Kategorije, O izrazu*. Prev. S. U. Blagojević, Beograd: Paideia.

Armstrong, D. (1983) *What Is a Law of Nature?*, Cambridge: Cambridge University Press.

Audi, P. (2012a) "Grounding: Toward a Theory of the *In-Virtue-Of* Relation". *Journal of Philosophy* 109 (12): 685–711.

Audi, P. (2012b) "A Clarification and Defense of the Notion of Grounding". In: F. Correia & B. Schnieder (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 101–121.

Barnes, E. (1994) "Why P Rather than Q? The Curiosities of Fact and Foil". *Philosophical Studies* 73 (1): 35-53.

Barnes, J. (2003) "Uvod u Aristotelovu metafiziku". U: P. Gregorić i F. Grgić (prir.), *Aristotelova Metafizika*, Zagreb: Kruzak, str. 33-70.

Bennett, K. (2011) "By our bootstraps". *Philosophical Perspectives* 25 (1): 27-41.

Bennett, K. (2017) *Making Things Up*, Oxford: Oxford university Press.

Bertrand, M. (2017) "Fundamental ontological structure: an argument against pluralism". *Philosophical Studies* 174 (5):1277-1297.

Bird, A. (2007) *Nature's Metaphysics: Laws and Properties*. Oxford: Oxford University Press.

Bliss, R. (2014) "Viciousness and Circles of Ground". *Metaphilosophy* 45 (2): 245–256.

Bliss, R. (2018) "Grounding and Irreflexivity". In: R. Bliss & G. Priest (eds.), *Reality and Its Structure: Essays in Fundamentality*, Oxford: Oxford University Press, pp. 70–90.

Bliss, R. & Trognon, K. (2021) "Metaphysical Grounding". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/grounding/> (18. novembar 2023)

Bolzano, B. (1810/2022) “Contributions to a Better-Grounded Presentation of Mathematics” (excerpt). In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 46-58.

Bolzano, B. (1838/2022) “What is Philosophy”. In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 196-213.

Bolzano, B. (2014) *Theory of Science* (trans. P. Rusnock & R. George). Vol. I-IV, Oxford: Oxford University Press.

Bricker, P. (2006) “The Relation Between General and Particular: Entailment vs. Supervenience”. In: D. Zimmerman (ed.), *Oxford Studies in Metaphysics Volume 2*, Oxford: Oxford University Press, pp. 251-288.

Bryant, A. (2018) “Naturalizing grounding: How theories of ground can engage science”. *Philosophy Compass* 13 (5): e12489.

Bryant, A. (2020) “Physicalism”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 484-500.

Cameron, M. A. (2014) “Is Ground Said-In-Many-Ways?”. *Studia Philosophica Estonica* 7 (2): 29-55.

Cameron, R. P. (2016) “Do We Need Grounding?”. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy* 59 (4): 382-397.

Chalmers, D. (2011) “Verbal Disputes”. *Philosophical review* 120 (4): 515-566.

Clark, M. J. & Liggins, D. (2012) “Recent work on grounding”. *Analysis Reviews*, 72 (4): 812-823.

Cohen, M. S. & Reeve, C. D. C. (2020) “Aristotle's Metaphysics”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-metaphysics/> (13. september 2023).

Corkum, P. (2008) “Aristotle on Ontological Dependence”. *Phronesis* 53 (1): 65-92.

Corkum, P. (2016) “Ontological Dependence and Grounding in Aristotle”. In: *Oxford Handbooks Online in Philosophy*: DOI10.1093/oxfordhb/9780199935314.013.31. (18. september 2023)

Corkum, P. (2020) “Ancient”, In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 20-32.

Correia, F. (2010) “Grounding and Truth-Functions”. *Logique et Analyse* 53(211): 251-279.

Correia, F. & Schneider, B. (2012) “Grounding: an opinionated introduction”. In: F. Correia & B. Schneider (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-36.

Correia, F. (2014) "From Grounding to Truth-Making: Some Thoughts". In: Reboul A. (ed.), *Mind, Values, and Metaphysics: The Philosophical Essays in Honor of Kevin Mulligan*, Volume I, Cham: Springer International Publishing, pp. 85-98.

Crusius, C. (1743) *De usu et limitibus principii rationis determinantis vulgo sufficientis*, Leipzig

Daly, C. (2012) "Scepticism about grounding". In: F. Correia & B. Schneider (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81-100.

Dasgupta, S. (2014) "The Possibility of Physicalism". *Journal of Philosophy*, 111 (9-10): 557-592.

Dasgupta, S. (2016) "Metaphysical Rationalism". *Nous* 50 (2): 379-418.

Dasgupta, S. (2017) "Constitutive Explanation". *Philosophical Issues* 27 (1): 74-97.

Davidson, D. (1970) „Mental Events“. In: L. Foster & J. W. Swanson (eds.), *Essays on Actions and Events*, Oxford: Clarendon Press, pp. 204-225.

Della Rocca, M. (2010) "PSR". *Philosopher's Imprint* 10 (7): 1-13.

Della Rocca, M. (2015) "Interpreting Spinoza: The Real is the Rational". *Journal of the History of Philosophy* 53 (3): 523-535.

DeRosset, L. (2013) "What is Weak Ground?". *Essays in Philosophy* 14 (1): 7-18.

DeRosset, L. (2020) "Anti-skeptical rejoinders". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 180-193.

DeRosset, L. (2023) *Fundamental Things: Theory and Applications of Grounding*. Oxford: Oxford University Press.

Duncan, M., Miller K. & Norton J. (2017) "Is Grounding a Hyperintensional Phenomenon". *Analytic Philosophy* 58(4): 297-329.

Džoli, N. (2007) „Lajbnić: istina, saznanje i metafizika“. U: Dž. H. R. Parkinskon (prir.), *Rautlidžova istorija filozofije*, IV tom, Beograd: Plato, str. 402-440.

Ebrey, D. (2017) "Identity and Explanation in the *Euthyphro*". u: *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 52: 77-111.

Emery, N. (2019) "Laws and Their Instances". *Philosophical Studies* 176 (6): 1535-1561.

Emery, N. (2020) "Laws of Nature". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 437-448.

Epstein, B. (2015) *The Ant Trap: Rebuilding the Foundation of Social Sciences*, Oxford: Oxford University Press.

- Evans, M. (2012) “Lessons from *Euthyphro* 10A-11B”. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 42: 1-38.
- Fine, G. (1984) “Separation”. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 2: 31-88.
- Fine, K. (1994) “Essence and Modality: The Second Philosophical Perspectives Lecture”, *Philosophical Perspectives* 8: 1–16.
- Fine, K. (1995a) “Ontological dependence”. *Proceedings of the Aristotelian Society* 95: 269-290.
- Fine, K. (1995b) “Part-Whole”. In: B. Smith & D. W. Smith (eds.), *The Cambridge Companion to Husserl*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 463-485.
- Fine, K. (2001) “The question of realism”. *Philosophers' Imprint* 1: 1-30.
- Fine, K. (2012a) “Guide to ground”. In: F. Correia & B. Schneider (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 37-80.
- Fine, K. (2012b) “What is metaphysics?”. In: T. Tahko (ed.), *Contemporary Aristotelian Metaphysics*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 8-25.
- Fine, K. (2015) “Unified foundations for essence and ground”. *Journal of the American Philosophical Association* 1 (2), pp. 296-311.
- Fine, K. (2020) “The Essential Glossary of Ground”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 521-522.
- Fine, K. (2022) “Some Remarks on Bolzano on Ground”. In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 276 – 300.
- Glazier, M. (2020) “Explanation”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 121-132.
- Goodman, N. (1955) *Fact, Fiction and Forecast*. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press,.
- Griffith, A. (2018) “Social Construction and Grounding”. *Philosophy and Phenomenological Research* 97 (2): 393-409.
- Hare, R. M. (1952) *The Language of Morals*, Oxford: Oxford University Press.
- Hicks, M. T. (2021) “Breaking the Explanatory Circle”. *Philosophical Studies* 178 (2): 533-557.
- Hicks, M. T. & Van Elswyk, P. (2015) “Humean Laws and Circular Explanation”. *Philosophical Studies* 172 (2):. 433-443.

Hofweber, T. (2009) "Ambitious, Yet Modest, Metaphysics". In: D. Chalmers, D. Manley and R. Wasserman (eds.), *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 260-289.

Jandrić, A. & Jovanović Kozłowski, R. (2023) "Transitivity and Humeanism about Laws". *Croatian Journal of Philosophy* 23 (68): 139-154.

Jenkins, C.S. (2011) "Is Metaphysical Dependence Irreflexive?". *Monist*, 94(2): 267–276.

Kant, I. (1755/1992) *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*. In: (trans. and eds.) D. Walford & R. Meerbote, *Theoretical Philosophy 1755-1770.*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-45.

Karnap, R. (1950/2004) „Empirizam, semantika i ontologija“. U: A. Kron i S. Novaković (prir.), *Realizam, naturalizam i empirizam*, Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, pp. 207-220.

Kim, J. (1974) "Noncausal connections". *Noûs* 8: 41-52.

Kim, J. (1984) "Concepts of supervenience". *Philosophy and Phenomenological Research* 45 (December): 153-176.

Kim, J. (1993) "Postscripts on Supervenience". In: J. Kim & E. Sosa (eds.), *Supervenience and Mind: Selected Philosophical Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 161-174.

Kim, J. (1994) "Explanatory knowledge and metaphysical dependence". *Philosophical Issues* 5: 51-69.

Koplston, F. (1995) *Istorija filozofije IV tom: Od Dekarta do Lajbnica*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kortabarría, M. (2023) "A Defence of the Usefulness of 'Big-G' Grounding". *Metaphysica: International Journal for Ontology and Metaphysics* 24 (1): 147-174.

Koslicki, K. (2012) "Varieties of ontological dependence". In: F. Correia & B. Schnieder (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 186-213.

Koslicki, K. (2015) "The Coarse-Grainedness of Grounding". In: K. Bennett & D. W. Zimmerman (eds.), *Oxford Studies in Metaphysics Volume 9*, Oxford: Oxford University Press, pp. 306–344.

Koslicki, K. (2020) "Skeptical Doubts". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp.164-179.

Kovacs, D. M. (2017) "Grounding and the Argument from Explanatoriness". *Philosophical Studies* 174 (12): 2927-2952.

Kovacs, D. M. (2020) "The Oldest Solution to the Circularity Problem for Humeanism About the Laws of Nature". *Synthese* 198 (9): 1-21.

- Kovacs, D. M. (2023) "Varieties of Grounding Skepticism". *The Monist* 106 (3): 301-316.
- Kripke, S. (1980) *Naming and Necessity*. Oxford: Blackwell.
- Kvajn, V. O. (1948/2007) „O onome čega ima“. U: Ž. Lazović (prir.), *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 207-226.
- Quine, W. V. (1951) "On Carnap's View on Ontology". *Philosophical Studies* 2 (5): 65-72.
- Ladyman, J. & Ross, D. (2007) *Every Thing Must Go: Metaphysics Naturalized*. Oxford: Oxford University Press.
- Lange, M. (2013) "Grounding, Scientific Explanation, and Humean Laws". *Philosophical Studies*, 164 (1): 255-261.
- Lange, M. (2018) "Transitivity, Self-Explanation, and the Explanatory Circularity Argument against Humean Accounts of Natural Law". *Synthese* 195 (3): 1337-1353.
- Lavdžoj, A. (2014) *Veliki lanac bića*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Leibniz, G. W. (1980) *Izabrani filozofski spisi*. Prev. Milivoj Mezulčić, Zagreb: Naprijed.
- Leuenberger, S. (2020) "The Fundamental: Ungrounded or All-Grounding?". *Philosophical Studies* 177(9): 2647-2669.
- Lewis, D. (1983a) "Extrinsic Properties". *Philosophical Studies* 44 (2): 197-200.
- Lewis, D. (1983b) "New Work for a Theory of Universals". *Australian Journal of Philosophy* 61 (4): 343-377.
- Lewis, D. (1986a) "A Subjectivist's Guide to Objective Chance". *Philosophical Papers Vol. 2*, Oxford: Oxford University Press, pp. 83-132.
- Lewis, D. (1986b) *The Plurality of the Worlds*. Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, D. (1994) "Humean Supervenience Debugged". *Mind*, 103 (412): 473-490.
- Litland, J. E. (2013) "On some Counterexamples to the Transitivity of Grounding". *Essays in Philosophy* 14(1): 19-32.
- Litland, J. E. (2015) "Grounding, Explanation, and the Limit of Internality". *Philosophical Review* 124 (4): 481-532.
- Litland, J. E. (2020) "Meta-ground". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 133-147.
- Loewer, B. (2012) "Two Accounts of Laws and Time". *Philosophical Studies* 160 (1): 115-137.

Look, B. C. (2013) "Gottfried Wilhelm Leibniz", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/leibniz/#PriSufRea> (3. avgust 2023).

Lowe, E. J. (1994) "Ontological Dependency". *Philosophical Papers*, 23 (1): 31-48.

Lowe, E. J. (1998) *The Possibility of Metaphysics: Substance, Identity, and Time*, Oxford: Clarendon Press.

MacIntyre, A. (1984) "The Relationship of Philosophy to its Past". In: R. Rorty, J. B. Schneewind & Q. Skinner (eds.), *Philosophy in History: essays on historiography of philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 31-48.

Marshall, D. & Weatherson, B. (2018) "Intrinsic vs. Extrinsic Properties", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/intrinsic-extrinsic/index.html#GrouTheo> (6. septembar 2023).

Malink, M. (2020) "Aristotelian Demonstration". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 33-48.

Maudlin, T. (2007) *The Metaphysics Within Physics*. Oxford: Oxford University Press.

Maurin, A. (2019) "Grounding and Metaphysical Explanation: It's Complicated". *Philosophical Studies* 176 (6): 1573-1594.

McDaniel, K. (2017) *The Fragmentation of Being*. Oxford: Oxford University Press.

Melamed, Y. Y. & Lin, M. (2023) "Principle of Sufficient Reason". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/sufficient-reason/> (14. septembar 2023).

McLughlin, B. & Bennett, K. (2023) "Supervenience". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/supervenience/> (4. februar 2024).

Miler, E. (2015) "Humean Scientific Laws and Explanation". *Philosophical Studies* 172 (5): 1311-1332.

Mulligan, K., Simons P. & Smith B., (1984) "Truth-Makers". *Philosophy and Phenomenological Research* 44 (3): 287-321.

Ney, A. (2016) "Grounding in the Philosophy of Mind". In: K. Aizawa & C. Gillet, *Scientific Composition and Metaphysical Ground*, London: Palgrave-Macmillan, pp. 271-300.

Ney, A. (2020) "Mind". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 460-471.

Nolan, D. (2014) "Hyperintensional metaphysics". *Philosophical Studies* 171 (1): 149-160.

Novotný, D. D. & Novák, L. (eds.) (2014) *Neo-Aristotelian Perspectives in Metaphysics*, New York: Routledge.

- Oliver, A. (1996) "The Metaphysics of properties". *Mind*, 105 (417): 1-80.
- Oppenheim, P. & Putnam, H. (1958) "Unity of Science as a Working Hypothesis". *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 2: 3-36.
- Owen, G. E. L. (2003) „Aristotel o zamkama ontologije“. U: P. Gregorić i F. Grgić (prir.), *Aristotelova Metafizika*, Zagreb: Kruzak, str.149-173.
- Owens, J. (1987) "Aristotle's Notion of Wisdom". *Apeiron* 20 (1): 1-16.
- Panajotov, M. (2021) „Dejlijeva kritika razumljivosti pojma utemeljivanja“. *Theoria* 64 (1): 129-148.
- Panajotov, M. (2022) „Tri teorije jedinstva utemeljivanja“. *Theoria* 65 (3): 65-82.
- Passinsky, A. (2020) "Social Entities". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 510-520.
- Peramatzis, M. (2011) *Priority in Aristotle's Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press.
- Piercey, R. (2009) *The Uses of the Past from Heidegger to Rorty: Doing Philosophy Historically*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato (1961) "Euthyphro". In: E. Hamilton & H. Cairns (eds.), *The Collected Dialogues of Plato*, Princeton: Princeton University Press.
- Platon (1987) *Dijalozi*. Prevod: S. U. Blagojević, Beograd: Grafos.
- Politis, V. (2004) *Aristotle and the Metaphysics*. London and New York: Routledge.
- Price, H. (1997) "Carnap, Quine and the fate of metaphysics", *Electronic journal of Analytic Philosophy* 5: <http://ejap.louisiana.edu/EJAP/1997.spring/price976.html> (8. novembar 2023).
- Pruss, A. (2006) *The Principle of Sufficient Reason: A Reassessment*. New York: Cambridge University Press.
- Rabin, G. O. (2018) "Grounding Orthodoxy and the Layered Conception". In: R. Bliss & G. Priest (eds.), *Reality and Its Structure*, Oxford: Oxford University Press, pp. 37-50.
- Raven, M. J. (2012) "In Defence of Ground". *Australasian Journal of Philosophy* 90 (4): 687–701.
- Raven, M. J. (2013) "Is Ground a Strict Partial Order?". *American Philosophical Quarterly* 50 (2): 191–199.
- Raven, M. J. (2015) "Ground". *Philosophy Compass* 10 (5): 322–333.
- Raven, M. J. (2017) "New Work for a Theory of Ground". *Inquiry* 60 (6): 625–655.

Raven, M. J. (2019) “(Re)discovering Ground”. In: K. Becker & I. D. Thomson (eds.), *The Cambridge History of Philosophy, 1945 – 2015*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 147-159.

Rodriguez-Pereyra, G. (2005) “Why truthmakers?”. In: H. Beebe & J. Dodd (eds.), *Truthmakers: The Contemporary Debate*, Oxford: Clarendon, pp. 17-31.

Rorty, R. *et al.* (1984) “Introduction”. In: R. Rorty, J. B. Schneewind & Q. Skinner (eds.), *Philosophy in History: essays on historiography of philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-14.

Rosen, G. (2010) “Metaphysical Dependence: Grounding and Reduction”. In: B. Hale & A. Hoffman (eds.), *Modality: Metaphysics, Logic, and Epistemology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 109–136.

Rosen, G. (2015) “Real Definition”. *Analytic Philosophy* 56 (3): 189-209.

Roski, S. (2014) “Bolzano's Notion of Grounding and the Classical Model of Science“, PhD Thesis, Vrije Universiteit Amsterdam: <https://research.vu.nl/en/publications/bolzano-notion-of-grounding-and-the-classical-model-of-science> (21. november 2023),

Roski, S. (2016) “Simplicity and Economy in Bolzano’s Theory of Grounding”. *Journal of History of Philosophy* 54 (3): 469-496.

Roski, S. (2017) *Bolzano's Conception of Grounding*. Frankfurt am Main: Klostermann.

Roski, S. (2018) “Grounding and the Explanatory Role of Generalizations”. *Philosophical Studies* 175 (8): 1985-2003.

Roski, S. & Schnieder, B. (2019) “Fundamental Truths and the Principle of Sufficient Reason in Bolzano's Theory of Grounding”. *Journal of History of Philosophy* 57 (3): 675-706.

Roski, S. (2019) “Bolzano and Kim on Grounding and Unification”. *Synthese* 196 (7): 2971-2999.

Roski, S. (2020) “Bolzano”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 76-89.

Roski, S. & Schnieder, B. (2022) *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press.

Sartorio, C. (2013) “Making a Difference in a Deterministic World”. *Philosophical Review*. 122 (2): 189-214.

Schaffer, J. (2005) “Contrastive Causation”. *Philosophical Review* 114 (3): 297-328.

Schaffer, J. (2009) “On What Grounds What”. In: D. Chalmers, D. Manley and R. Wasserman (eds.), *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 347-383.

- Schaffer, J. (2010) "Monism: The priority of the whole". *The Philosophical Review* 119 (1): 31-76.
- Schaffer, J. (2012) "Grounding, transitivity, and contrastivity". In: F. Correia & B. Schneider, *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 122-138.
- Schaffer, J. (2016a) "Ground Rules: Lessons from Wilson". In: K. Aizawa & C. Gillett (eds.), *Scientific Composition and Metaphysical Ground*, London: Palgrave Macmillan, pp. 143–170.
- Schaffer, J. (2016b) "Grounding in the Image of Causation". *Philosophical Studies* 173 (1): 49-100.
- Schnieder, B. (2014) "Bolzano on Causation and Grounding". *Journal of the History of Philosophy*, 52 (2): 309-337.
- Sider, T. (2011) *Writing the Book of the world*. Oxford: Oxford University Press.
- Sider, T. (2020a) "Ground grounded". *Philosophical Studies* 177 (3): 747-767.
- Sider, T. (2020b) *The Tools of Metaphysics and the Metaphysics of Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Skiles, A. & Trogon, K. (2021) "Should explanation be a a guide to ground?". *Philosophical Studies* 178 (12): 4083-4098.
- Smithson, R. (2020) "Metaphysical and Conceptual Grounding". *Erkenntnis* 85 (6): 1501-1525.
- Spellman, L. (1995) *Substance and Separation in Aristotle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spinoza, B. (1983) *Etika*. Prev. K. Atanasijević, Beograd: BIGZ.
- Šopenhauer, A. (2018) *O četvorostrukom korenu stava o dovoljnom osnovu*. Prev. M. Tododrović, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tahko, T. E. (2012) "In defence of Aristotelian metaphysics". In: T. E. Tahko (ed.), *Contemporary Aristotelian Metaphysics*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 26-43.
- Tahko, T. E. (2015) *An Introduction to Metametaphysics*. Cambridge: Cambridge University Press,
- Tahko, T. E. & Lowe, E. J. (2015) "Ontological Dependence", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <http://plato.stanford.edu/entries/dependence-ontological/> (6. avgust 2023).
- Tatzel, A. (2002) "Bolzano's theory of ground and consequence". *Notre Dame Journal of Formal Logic* 43 (1): 1-25.

Thompson, N. (2016), “Metaphysical Interdependence”. In: M. Jago (ed.), *Reality Making*, Oxford: Oxford University Press, pp. 38–56.

Thompson, N. (2018) “Irrealism about Grounding”. *Royal Institute of Philosophy Supplement* 82: 23-44.

Thompson, N. (2019) “Questions and Answers: Metaphysical Explanation and the Structure of Reality”. *Journal of the American Philosophical Association* 5 (1): 98-116.

Thompson, N. (2020) “Strict partial order”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 259-270.

Trogon, K. (2013) “Grounding: An Introduction to Grounding”. In: M. Hoeltje, B. Schneider & A. Stenberg (eds.), *Varieties of Dependence Ontological Dependence, Grounding, Supervenience, Response-Dependence*, Munchen: Philosophia, pp. 97-122.

Trogon, K. (2018) “Grounding-mechanical explanation”. *Philosophical Studies*, 175 (6): 1289-1309.

Trogon, K. & Witmer, D. (2021) “Full and Partial Grounding”. *Journal of American Philosophical Association* 7 (2): 252-271.

Van Fraassen, B. (1980) *The Scientific Image*. Oxford: Oxford University Press.

Wilson, J. (2014) “No Work for Theory of Grounding”. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 57 (5-6): 535-579.

Wilson, J. (2016a) “Grounding-based formulations of physicalism”. *Topoi*, 37 (3): 495-512.

Wilson, J. (2016b) “The Unity and Priority Arguments for Grounding”. In: K. Aizawa & C. Gillett (eds.), *Scientific Composition and Metaphysical Ground*, New York: Palgrave-Macmillan, pp. 171-204.

Wilson, J. (2017) “Three Barriers to Philosophical Progress”. In: R. Blackford & D. Broderick (eds.), *Philosophy’s Future: The Problem of Philosophical Progress*, pp. 91-104.

Wilson, J. (2023) “Determinables and Determinates”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/determinate-determinables/> (24. mart 2024).

Wirling, Y. S. (2020) “Is backing grounding?”. *Ratio*, 33 (3): 129-137.

Witmer, D. G., Butchard W. & Trogon K. (2005) „Intrinsicity without naturalness“. *Philosophy and Phenomenological Research* 70 (2): 326-350.

Zylstra, J. (2020) “Essence”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 324-335.

Biografija autora

Miloš Panajotov je rođen 1989. godine u Beogradu, gde je završio osnovnu školu i Sedmu beogradsku gimnaziju. Osnovne studije filozofije upisao je 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a završio ih je 2012. godine s prosečnom ocenom 8,85, odbranivši završni rad pod nazivom „Kantovo shvatanje prostora i vremena“ pod mentorstvom doc. dr Ivana Vukovića. Tokom osnovnih studija bio je stipendista Ministarstva prosvete Republike Srbije. Tokom 2012. godine upisuje master studije filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu koje završava 2014. godine s prosečnom ocenom 10, odbranivši rad „Čalmersova metaontologija“ pod mentorstvom doc. dr Andreja Jandrića s najvišom ocenom. Po završetku master studija iste godine upisuje doktorske studije na kojima je položio sve ispite s prosečnom ocenom 9,66. Primarne oblasti njegovih istraživanja su savremena metafizika, metametafizika, istorija analitičke filozofije i metafizika nauke. Služi se engleskim i ruskim jezikom.

Učestvovao je na međunarodnoj konferenciji *Forth Belgrade Graduate Conference in Philosophy* održanoj u Beogradu, u periodu od 10. do 12. maja 2019. godine. Tom prilikom je imao izlaganje na temu „On Dasgupta's Deflationary Conception of Grounding“. Ima objavljena dva naučna rada:

Panajotov, M. (2021) „Dejlijeva kritika razumljivosti pojma utemeljivanja“. *Theoria* 64 (1): 129-148.

Panajotov, M. (2022) „Tri teorije jedinstva utemeljivanja“. *Theoria* 65 (3): 65-82.

Od juna 2018. godine zaposlen je na Institutu za filozofiju Filozofskog fakulteta kao istraživač pripravnik, a od aprila 2021. godine kao istraživač saradnik. Tokom doktorskih studija bio je angažovan na projektu „Logičko-epistemološki osnovi nauke i metafizike“ Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (ev. broj 179067). Trenutno je zaposlen prema ugovoru o finansiranju 451-03-47/2023-01/ 200163.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милош Панајотов

Број индекса OF 14-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Појам утемељивања у савременој метафизици

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27.5.2024.

М. Панајотов

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Милош Панајотов

Број индекса OF 14-4

Студијски програм филозофија

Наслов рада Појам утемељивања у савременој метафизици

Ментор доц. др Андреј Јандрић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27.5.2024.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Појам утемељивања у савременој метафизици

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27.5.2024.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.